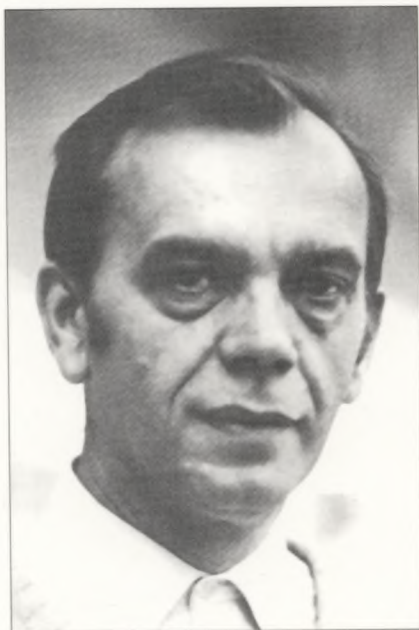

MB
182.915

KORTÁRSAINK

VASY GÉZA

KORMOS ISTVÁN

BALASSI KIADÓ

Vasy Géza

KORMOS ISTVÁN

Kortársaink

Szerkeszti
Rónay László

Vasy Géza

KORMOS ISTVÁN

Balassi Kiadó
Budapest

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézete

A szerző a mű megírásának időszakában
a Nemzeti Kulturális Alap
alkotói támogatásában részesült

© Vasy Géza, 2002

MB 182.915

2002

HU ISSN 0324-5020
ISBN 963 506 453 5

Tartalom

Legendák övezte életrajz	7
A pályakezdés (1943–1944)	44
Az első kötet (1944–1947)	58
A beérkezés ígérete és az elhallgatás (1947–1949)	87
Válságos évek (1949–1963)	116
A műfordító	129
A gyermekirodalom mestere	142
Az érett költő (1963–1977)	153
Az ember természeti lény: a víz motívumköre	176
A társadalmi lény: a civilizáció motívumköre	188
Orpheus: a szerelem motívumköre	205
A gyermeklét motívumköre	221
Szegény Yorick: a clown motívumköre	228
Létösszegző versek	236
Jegyzetek	247
Kormos István kötetei	269

Journal

Journal of the American Medical Association
Published Weekly, except on Sundays, Holidays, and Days when the Session of Congress is in Session
Subscription Price, \$5.00 per Annum in Advance

Published by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.
Entered as Second-Class Matter, May 26, 1902, under Post Office No. 383, Post Office at Chicago, Ill., under special agreement of Post Office and Post-Roads Department. Accepted for mailing at special rate of postage provided for in Section 1103, Act of October 3, 1917, authorized on July 1, 1920. Postage paid at Chicago, Ill., and at additional mailing offices. Postmaster: Send address changes in this journal to JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

Copyright, 1920, by American Medical Association
All Rights Reserved
Printed at the Chicago Press, Chicago, Ill.

Subscription orders, notices of change of address, and all correspondence should be sent to the Editor, JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

Advertisements should be sent to the Business Manager, JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

Single copies of the journal may be ordered from the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

The Journal is published for the American Medical Association, which is not responsible for the opinions or statements of its contributors.

Published by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

Subscription Price, \$5.00 per Annum in Advance

Published by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

Subscription Price, \$5.00 per Annum in Advance

Legendák övezte életrajz

Az írói életmű és az életrajz kapcsolata többféle lehet. Eleve másfélék a megtörtént életutak: vannak köztük rendkívül eredményesek, fordulatosak, s vannak olyanok, amelyekben semmi különlegesség nem fordul elő. Köztük ezernyi változat. S bármiféle is a tényanyag, az alkotók egy része fontosnak, közérdekűnek tartja az életmű mellett az életrajz nyilvánosságát is, egy másik póluson pedig azok találhatók, akik az életrajz lényegtelenességét, szinte az életmű és az életrajz egymástól való függetlenségét vallják. Radnóti Miklós költészetének megértéséhez nélkülözhetetlenek az életrajzi események, a történelmi háttér, de már a nemzedéktárs Weöres Sándor esetében ezt korántsem állíthatjuk ilyen határozottan, neki szinte nincs is életrajza, sokkal inkább az életmű alakulásának van története. Kormos István különös, szinte besorolhatatlan változatra lehet példa. Ifjan életrajzias költőként indult, majd hosszú hallgatások után a hatvanas években olyan költészetet formált, amelyben a vallomásos, a ténytyszerű életrajzi elemeket sem nélkülöző hangvétel ötvöződött az általános-elvont orpheuszi jelleggel. Bár egy nemrég lezárult korszak alkotója, s barátai, kortársai közül sokan ma is köztünk élnek, életútjának számos elemét homály fedi. Bizonyos dolgokról, életének bizonyos szakaszairól soha nem nyilatkozott vagy csak nagyon keveset árult el, s nemegyszer közléseit is fenntartásokkal kell kezelni. Az elhallgatás mellett hajlamos volt ugyanis az önlegendásításra is. Amit magáról, környezetéről mondott, az olykor a fikció, a költői átformálás világába vezetett. S mivel életrajzának tényeit döntő mértékben tőle magától tudhatjuk, bizonyos óvatossággal kell kezelni mind a prózai írásaiban, interjúiban közölteket, mind jelenleg ismert leveleit, mind a barátok emlékezetében megőrzötteket, beleértve Fodor András rendkívül információgazdag naplójegyzeteit. Kormos Istvánnak van tehát egy jelentős mértékben önma-

ga által alkotott legendás életrajza, s van egy csak részleteiben ismert valóságos. Bármilyen meglepő, ezt a huszadik század közepi valóságos életrajzot teljes egészében soha nem fogjuk megismerni.¹ Csak a fiktív tanulmányozhatjuk teljes körűen, megsejtve közben azt is, hogy ez a fikció szintén alakította a valóságos életrajzot is: az egyén előbb-utóbb sok mindent elfogadott abból, amit a költő kijelentett alkotásaiban.

Az mindig is sejthető, sőt tudható volt, hogy Kormos István hajlamos életrajzának legendásítására. Nemcsak barátai, hanem legközvetlenebb hozzátartozói előtt is rejtve maradtak életének korántsem mellékes történései, s nemcsak a múltból, hanem mindenkori jelenidejéből is. Ami megismerhető volt, abban viszont nem találhatott senki komoly ellentmondást, eltekintve a személyiség lényegéhez tartozó ellentmondásosságtól. Tehát amit beszélgetésekben, vallomásokban, interjúkban elmondott önmagáról, ugyanazt mondta el másfajta eszközökkel a verseiben is. A múltat illetően – s itt lényegében az 1947 előtti évekről van szó – nagyon kevés volt az információ, ám az eredetről mindig az hangzott el, hogy ő törvénytelen gyerek, anyja belehalt a szülésbe, apját pedig nem ismerte. Ez azonban olyan eredetmonda, amely nagymértékben átformálja a valóságos életrajzi adatokat. Kormos István megteremtette a maga költői életrajzát, s a civil életben is ahhoz tartotta magát, bár egyetlen ma ismert hivatalos önéletrajzában nem említi a születés jogi körülményeit.²

Gyermekek a Szigetközben

Kormos István a születési anyakönyvi kivonat szerint 1928. október 28-án született Mosonszentmiklóson. Apja Kops Balázs földműves-napszámos, 19 éves, anyja Kormos Anna 20 éves, mindketten római katolikusok. A költő egybecsengő vallomásai szerint születésekor meghalt az édesanya. A soha nem ismert édesanyának állít emléket az *Egy kihantolt sírra*, amelynek első változata 1955-ből való. Az életrajz szempontjából legfontosabb vallomás, *A vasmozsár törője alatt* közlése szerint: „Anyám haláláról többet tudtam, mivel őt sokan emlegették otthon, de fényképét sose láttam, s kérdezősködésemre, hogy milyen volt anyám, nagymama állandó válasza csak ennyi volt: »Annus? Szép, derék lány volt.«”³ Fodor András 1964-es naplójegyzete szerint a következőket hallotta a költőtársról: „Egyik nagynénjétől új dolgokat tudott meg anyja halála és sa-

ját születése körülményeiről. A tizenhat éves lányanya a terhesség nyolcadik hónapjában megerőltette magát. A szülés után nagyon vérzett. Kabátból kitépkedett vatelinnal próbáltak meg rajta segíteni. Ettől kapott gyermekági lázat (vagy vérmérgezést.) Szalmásszekéren vitték Győrbe. Útközben olyan fájdalmai voltak, hogy fölállt a szekéren, – s nem ment haza többé. A nagyszülők ezért vigyáztak rá, az árvára különleges gonddal. Az apa kilétéről azonban semmi megbízhatót sem mondott a nagynéni.⁷⁴

A nagymamától gyerekkorában a következő mesét hallotta: „»Hol az apám?« – »Meghalt.« – »Mikor?« – »Úrnapján.« – »Hol?« – »A nádban.« – »Hogyan?« – »Agyonütötte a nádszál.« – »Mijét ütötte?« – »A derekát.« – Ez volt az első és sokszor ismételt társalgási leckém nagymamával, amire emlékszem.⁷⁵ Él egy olyan legenda, amelyet Vas István emlékezete szerint maga Kormos István indított útjára: „Ottliktól, amikor odajártunk, azt hallottam, hogy egy Héderváry gróf volt az apja. Az egyik éppúgy lehet, mint a másik, mert Kormosnak nem voltak osztálymeghatározói, éppúgy elment volna gróffiúnak, mint egy szegény katona ott hagyott zabgyerekének.⁷⁶ Ebben az utóbbi jellemzésben igaza van Vas Istvánnak, ám a grófi származás a költői fantáziálás terméke.

A mosonszentmiklósi anyakönyvekben azonban nem csupán egy Kops István nevű gyermek születéséről szóló bejegyzés maradt fenn, hanem egy 1944. áprilisi bejegyzés is, amely szerint „A gyermeket Kormos Ferenc örökbe fogadta. Családneve ezentúl: „Kormos”. S ami meglepőbb: megtalálható a szülők házasságkötésének a bejegyzése is 1923. január 30-án. Eszerint Kops Balázs vasúti pályamunkás, római katolikus 1904. január 9-én született Mosonszentmiklóson, szülei Kops Károly és néhai Hápli Mária. A menyasszony, Kormos Anna 1903. június 12-én született Győr-Révfaluban, szülei Kormos Ferenc és Uj Mária, ő földműves-napszámos, ugyancsak római katolikus. E házasságból csak törvényes gyerek születetett, s ez szinte napra kilenc hónappal később meg is történt. A győri levéltárban megtalálható Kops Balázné Kormos Anna halotti anyakönyvi bejegyzése.⁷ De nem 1923-ban, hanem 1925. július 10-én történt, valóban gyermekági lázban a szomorú eset. S ugyanitt nyoma van annak is, hogy az Öttevényben született Kops Ferenc 1925. június 21-én, 27 napos korában veleszületett gyengeség miatt ugyancsak elhalálozott.

Megvan a levéltárban Kormos Anna születési anyakönyvi bejegyzése is. A család lakóhelye ekkor a győri Révfa 250. szám alatt talál-

ható. Az apa, Kormos Ferenc 24 éves napszámos, Dunaszegen született s római katolikus, az anya, született Uj Mária eszerint mecséri születésű, ugyancsak római katolikus és 30 esztendő. Anna lányuk pedig délelőtt 9 órakor született.⁸

Egy ugyancsak a levéltárban megőrzött illetőségi törzslap szerint Kormos Ferenc 1877-ben Dunaszegen született, az ő szülei pedig Kormos Mihály és Pintér Mária voltak. Felesége, Uj Mária eszerint viszont ugyancsak dunaszegi születésű (1872. augusztus). Házasságkötésük ideje 1903. január 7., helye Győr. Itt felsorolt gyermekeik: Mária, Anna, Ferenc (1908. január 1.), Erzsébet, Teréz (1913. december 9.), mind győri születésűek.⁹

Kormos István vallomásaiból tudjuk, hogy a nagyszülők házasságából tíz gyermek született, de köztük hatot korán eltemettek. Annus lányuk a második szülés után, ifjabb Ferenc pedig a második világháborús hadifogságban szerzett súlyos betegségben hunyt el, nem sokkal hazatérése után, csak a két legkisebb lány, Terus és Bözsi érték meg az időskort.¹⁰ *A vasmozsár törője alatt* vallomása szerint a nagyszülők 1896-ban kötöttek házasságot.¹¹ Ez lényegesen eltér az említett levéltári adattól, de nem valószínű, hogy az idős nagymama a halálos ágyán rosszul emlékezett volna lakodalmanak évszámára, inkább arról lehetett szó, hogy volt egy rövid életű első házassága, s talán már gyermeke is, amikor első férje meghalhatott.¹² „Hadirokkant volt nagypapa, az első világháborúban négy évig volt katona, az orosz fronton is, az olasz fronton is. Sebesülés nélkül úszta meg a négy évet, és tizenkilencben, néhány napos harcban, amikor vöröskatona volt, akkor ötvenszázalékos hadirokkant lett. Gyermekkoromban nagyon titkoltuk, hogy nagypapa mint vöröskatona rokkant meg, mert havonta 32 pengő rokkantnyugdíjat kapott, és ez nagyon hiányzott volna...”¹³ Terus néni emlékezete szerint a nagypapa még a világháború kezdetén sérült meg, a kezén. A győri vagongyárban dolgozott 1919-ig, s akkor ment el a Héderváry-birtokra – a biztosabb kereset reményében. A nagypapa „a Héderváry-birtokon volt cseléd, s tulajdonképpen kedves embere a grófnak”.¹⁴ Egy alkalommal az intéző agyonlővette az öregember nem fajtiszta kutyáját. „Nagyapám erre nekiesett az intézőnek. Kiadták egész évi kommencióját, s fel kellett jönnünk Pestre. Nemkívánatos elem lett az öreg, akinek persze nem volt osztálytudata, csak a természetes reflexek működtek benne, amikor a kutyáját megtorolta...”¹⁵ A szeretetteljes visszaemlékezés szerint „Hiába szeretett, reszkettem tőle kicsikoromban, noha soha nem ütött meg, csak rám hőrín-

tett, amikor távol a háztól, a szederfán ülve vagy a szelencebokor alá bújva énekelgettem.”¹⁶ „...nagymamát is csak felnőtt koromban csókol-
tam meg először, nagypát is csak a halálos ágyán, aki pedig már gyer-
mekkoromban hosszú kézfogással köszöntött meg születésnapjaimon.
Mindig egy verset mondott a kézfogáshoz, szemembe nézve, a végére
emlékszem csak: »Ha pedig a Jóisten kiszólít az árnyékvilágból, az örök
világosság fényeskedjék neked.« Itt elcsuklott mindig a hangja, félrené-
zett olyankor, nehogy erős ember létére elsírsa magát egy gyerek előtt.”¹⁷

Kormos István gyermek- és kamaszkorának központi alakja a nagy-
mama. Nyolcvanadik évén túl, 1953. január 13-án halt meg.¹⁸ „A második
elemiből kimaradt, elszegődött a Szigetközéből a messzi Jászfényszaruba
kiscselédnek. Nyolcéves volt akkor, még láttam a valahai cselédkönyvét:
»Ujj Mária kiscseléd«.”¹⁹ A gyermek s a költő számára is a nagymama az
ember-minta: „Nagymama, gorkiji nagyanyám alakjának rajzára kevés a
tehetségem. Morális mércét, valóságtudatot, álmodozó hajlamot tőle
kaptam. És még sok mindent, csak sorolni kellene.”²⁰ „Gyermekkoromból
ő varázsolt egész évig tartó karácsonyt, éneklésre mindig szer volt, s
akkor is mesélt, amikor ötvenkilós körtéskosár volt a fején, s ugrándoztam
mellette a porban, vásár felé menet.”²¹ „Őmiatta vagyok, aki vagyok.”²²
Visszaemlékezéseiben a költő megemlíti azt is, hogy a nagymama szinte
buzdította arra a gyermeket, hogy csak álmodozzon. Rászoktatta az ol-
vasásra, s azt szerette volna, ha pap lesz belőle – nyilván azért, mert ezt
látta az egyetlen kitörési lehetőségnek. Egyébként nem gyakorolta val-
lását, de igen fejlett erkölcsi érzéke volt: a nagypolitikában is biztosan
ítélte el a lengyeleket letámadó németeket vagy a Rajk-pert levezénylő
Rákosit. Budapestre kerülve módja volt a rendszeres olvasásra, színház-
ba járásra. Többszöri olvasmánya volt a *Vörös és fekete*, halála előtt Shaw
Fekete leányzó keresi az Istent című művét fejezte be. Egyedül vagy uno-
kájával járt a Nemzeti Színházba, Dayka Margitot, Kiss Ferencet, Uray
Tivadart tartotta a legnagyobb színészeknek. A nevezetes első verset is ő
másolta le magának, s tette el a Bibliában.

Kops Balázs Anna feleségének halála után másodszor is a Kormos
családból nősült, s Erzsébettel Budapestre költözött. E házasságból szü-
letett ifj. Kops Balázs (1929–1985), aki Pesterzsébeten ugyanoda járt is-
kolába, mint féltestvére, s igen jó tanuló volt. Az apa nem törődött család-
jával, ezért felesége elküldte a háztól,²³ a gyermeket anyja és a nagyszülők
gondozták. A pesterzsébeti elemi népiskola anyakönyvei ugyan még a

nyolcadikban, 1942–1943-ban is az apát nevezik meg gondviselőként, de ez önmagában nem perdöntő. (Igaz viszont, hogy az 1940–41-es tanévben – feltehetőleg elírásként – özv. Kops Balázsné szerepel, pedig az anya bizonyosan nem volt ekkor özvegy.)

Mikor a már majdnem felnőtt költő-jelölt hiába fordult apjához, hogy segítse a továbbtanulásban, feltehetően dachból is azt kérte, hogy nagyapja fogadja őt örökbe, s vehesse fel a Kormos nevet. A másik ok a költőként ezen a néven való jelentkezés lehetett, a harmadik, hogy a háborús zűrzavarban így esetleg eltűnhetett a katonai nyilvántartásban.²⁴

A Héderváry-birtok különböző helyszínein teltek az első gyermekevei: Mosonszentmiklóson, Mecséren, Ásványráron, Lickón, Károlymajorban, Öttevényben. Nem tudjuk pontosan, mikor költöztek a fővárosba. Amikor Fodor András 1949-ben először kereste fel otthonában a költőtársat, s ismerkedik vele, azt jegyzi fel róla, hogy „Árva gyerekként hét évig falun, majd Pestszenterzsébeten nevelkedett, nagyszüleinél.”²⁵ Egy kézíratos önéletrajz szerint: „Kora gyermekkoromban Budapestre költöztünk...”²⁶ Egy Párizsból Fodor Andrásnak írt levél így fogalmaz éppen 40 évesen: „Furcsák ezek a tízéves fordulóim: 20 éves koromban szakadtam el a családomtól, 10 voltam, mikor Lébényből Győrbe kerültem, először idegenek közé.”²⁷ A győri tartózkodás legenda. Az 1970-es években a költő arról beszélt fiatal ottani költőbarátainak, hogy oda járt a bencés gimnáziumba (vallomásai szerint hat gimnáziumi osztályt végzett), s mutatta a házat is, amelyben lakott.²⁸ Kormos István halála után tanítványai kutattak a mondottak után, de a gimnáziumi tanulmányoknak semmi nyomát nem találták.²⁹

A család 1928-ban költözött a fővárosba. A szigetközi évek a személyiség fejlődése szempontjából meghatározóak. Mind a természet-, mind a társadalomszemlélet leglényegesebb elemei ekkor rögződnek. A cseléd-sors és „a kastély e balkáni vár” ellentéte (*Katlan*), az árvaság és a nagyszülők feltétlen szeretete, a folyók, vizek övezte szigetközi táj egy életre beleivódtak az emberbe, majd az életműbe is. „Az állatokat, a növényeket, a folyókat, tehát a teljes világot magaménak érezhettem, az eszmélés első pillanataitól. Legeslegeső emlékem, hogy egy számár nézett rám.”³⁰

Az érettkori költészet egésze tanúskodik a szigetközi élményvilág költői világképet meghatározó voltáról, s a korai versek akkori átdolgozásával együtt arról is, hogy ezeknek az élményeknek a teljessége, egyedisége – tehát szigetközisége és Kormos István-ossága – csak a hatvanas

években válik megkerülhetetlenné, részben talán a párizsi évek ellenpontjának köszönhetően. Legösszetettebben az *Atlantisz* szemlélteti mindezt.

Nevezetes, mert a *Szegény Yoric*k kötet ajánlásában említett legkedvesebb, kétéves korabeli játéka egy fém hőmérőtok, amelybe egyszer homokot töltögetett az út közepén, miközben a hazafelé tartó tehéncsorda furcsán ugrándozva kerülgette őt. Nem lehet későbbi emléke, hogy egy vályoggödörbe lépve a tavaszi kiöntéseknél, majdnem megfulladt, de nénei kimentették, aztán persze jól megverte őket a nagypapa. Tíz menet hajtása után egyszer ingyen ülhetett a búcsús körhintájára. Ferenc nagybátyja kicsi szekeret faragott neki, egy komondort fogott eléje a gyermek, s játszott naphosszat. Talán öt éves lehetett, amikor a szokásos karácsonyi, kastélybeli gyerek-megajándékozáson botrányt csinált: utolsónak maradt, s valamiféle dachból a kucsmájába rakott ajándékokat szétszórta, majd tűrte, hogy összeszedjék, s ismét neki adják.

A lányok már az apró gyermek életében fontos szerepet játszottak, s nem csak nénei. Egy elfeledett interjúbán vallotta: „Öt éves koromban egy szerelmemnek ezt mondtam fényes ígéretül, ha feleségül jön hozzám: »ha nagy leszek, száz kilót emelek föl!« – erre ő: »Inkább száz pengőt keress egy héten.«”³¹ Máskor hőskódéseit idézte fel: „Mindig doktort játszottunk, én állatorvos voltam, és egy elhagyott ólban volt a rendelőm, általában pajtásaim, lánypajtásaim voltak a beteg állatok, és mindnek láb-fájása volt. De valóban a lányokért sok minden hülyeséget meg tudtam tenni. Mezítláb voltunk állandóan nyáron, idegen tanyákon olyan bátran mentem át mezítláb, amikor lányok voltak velem, öt-hat akkora kutya rontott ránk, mindegyik egy-egy borjú, valahogy, mivel a lányok előtt nem félhettem, rugdostam mezítlábbal ezeket a vad borjakat. Nagy számárságokat csináltam, hogy a lányok előtt hősnek látszódjak. Farkasalmát ettem például, de nem egy farkasalmát csak úgy fogadásból, hanem húszat, egy farkasalmabokrot megettem valamelyik szerelmemért.”³²

A második elemít befejezve skarlátos lett. A padláson talált XIX. századi ponyvafüzeteket kezdte el olvasni, fantasztikus hősökrol. „Azt hiszem, ezek után nem csodálható, elhatároztam: márpedig én író leszek. De sajnos nem jutott eszembe semmi. Kis szerelmeimet viszont attól kezdve mindig megvédtem a túlerővel szemben is. S minthogy nem tartozom az erősek közé, rendszerint alulmaradtam. Akkor meg cseresznyét dobáltam le a lányoknak a legmagasabb fáról. Ez az erőmön felül vállalt hősködés, azt hiszem, mindmáig megmaradt bennem.”³³

A legfontosabb leánynevet több vers is megőrizte:

első szerelmem Mézes Annus
amikor elköltöztetek
két napig küszöbön ültem
nem nyúltam lisztes gánicámhoz
(*Nakonxipánban hull a hó*)

Sárkány a szérűn, morrogó
torka gyöngy rozsszemet fuwall,
Mézes Annuska játszogat
kavicsal, halpattantyúval.
(*A nyár gyerekei*)³⁴

A kilencvenes évek elején Pátkai Tivadar Héderváron megtalálta Mézes Annust, aki így emlékezett a károlymajori évekre:

„A Pista nénei közül a Terussal meg a Bözsivel mi kapálni jártunk a Hédervári Károl birtokára, napszámba. Ők még élnek valahol Tatabányán vagy Várpalotán. Persze a Pista még kisgyerek volt, nálam kilenc évvel fiatalabb. Úgy emlékszem, huszonnyolcban költöztek el Kiszpestre. Mi harmincegyben jöttünk el Károlymajorból. Sokat dolgoztunk, de azért sokat is játszottunk esténként. Énekeltünk, táncoltunk. Így mentek ott a napok. Voltak hébe-hóba ünnepnapok, amikor nem kellett kukorica-gombócot – mi lisztes gánicának híttuk – enni, meg tepsiben sült prószát. Karácsonykor édességet kaptunk a gróf édesanyjától, szentjánoskenyereket, kisdobot, játékkardot, ruhát, fatalpú cipellőt.”³⁵ A játék és az ábrándozás mellett korán megjelent a szexualitás is: „Engem hétéves koromban csábítottak el. Emlékeimben sem hiszem, hogy az sikeres kísérlet volt, de mindenesetre tizenöt éves korom előtt megismertem a valóságos szerelmet.”³⁶

Talán ennek, talán az emlékek párlatának legendásított felidézése a *Profán mágia*:

Hajdanvolt fű-fickó időmben
elém állt Sövényházi Márta,
keményített apácaingét
farkasalma bokorra hányta.

A hősködések mellett azért voltak igazi félelmek is. *Az Emlék nádkorodból* szerint az első öt életév szörnye az volt, „ha füledbe nevelték, zümmögték, énekelték: / kákatövénhajjköltköltöktaruca”. E versben a nagymama lehetséges halála is a kisebb szörnyűségek körébe sorolódik, a későbbi tévéinterjú viszont arról vall, hogy „Kétségbe voltam esve, amikor panaszkodott gyermekkoromban, hogy fiam, meg fogok halni. Nem mentem ki a szobából, amíg beteg volt. Többször volt orbánca, úgy tudom, hogy az orbánc ragályos betegség, én egész nap nem mozdultam el ágyától, egy hosszú meszelőnk volt, a meszelőnyelet úgy támasztottam az ágya végébe, hogy valaki belép, nem ha valaki, ha a halál belép nagymamámért, én mellbe vágom ezzel a meszelővel, annyira féltettem a nagymamát.”³⁷

A kisgyerek szeretett fantáziálni, hihetetlen dolgokat mesélni, azaz a józan felnőttek szerint hazudozni. A nagymama nem szidta ezért, inkább bátorította. S amikor a már említett skarlát ágyhoz kötötte, a kalendárium után elsőként a *Sobri Jóska, az úri haramia* című ponyvafüzetet olvasta el. Ennek hatására vált „hazudozóvá”³⁸ s még egyik gyónását is azzal kezdte, hogy neki nincs bűne. A mosonszentmiklósi öreg pap nem tudta, talán nem is akarta megtörni a kisleányt, s az oltár elé küldte, hogy a bűnösökért imádkozzon. Ima helyett azonban a futbalcsapatok összeállítását mondta el a kis bűnös, várva, hogy majd villám sújt le rá.³⁹

Nemcsak a padlás kincseit, a ponyvát olvasta aztán. Egy ugyancsak elfeledett beszélgetésből mást is megtudhatunk: „Én Benedek Elek meséin nőttem fel. És nagyon szeretem ifjú Gaál Mózes Magyar hősök és királyok című könyvét. (Sajnos, elfeledkeztek róla, nagyon régen nem adták ki!) Az én gyerekkoromban vándorkönyvtár járta a falusi iskolákat, szürke, vászonba kötött könyveket vándoroltattak egyik faluból a másikba. Mosonszentmiklósról is eljutott ötven ilyen kötet. Minden csütörtökön cserélni lehetett, de én ezt a könyvet nem vittem vissza legalább fél évig: Szent Istvánról, Szent László királyról, Botondról és a többi magyar hősről százszor is elolvastam a történeteket.”⁴⁰

Kispest – Pesterzsébet – Budapest 1945-ig

Budapestre költözve 1928-ban a Kormos család rövid ideig Angyalföldön élt. Terus néni emlékezése mellett erről egy elfeledett s amúgy gyengécske vers is tanúskodik, *Az ébrentartó csípkedésről*: „Lickóban még teknőben háltam, / Angyalföldön egy szalmazsákon, / egy lókupecnél istállóban, / később már tisztességes ágyon, / igaz, hogy hárman forgolódtunk / és a bolhák cudarul csíptek, / de pimaszkodó csípkedéssel / ébrentartották lelkeinket...”⁴¹

1929-től Kispesten éltek. Terus néni a Vécsey utcát említette név szerint. A fellelt iskolai anyakönyvek tanévente más-más lakcímet jegyeztek fel. Az első osztálynál hiányzik ez az adat, a továbbiakban az Attila u. 32., a Felsőerdősor 53., a Szapáry u. 4. és a Török u. 13. szerepel. Ezután költöztek Pesterzsébetre, ahol a Szigligeti utca 30. szám alatt laktak, míg 1944 júniusában egy bombatámadás során az épület teljesen meg nem semmisült, csupán egy vasmozsár maradt meg. A nagyszülők éppen vidéki rokonoknál voltak, Kormos meg a munkahelyén. Kibombázottként a IX. kerületi Sobieski János utcában kaptak lakást, persze nem azonnal. A korabeli versek alapján feltételezhető, hogy Kormos néhány éjszakát a szabadban volt kénytelen tölteni. Egy vallomása szerint „barátaimhoz költöztem, akik azt hitték, föl vagyok mentve. Oroszszimpátiából kucsmát hordtam, hősködve (és felelőtlenül) csatangoltam az utcán.”⁴² Budapest ostromának idején már munkahelyének épületében, a belvárosi Báthory utca 8-ban lakott, s a III. emelet 2. szám alatti lakás bíró házigazdája fogadta be őt, majd évekkal később a feleségét is. 1952-ig, az első válásáig ez Kormos István otthona.

Miután Terus néni említette a kispesti éveket, meg kellett kísérelni az anyakönyvek fellelését. Kops István a ma már nem létező kispesti Kossuth téri állami elemi népiskolában végezte el az I–V. osztályokat 1930–1935 között. Az I. osztályos névsornak a legvégén szerepel 45. tanulóként, így valószínű, hogy tanév közben került ebbe az iskolába. Tanítói Szabóné Bartha Rózsa (I. osztály), Feyér István (II–IV. osztály) és Janiss Béla (V. osztály) voltak, a római katolikus hitoktató mindvégig Franko Tünde. Magaviselete mindvégig dicséretes, szorgalma az I. osztályos jellestől eltekintve ugyancsak. Tanulmányi eredményei (az egyes a legjobb jegy!) félévente a következő átlagokat adják: I. osztály 2,42 (csak év végi eredmény, 7 tantárgy), II. osztály: 2,27 és 1,90 (11 tárgy), III. osztály: 1,91

és 1,75 (12 tárgy), IV. osztály: 1,69 és 1,53 (13 tárgy), V. osztály: 1,93 és 2,00 (16 tárgy). A tanuló nevének írásmódja mindvégig Kopsch. A zaklatott családi helyzetről nemcsak a gyakori költözések tanúskodnak, hanem a tanuló gondviselőjéről bejegyzett adatok is. Az I. és a II. osztályban Kopsch Balázs napszámos, tehát az apa szerepel, III.-ban Kopsch Balázné napszámos, azaz a nagynéni-mostohaanya, IV.-ben Kormos Ferenc napszámos, azaz a nagyapa, míg V.-ben ismét az apa.⁴³

Kormos István a pesterzsébeti Ferenc József úti elemi népiskolában végezte el a VI–VIII. osztályt 1935 és 1938 között.⁴⁴ Magaviselete mindvégig jó, szorgalma viszont a VI. osztályos dicséretesről VIII.-ra hanyagra módosul. Tanulmányi eredménye is romlik. A mindvégig 15 tantárgyat átlagolva félévente a következő számok adódnak: VI. osztály: mindkét-szer 2,40; VII. osztály: 1,93 és 1,80; VIII. osztály: 2,73 és 3,00. Az „olvasás és olvasmánytárgyalás” című tárgyból viszont mindvégig kitűnő tanuló. A hetedik osztályos javulás után a zuhanás összefügghet kamaszkori fejlődési gondokkal, de az apával való kapcsolat változásaival is. Az apa nem óhajtotta István fia tanulási terveit anyagilag támogatni, s ez önma-gában is kelthetett közömbösséget.

Az erzsébeti iskolában a VI. osztályban még Kopsch, attól kezdve Kops a bejegyzett vezetékneve. Gondviselője VI.-ban Kormos Ferenc, majd a további két évben Kops Balázs. Osztálytanítója VI.-ban és VIII.-ban Adorján József, VII.-ben Bíró Jenő.

Munkahelyei közül csak a Báthory utcai Hoffmann Gyarmatáruke-reskedésről tudunk, itt több évig dolgozott, a környékbbeliek ismerték. Ám nem tisztviselő volt, hanem kifutófiú, akire persze időnként irodai munkát is bízhattak.⁴⁵

Vallomásai szerint csak húszévesen kezdett verset írni, hosszú időre el is feledte gyermekkori ábrándjait. Mai ismereteink szerint legelső versei 1943 októberében jelentek meg, s ezeket hamar újabbak követték. Nincs viszont köztük az, amelyet mindig a legelsőként emlegetett, az *Eltűntek az égből*. A versírást mindenképpen költői tanulóévek előzték meg. Legelső, ösztönösen is nagyszerű érzékkel választott könyvtárában József Attila, Weöres, Jékely, Szabó Lőrinc, Sinka, Gulyás Pál, Ady, Illyés, Reviczky, Nadányi, Áprily, Vörösmarty, Gellért Sándor, Villon, Rimbaud szerepel – s nyilván mások is. A teljes könyvtár elpusztult a lán-cos bombától. Fantasztikusan jó memóriájának segítségével rengeteg ver-set tudott, 17 évesen csak József Attilától körülbelül kétszázat.

1943 októberében, első publikációja után néhány nappal levelet írt a nála évekkal idősebb Lőrincz Pálnak, akinek verseire felfigyelt, s kérte, hogy küldje el neki kötetét.⁴⁶ A választ megköszönve írta, hogy „Öreganyámon és egy-két futó barátom kívül senkim sincsen...”⁴⁷ Hamarosan találkoztak is, Kormos segítséget kért a publikáláshoz. Egy újabb, karácsony előtti levélben már a következményekről számolt be: „Irodalmi téren akadt egy-két újság. Pécsre küldtem verseket, a Magyar Úthoz is vittem egyet-kettőt. Gombos Gyulával nem találkoztam, Szij Gábor intézte a dolgomat. Kérdezte, ki küldött hozzájuk, ne haragudj, hivatkoztam a nevedre. Meginvitált valami Honszeretembe, jövő szombat délutánra. Elmegyek, de csöppnyi fogalmam sincs, hogy milyen társaság. Te biztosan jobban ismered őket. Ma bemegyek Ambrózyékhoz. Hátha nem rúgnak ki a »kopirozásaimmal«.”⁴⁸

Szij Gáborral, azaz Szijgyártó Lászlóval tehát a *Magyar Út* szerkesztőségében ismerkedett meg a pályakezdő költő. A nagymama mellett neki volt a legfontosabb szerepe Kormos István nevelődésében: „egyetemen kívüli egyetemi tanárom volt”⁴⁹ – vallotta az érett költő, aki annak idején az akkor még gimnazista B. Nagy Lászlóval szinte napi vendég volt a magyar–latin szakos középiskolai tanárnál és szerkesztőnél.⁵⁰ A tanár úr a nagymama házának pusztulása után 500 pengőt ajándékozott védencének. „Még fontosabb volt számomra, hogy első zsengeim alapján is költőnek tartott (amit utólag csodálok, ismerve különleges igényességét...)”⁵¹

Egy másik vallomás így szól Szijgyártóról: „nem az irodalommal ismerttettem meg, mert az irodalmat én már saját magamtól is kerestem korábban, de az érdeklődésemet ő szorította egy nagyon széles mederbe is ugyan, de szorított arra is, hogy egy irányba fejlődjek, és menjek az irodalomba. Nagyon sokat köszönhetek neki, Szijgyártó Laci a jelenlétével ugyanolyan fontos volt számomra, mint József Attila.”⁵²

Egy kéziratos önéletrajzban szerepel a következő mondat: „Húszéves voltam, amikor első versemet írtam; Zilahy Lajos »Híd«-ja fogadta el közlésre.”⁵³ Az igényes lapban sajnos nem található az *Eltűntek az égből* s más Kormos-vers sem, van viszont egy szerkesztői üzenet a beküldött kéziratokról az 1944. január 1-jei számban „Kormos” jellegre: „Eredeti hang, ízben magyar és népi. A »Kő-Krisztusnál« címűt közöljük. Nem érdektelen a többi sem, de ezekben egy-két szót ki kellene cserélni.” Nagyon valószínű, hogy Kormos Istvánról van szó, a vers közlésére valami

okból mégsem került sor. Talán elfeledkeztek róla, az ifjú költő büszkesége pedig nem engedte meg a reklamálást.⁵⁴

Jelentkezett Csorba Győzőnél is, hogy a pécsi *Sorsunkban* megjelenhessen. Fennmaradt egy 1944. szeptemberi levele, amely utal arra, hogy a télen három versét elfogadta a szerkesztő úr, de azok nem jelentek meg, küld újabbakat is. A tömör levél bírálja a pesti szerkesztőket, majd ars poeticát is ad: „A fiatal költő elámul ennyi kontárság láttán és elhagyja magát, ha a részvétlenséget érzi. Én húszéves vagyok, mint már egyszer írtam. Az a célom, hogy az ellangyosodó népi költészetet, ha lesz hozzá kevéske erőm, megrázzam egy kicsit. Nem mérem magosra magam, tán nagyot tévedek. Társadalmi helyezésem súlyosan magasztos. Nyolc elemimmel családunk felső-iskolázottsági fokát értem el, kár, hogy mondom, nem előnyömrre, csak kommentárnak említem. Nem kérek hát hamis biztató szót, csak póre igazságot.”⁵⁵

1944 nyarán Kormos két hetet Nemeskajalon (a Csallóközben, Galánta mellett) töltött, amint ezt Lőrincz Pálhoz írott levele tanúsítja.⁵⁶ Egy másik helyen ő maga említi, hogy „Galántai nagyszüleimtől hazatérőben ért el Szálasi hatalomátvétele”.⁵⁷ A Kops nagyszülők éltek itt, s a család tartotta velük a kapcsolatot, a második világháború után az utódokkal is.⁵⁸

Kormos (Kops) István magyar állampolgár természetesen katonaköteles, ám mivel házukat szétvitte a bomba, nem talált rá a behívóparancs. Újabb rejtély: amikor már mindenkitől papírt kértek, alaposan megvizsgálva a dokumentumokat, s hirdetmények alapján kellett bevonulni, ez a fiatalember miként maradhatott szabad polgár. Talán tényleg tartósan mellé pártolt a szerencse. Mint amikor a német katonavonatot, amelyről lezavarták, pár perc múlva fölrobbant, vagy mint a Margit híd felrobbantásakor az ösztönös menekülés a lefelé gurulni kezdő villamos peronjáról.⁵⁹ „Szerencséje” volt akkor is, amikor az ostrom alatt a velük szomszédos ház égett egész napon át. Ők meg egész nap locsolták a pince vasajtáját, hogy ne terjedjen a tűz tovább.⁶⁰

Annyit tudunk még ezekről az évekről, hogy a fiatalember vonzódott a futballhoz. Egyszer – vagy néhányszor – pályára is lépett 1938–1939-ben a BLASZ-bajnokságban, ahol a Fradi tartalékcsapata Ferencváros néven szerepelt. Egy vallomása szerint 17 évesen többet járt még Fradi-meccsre, mint amennyit olvasott. Sportszeretete később is megmaradt.

1945-ben – talán több hónapig is – ajándék-otthona volt Kormosnak: „1945-ben Budán laktam – kegyelemből, ingyen kosztosdiákként – abban az időben ritka jómódú, noha nem inflációs vámszedő barátoknál, Szász Paliéknál.”⁶¹ Pap Károlyné is bejáratos volt oda, s egyszer meghívta Szabó Lőrincet és Fodor Józsefet feleséggestül, s a költőknek fel kellett fedezniük az ifjú tehetséget.

E korszak első felének életrajza ugyancsak teljesen homályos. A Báthory utcai lakcímen kívül csak az a bizonyos, hogy bedolgozója-segítője volt a Püski Kiadónak.⁶² E minőségben járt Kaposvárott.⁶³ Feltehetően ugyanezért fordult meg Pécsen is 1946-ban, ahol Csorba Győzővel is találkozott – nyilván a verseit vitte a *Sorsunk* számára.⁶⁴ 1946-ban megjelent *Az égig érő fa* a verses mesékkel, a következő év júniusában az első verseskönyv, a *Dülöngélünk*. Kormos emlékezete szerint mindkét kötethez Sziggyártó László szerzett kiadót. A *Dülöngélünk* megjelenését az is segítette, hogy az ugyancsak az Egyetemi Nyomda által kiadott *Diárium* többször közölte az ifjú költő verseit.

Ha előbb nem is, de 1947 folyamán Kormos István fokozatosan az irodalmi élet szereplőjévé válik. Illyés Gyulát mint a *Válasz* szerkesztőjét már ő maga keresi fel, majd a megjelenés halasztódása miatt, s mert Illyés Párizsban van, Sárközi Mártához állít be, sürgetve a közlést. Először az 1947. júliusi számban jelent meg, két kötetbeli verssel.⁶⁵ A *Diárium* és a *Válasz* mellett a *Magyarok*, a *Válóság*, az *Újhold* és a *Csillag* is közli.

A pályakezdő számára a megjelenésekkel egyenrangúan fontosak a személyes kapcsolatok: a mesterek megismerése, a szerveződő nemzedékhez való csatlakozás, a baráti kör kialakítása, az irodalmi-művészeti rendezvényeken való részvétel. Az 1946–1948 közötti évek élénk – és a megelőző, valamint a rákövetkező esztendőkhöz képest – feltűnően demokratikus, önszerveződő irodalmi életében az alkotók nagy része jól érezhette magát. Adatunk van arra, hogy 1947 őszén a budapesti bölcsészkaron a Négyesy-hagyományt folytató Waldapfel vezette egyetemista önképzőkörön Kormos is föllépett: „Kormos félrefésült, szalmaszőke hajú, csontos koponyájú, karéjos, beesett szemű, félszeg, ágrólszakadt falusi legénynek, egy kedve ellenére a fővárosba hurcolt magyar Jeszenyinek látszik. Szinte toloncolt áldozatként mozog a neki idegen térben. Igazából nem is mozog, mert bele van mártva begombolt, sötétszürke

télikabátjába, amit felolvasáskor sem vet le magáról. A *Dülöngélünk* néhány versét mondja el, utoljára a Mit is akar Dózsa? címűt. A hozzászóló Kardos Pál ezért külön megdicséri.⁶⁶ Ugyancsak Fodor András naplójából tudjuk azt is, hogy 1948 tavaszán Kormos is részt vett az Eötvös Kollégiumban az *Újhold*-esten Pilinszky, Darázs Endre, Szabó Magda, Gyárfás Miklós, Mándy, Somlyó, Major Ottó, Benjámin, Rába György társaságában, s a *Realizmust* mondta el.⁶⁷

Látható, hogy ekkor még sem az idősebb, sem a fiatalabb nemzedékek nem különültek el egymástól mereven. Kormos okkal érezhette magát akár a *Válasz*, akár az *Újhold* körében otthonosan. Le sem érettségizett fiatalemberként talán valóban idegenül mozgott akkor még az egyetemi környezetben, de ez is hamarosan megváltozott. Nemcsak a szerkesztőségekbe járt, hanem Sárközi Márta lakására, a Centrál kávéházba, a Darling presszóba, ahol bölcsészek és írók, mint „Mándy, Rába, Lator László, Végh György, Vargha Kálmán, Szabó Ede, Határ Győző, Galsai Pongrác, szegény Czibor János, és Ambrus Tibor, Vajda Endre és én napi »vendégek« voltunk.”⁶⁸ Nagy Lászlóval a *Valóság* Rákóczi úti szerkesztőségében ismerkedett meg.⁶⁹ Juhász Ferenc első publikációjában neki is szerepe volt: ő vitte el a még tizenéves ifjú verseit a *Diárium*hoz, s vette rá a szerkesztőt, hogy mindenképpen közölje az 1947-es karácsonyi számban, hadd örüljön a szerző is, szegény szülei is.⁷⁰

Vas Istvánnal, Szántó Piroskával és baráti körükkel a korszak vége felé, 1949 nyarán került közelebbi kapcsolatba, a *Fehér virág* megjelenése után. Megbarátkozott Ottlik Gézával, Réz Pállal. Nagyon fontos a nála néhány évvel fiatalabb Eötvös-kollégistákkal kialakuló, s aztán élete végéig tartó baráti kapcsolat. Benyhe János, Domokos Mátyás, Fodor András, Lator László említendő elsősorban. Alighanem Fodor András révén került be abba a csapatba, amely rendszeresen látogatta Fülep Lajost, bár erre Fodor naplóinak tanúsága szerint inkább csak 1950-től került sor: Kormos májusban részt vett a Szépművészeti Múzeumban, júliusban az Esztergomban tett művészettörténeti tanulmányúton, s ettől kezdve – ha kihagyásokkal is, de tanítványa ő is a tudósnak, aki aggódo és szertő figyelemmel követi Kormos életútjának és pályájának alakulását.⁷¹

A *Magyar Életrajzi Lexikon* máshol fel nem lelhető adatai szerint Kormos „Lectori tevékenységet folytatott a Vallás- és Közoktatási Min. (VKM) Művészeti Tanácsának ösztöndíjasaként az Egyetemi Nyomdában, a Szikra Könyvkiadónál, majd 1948-ban az Orsz. Könyvhivatalban.

1949–1950-ben a Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat dramaturgia...⁷² Az ösztöndíj folyósítására 1947 előtt nemigen került sor. A filmgyári munkáról Kormos maga is tett említést, például Czibor János kapcsán, „aki már a *Válasz*-tól igen jó barátom volt (a Filmgyárban is együtt voltunk dramaturgok, s ugyanabban az időben Juhász Feri, Sarkadi Imre, Hubay Miklós, Somlyó György, s közülünk igazán dramaturg csak Hubay)...⁷³ Legfeljebb két évig dolgozott itt. 1949 őszén a *János vitézből* készített filmnovellát. Ebből egy elkészült részt fel is olvasott a barátainak.⁷⁴ 1950 nyarán már munkanélküli, kirakták az állásából „a filmgyári szabotázs miatt, de most is nagyon jól érzi magát. Ismét szabad ember.”⁷⁵ 1950 végétől vagy 1951 legelejétől lett az Ifjúsági Kiadó munkatársa.⁷⁶

Egy legenda-életrajz végül is szabadon formálható, mégis kérdéses lehet, vajon miért emlegetett Kormos István éppen hat gimnáziumi évet. A választ erre egy elfeledett alkalmi vers kapcsán sikerült megtalálni. A *Magyarok* közölte 1949 áprilisában Kormos *Vörösmarty Gimnázium* című versét. Ebben *iskolánk*nak nevezi az intézményt, majd felsorolja előbb a korosztályokat, ezután néhány tanárt. Az életrajzhoz illeszthető részt idézve: „a Tacitust fordító öregebb / fiúkat, kiket kormos műhelyek / vén padjaid közé bocsájtanak, / s tanáraid, akik tanítanak, / Pálmai magyart, Csatlós franciát, / Lőrincz fizikát, geometriát, / Kempelel, Márkit, s a többieket, / akik nevelnek.” A patinás fővárosi Vörösmarty Gimnázium volt az országban az első, amely 1945-ben megkezdte a felnőtt gimnáziumi oktatását. Kormos István „magántisztviselő” 1948. január 26-án tett eredményes felvételi vizsgát, s ennek alapján az ötödik osztály tanulója lehetett.⁷⁷ Ugyanebbe az osztályba járt Pallos Klára is, itt ismerkedtek meg,⁷⁸ hatodikban már házaspárként voltak diákok. A képzés gyorsított formában folyt. A félévi értesítőt 1948. április 29-én, a bizonyítványt július 12-én állították ki. A VI. osztály félévi értesítőjének dátuma 1948. november 15., a bizonyítványé 1949. február 3.⁷⁹ A hetedik osztályban félévkor „Hosszas mulasztása miatt nem osztályozható.” S a búcsú: „A VIII. közs. Vörösmarty Mihály Gimnázium Dolgozók Gimnáziuma hetedik D. osztályának a mai napig nyilvános tanulója volt. Ezen a napon önként kimaradt. Más gimnáziumba felvehető. Budapest, 1949. május 31.”⁸⁰ A munkahelyi elfoglaltság, a fordítói feladatok, a költői sikerek, az életforma egyaránt magyarázhatják a kimaradást. Az említett vers talán azért keletkezett, hogy a sok hiányzást próbálja ellensúlyozni, s

aligha az volt hatástalan, inkább a hiányzások folytatódhattak, a lemaradás vált végzetessé. Így viszont cáfolhatatlan tény, hogy Kormos István hat gimnáziumi osztályt végzett – bár nem 1940-ben, hanem 1949-ben jutott el ideig.

Az ezekben az években keletkezett, ismert és jelentős, később részben átírt versek mellett a visszaemlékezésekben szó esik egy katonadalról⁸¹ s egy köszöntőről is: „Pistát mint az írószövetség tagját fölszólították, írjon verset Sztálinról hetvenedik születésnapjára. Olyat írt, ami csupa általánosság, ami eleve elfogadhatatlan. A megtisztelő fölszólítás örömeire mindenesetre írunk egy szekreter-jellegű kollektív költeményt, amit aztán mindjárt össze is tépünk.”⁸² Sokkal fontosabb ezeknél Kormos ekkor kibontakozó műfordítói munkássága. 1949 nyarán Fodor András már ismerte *A bathi asszony* meséjének magyarítását. 1950 májusának végén Kormos Badacsonyba utazhatott alkotószabadságra, s két hét múltán már felolvasott Molière-fordításaiból.⁸³

1948 februárjában Kormos István házasságot kötött Pallos Klárával.⁸⁴ Fodor András így írta le első látogatását náluk:

„Pista nincs otthon, de felesége minden skrupulus nélkül hív maga után. Különös kis asszony. Nem elemien közvetlen, de kellemes, meleg természetű mégis. A tágas szoba még eléggé bútorozatlan, de a fal mellett könyvválvány igen tiszteletreméltó. Eleinte kételkedtem, hogy ezek a könyvek mind Kormoséké, de aztán kiderül, hogy az ő gyűjtésük. – Ízlésesen összelopkodott könyvtár – mondja az asszonyka. Több mint ezer kötet. (Köztük az ő lánykorában gyűjtött példányai.)

Pista bizony csak nem kerül elő, de ez a feleséget nem zavarja. Főz feketét, s Weöres első két kötetéből olvassa nekem kedvenceit. Nagyon intelligens kis nő! Valószínűleg polgári származású, de sznobizmusnak nyoma sincs benne, és igazán nem úgy viselkedik, ahogy tán az ifjú író-feleségek szoktak. Egyáltalán: *nem viselkedik*.

Pista, stílusosan, ruháskosárnyi könyvvel állít be. Mindjárt mondja is, majd ad nekem a kettős példányokból. – Téged hogy is hívnak tulajdonképp, Andrásnak vagy Bandinak? – kérdi, mielőtt letelepszünk a kényelmesen süppedő fotelokba. Egészen természetesen bánik velem a fiú, a legcsekélyebb formáság nélkül. És emellett szerény, visszahúzódozó, ami itt az 1000 kötet árnyékában innen is, onnan is meglep engem. Azt hittem, Pista szegény, gyámoltalan, hiányos műveltségű parasztyerek, akinek semmi egyebe sincs, mint a narodnyikság-címke alatt emlegetett tehetség-

ge. Legalábbis ez volt a látszat. Ehhez vettem én még, hogy fejlődőképes és becsületes. És íme, rendkívül művelt, ifjú írókörökön komolyságával felülemelkedő, nagy lehetőségű emberrel van dolgom, akinek leghőbb vágya, hogy kijuthasson Párizsba.”⁸⁵

Egy másik írásban a lakásbelsőt, a gonddal bekötött könyveket, Hantai Simon almás csendéletét, az ottani baráti játékokat is leírta Fodor András.⁸⁶ Hamarosan heti rendszerességgel, csütörtökönként járt oda változó összetételben a baráti kör. A jó barát azonban nem mindig láthatta vidámnak a mókamester házigazdát, aki jövőjét kétségesnek vélte. Verset – ha írogatott is valamit fejben – barátainak sem mutatott. Sok rossz verset kellett fordítania. 1950 második felében az állástalanság is kínozhatta, 1951-től pedig a könyvkiadó rákosista szellemisége. A kétséges jövő fel-felidézte benne az egykori nehéz gyermekéveket. Fodor Andrásnak egyszer nagymamájáról beszélt hosszasan, megmutatva az egyetlen, „dedikált”⁸⁷ fényképét is, máskor meg „váratlanul eléem adta valamiféle felszólításra írt nyolc-tíz oldalas önéletrajzát. Döbbenetesebb Curriculum vitae-t József Attiláé óta nem olvastam. A legnemesebb, mert eszköztelenül drámai tényfeltárásból gyermekkorának *gorkiji* nyomorúsága tárult föl. Ahogy még föl sem ocsúdva a ritka szép, kardiogramra emlékeztető kézírás hatása alól, visszaadtam a paksamétát, ő el-sötétülő arccal, érthetetlen szeszéllyel darabokra tépte a kéziratot.”⁸⁸

1950. november 18-án a házaspárnak gyermeke született: Kormos Anna.

1951–1963

Folytatva a házasság történetét: hiába született meg a gyermek, férj és feleség kapcsolata megromlott. A jó barát elemzése szerint: „Nem beszélt róla, de könnyű volt észrevenni, hogy a házastársak közt veszedelmes szakadék mélyül. Az esténként egyre-másra kimaradozó, kártyázó, otthoni környezetét elhanyagoló, társaként, családfőként megbízhatatlan férj akarva-akaratlan csakugyan a domesztikálhatatlan nomád balítéletét mondta ki magára. Úgy, ahogy később szegény Yorickként beismerte: »Báthory utca 8 / nyaktilóm fabrikáltam...«”⁸⁹ A házaspár elvált, Kormos elköltözött a Báthory utcából. 1952 nyarától „Válságos két esztendő következett. Eleinte a Victor Hugo utcai albérletben öngyilkossággal fenyegető depresszió, majd lassú magára találás. S pár hónapnyi zökkenő

után Klárral és új férjével, Réz Pállal, élete végéig megszakíthatatlan baráti viszony. Átmenetileg Vas Istvánéknál is lakott, majd Kun Miklós pszichiáter édesanyjához, az Orsó utcába költözve, a korábbi vándorsors körülményei konszolidálódni kezdtek.⁹⁰ 1956 tavaszán az Orsó utcába vitte második feleségét, Rab Zsuzsát is.

Előbb azonban még, 1953 utolsó hónapjaiban volt egy házassági terve, egy kiadóbeli gépirólánnyal olyan komolyan készült a karácsonyi eljegyzésre, hogy az ünnepekre hazautazó Fodor András előre átadta neki az ajándékot, amely Kormos életének első karórája volt.⁹¹ A barátok, megismerve a lányt, aggódtak, végül, az októberben még magabiztos Kormos 1954-ben már január közepére letett a nősülésről.

1956. március 3-án Kormos István és Rab Zsuzsa házasságot kötöttek.⁹² 1956 végén a Váci utca 54. szám alatt foglaltak lakást,⁹³ majd 1958 tavaszán Budán, a Lóczy Lajos utca 5.-ben jutnak 20 000 forintért tágas, erkélyes, panorámás otthonhoz. 1963. májusi, első párizsi útjáig itt élt a költő rendezett, számára túlságosan is rendezett körülmények között. Barátja szerint „korábbi ismerősei sohase látták Kormost olyan jól öltözöttnek, ráncba szedettnek, polgárosultnak. Hiába! Visszatekintve a Lóczy Lajos utca 5.-ben töltött hat esztendőre, ő könyörtelenül summázott: »Nem volt igazi otthonom, ha egyetlen lírai verssort se tudtam írni benne...«⁹⁴ 1962 őszén így vallott: „Idegennek érzi magát a saját életében. – Nézek befelé az erkélyről, látom a nagy koloniál íróasztalt. Nem lehet, hogy ez az enyém, ha nem tudok rajta két sort leírni. Az egész rózsadombi világot bőrtönnek érzi, négy csupasz fal közé vágyik, mielőtt ez a négy fal az ideggyógyintézet fala lesz. Talán a vágyott három hónapos franciaországi tartózkodás segítene.”⁹⁵

A második házasság természetesen ugyancsak a harmónia ígéretével indult, de itt is hamarosan fény derült Kormosnak a kötöttségeket nehezen tűrő természetére. S ezúttal két, egymástól gyökeresen különböző irodalmi ember került össze: „Baráti körben »genfi kálvinista szellememről« panaszkodott. Ez volt az egyik, ami belőlem idegen maradt a számára. A másik: »elviselhetetlen« munkafegyelmem. Akkoriban, mint ma is, főleg fordításból éltem. Akkoriban, mint ma is, csak sok és kitartó munkával lehetett ebből megélni. (...) Az évek bölcsőbbé tettek, s utólag már jobban megértem, hogy ez a szorgos hangyaélet nyomasztotta férjemet, viszkettett tőle a lelkiismerete, hiszen ő akkoriban alig dolgozott, illetve népszerű Vackor-meséit írta, bámulatosan rövid idő alatt. Néha elmon-

dott egy-egy sosem hallott verset. – Ki írta? – Én. – Mutassa. – Csak a fejemben van. – Miért nem írja le? – Minek? (Ezeket a verseket nem láttam leírva azóta sem.) Sokat sírdogáltam ezen tehetetlenségemben.”⁹⁶

A munkafegyelemmel együtt kellett járnia az idő pontos beosztásának, Kormos Istvánra viszont feleségének emlékezése szerint az időérzék teljes hiánya volt a jellemző. Ennek azért nyilván kirívó példája, hogy egyszer színházba készülődtek, s ő este 6 óra helyett reggel 6-kor érkezett haza.⁹⁷ El kellett telnie két-három évnek, hogy a különbségek nyilvánvalóvá váljanak. Kormos István abban reménykedett, hogy az új házasság és életforma feltámasztja benne a költőt, de ez nem így történt. Fodor András és Kormos István meleg, baráti kapcsolata 1954 tavaszán átmenetileg rideggé vált, de 1956 nyaratól rendezik viszonyukat.⁹⁸ A jó barát csak 1959 őszén jegyez fel házasságbeli nézetkülönbséget: a feleség nem tudja elfogadni a férj első házasságbeli kislányát.⁹⁹ Nem sokkal később egy baráti összejövetelen „Rab Zsuzsa számon kéri férje Fülep által is elismert költészetének folytatását. Mióta felesége lett, úgyszólván megölte benne a költőt, pedig szeretne a költészetére is serkentően hatni. Úgy látszik, Pista csak elesettségében tud írni. Majd ad ő néki nyomorúságot, egyszer csak magára hagyja, hadd kínlódjon. Hol is vannak a versek, amiket csak emleget, de senkinek se mutat? (Vasék, Juhászék szerint nincsenek is megírva.) A *Citerázó asszonyok* említésére Zsuzsa felhörken: ezt még ő se látta. Miért nem?”¹⁰⁰ 1961 nyarán Kormos költői csődhelyzetéről beszélt barátjának, s a kiadói munkát, az állandóan irodalommal való foglalkozást okolta.¹⁰¹ A következő évben Lator László hozza a rossz hírt: Kormosék házasságával nagyon nagy baj van, aligha lesz már segítség: „Azért sem ment a versírás, mert mindig arra gondolt: mit szólna Zsuzsa az ő keserves hangjához vagy éppen a más nőkhez írt szerelmes verseihez? Pista egy ideig alkalmazkodott, most már csak menekülni akar.”¹⁰²

A menekülés útját az ifjúkori álom valóra váltásának halvány reménye jelenti. Kormos István 1962 augusztusában megismerkedett egy félmagyar párizsi nővel. Cécile lehetővé tenne egy három hónapos franciaországi utat, főként Normandiában, ahol háza van. Bár egyelőre nincsen szó szerelemről, Rab Zsuzsa aligha gondolhatna másra.¹⁰³

1951 elejétől Kormos már az Ifjúsági Kiadó munkatársa. (A céget 1957-ben nevezték el Móra Ferencről.) Az első években végzett munkájáról kevés adat maradt fenn. A Fodor-napló feljegyzí, hogy munkahe-

lyén 9 órás értekezlete volt, majd azt is, hogy tervezik irodalmi osztályvezetői kinevezését, de előbb öt hónapos kultúrpolitikai iskolát kellene elvégeznie.¹⁰⁴ 1951 őszén a *Szabad Nép* élesen bírálta a költőt és kiadóját, valamint annak vezetőjét, Komjáthy Istvánt, mert saját műveiket sokkal szebb kiállításban adták ki, mint a kínai Emi Sziao elbeszélő költeményét Mao Ce-tung ifjúságáról.¹⁰⁵

Bár az újságcikk feljelentésszerű, szerencsére nem követte megtorlás. Az *égigérő fa* új kiadása fordíthatta Kormos István figyelmét tartósan a gyermekirodalom felé. Számára a kiadó mint munkahely – a megélhetés biztosítása mellett elsősorban ezért volt ekkor fontos. Másrészt pedig azért, mert segíthetett még nehezebb helyzetben lévő író társain. Mint tudjuk, a Rákosi-korban a gyermek- és ifjúsági irodalom, valamint a műfordítás volt a két fő terület, amelyen a félreállított írók megnyilatkozhattak. Mivel a könyveket többnyire illusztrálták is, így a képzőművészeket is lehetett segíteni.¹⁰⁶

Nyilvánvalóan az 1953 utáni lassú oldódás tette lehetővé az igényesebb kiadói munkát. Ekkor tervezte el, s 1955-től haláláig szerkesztette is Kormos *A magyar irodalom gyöngyszemei* és *A világirodalom gyöngyszemei* című sorozatokat, amelyek az 1954 után felnövekvő nemzedékek irodalmi műveltségét igyekeztek megalapozni és tágítani.¹⁰⁷

Az se lehet csak legenda, hogy Kormos átírta Fazekas Anna gyermekirodalmi szerzeményeit, hogy közölhetőek legyenek. Az először 1952-ben megjelent *Őreg néne őzikéje* révén máig ismert szerző ez időben (1952 és 1963 között) a kiadó igazgatója volt.¹⁰⁸

Az ötvenes években vált Kormos István a diktatúra ellenére is létező civil irodalmi élet közismert és kissé különc alakjává. Vas István így idézte fel őt: „...Kormos nagy vigaszom volt, nem is tudom, hogy mit csináltam volna nélküle. Igazából ő hozta oda azt a társaságot, amelyik nálunk jóformán majdnem esténként együtt volt. Juhász Feri volt és Nagy Laci, akikhez aztán kívülről helyenként és időnként csatlakoztak Kálnoky László, Réz Ádám, néha mások is. Nem tudom, mit csináltam volna Kormos nélkül, aki ezek közül legelevenebb, legvirgoncabb volt, és afféle – mi gyakran már akkor is mondtuk, és ma, ha visszatekintünk rá –, mindig afféle Pucknak láttam őt, mindenképpen tündéri, és közben komiszkodó kis jelenség volt. Azért is ő volt a legalkalmasabb arra, hogy felvidítson, mert valahogy őt érintették ezek az idők a legkevésbé. Ő volt a legjobbban, hogy úgy mondjam, impregnálva, vízhatlanítva.”¹⁰⁹ Kormos játékos-

ságába belefért a tiszta derű, de a tréfás, olykor gonoszkodó átverés is. Máskor az igazságszolgáltatás szenvedélye hajtotta, mint az ötvenes évek elején Szigligeten, amikor Darvas József miniszter elvtársat és feleségét büntette meg, mert nagyképűek voltak. De becsapta az általa nagyon tisztelt Jékely Zoltánt, megbántotta Kálnoky Lászlót is. Jeles utánczó is volt: egy alkalommal például felhívta Basch Lórántot mint Schöpflin Aladár – aki már nem élt.¹¹⁰ Szenvedélyes játékos mind a különböző társasjátékokban, mind kártyában, sakkban. Ez időben még futballozott is: az Írószövetség csapatában.¹¹¹ Rendszeresen járt az új Népstadionba, meccsekre.¹¹² Kedvelte az asztalitenisz-mérkőzéseket is: Szigligeten Darvast verte meg, élete végén pedig megnyerte a kiadó bajnokságát.¹¹³ Szerette a házi ünnepeket is, tréfás köszöntő verseket írt a munkatársaknak, barátoknak, ismerősöknek.¹¹⁴ Mint a szenvedélyes emberek, ő is nehezen bírta abbahagyni a játékot, amely gyakran tartott hajnalig, s a vereség is nehezebbre esett. Arról is tudtak sokan, hogy jó emlékezőtehetségének köszönhetően nemcsak igazi verseket tudott idézni, hanem rosszakat, a legrosszabbakat is: a dilettánsok, a fűzfapoéták irományaiból könyvnyi gyűjtemény volt a fejében.

Második házassága alatt van lehetősége végre külföldre utazni. Zsuzsával előbb Bécsbe jutott el az „íróhajóval” 1956 őszén, majd utána egy delegáció tagjaként két hétre Prágába indultak október 15-én, amiből a forradalom miatt egy hónap lett.¹¹⁵ Valószínűleg 1961-ben jártak a bulgáriai Neszebar akkor még kicsinyke fürdőhelyén, ahol egy trák halász házában laktak.¹¹⁶

Párizs igézetében: 1963–1965

Mint annyi magyar irodalmárnak, Kormos Istvánnak is kamaszkori álma volt Párizst meglátni, de erre a második világháború utáni Európában sokáig nem kerülhetett sor. A régi álom beteljesülését ígérte a Cécile-lel történt találkozás, amely ugyanakkor menekülési esélyt is kínált a számára tarthatatlanná váló házasságból. Az eredetileg három hónaposra tervezett tanulmányút elvileg nem zárta ki a kapcsolat későbbi rendezését sem, de Kormos már első hazatérése után sem megy vissza a Lőczy utcai közös lakásba, s 1964. május 29-én elválik második feleségétől is.¹¹⁷ Otthonából történt 1963. májusi távozása eleve végleges elhatározást

jelentett: ezt igazolja datálatlan búcsúlevele.¹¹⁸ A Rab Zsuzsa által megőrzött párizsi Kormos-levelek közül egyetlenegy készült a kinntartózkodás első szakaszában, pontosabban egy maradt meg, ugyanis ez a levél előzményre is utal: „Talán ízléstelen volt barátság-ajánlásom. Nem gondoltam. De tudom, nem leszünk farkasok. Ha elmúlik a keserűség, nem mond rám rosszat, ezt is tudom. Minden visszakérül, Pesten, Párizsban; ha fáj is hallanom most, értem. Magának volt nehéz a kárörvendő szemek előtt. (...) Nem bukdácsolok szerelemből szerelembe. Magam poklában bukdácsolok.”¹¹⁹

Előbb 1963. május 17. és 1964. január 24., majd 1964. augusztus 3. és 1965. november 20. között tartózkodott Kormos Franciaországban, összesen valóban közel két évet: az utazásokat is beleszámítva 636 napot. Második kinntartózkodásának idején – tehát a válás után – rendszeresen levelezik volt feleségével: már a repülőúton megír egy képeslapot, majd átlag havonta felad egy olykor igen terjedelmes levelet, összesen tizenhatot. Ezekben rendszeresen beszámol sorsának alakulásáról, érdeklődik Zsuzsa helyzetéről, kíváncsi a hazai hírekre. Örül Zsuzsa új kapcsolatának, s helyesli újabb házasságát Csanádi Imrével, akinek költészetét nagyra becsüli. Ír is a költőtárs válogatott kötetéről egy kis kritikát a *Magyar Műhely*be, de az nem jelenik meg, korrekkturapéldányát viszont elküldte egyik levelében.¹²⁰ Lelkesen dicséri Rab Zsuzsa újabb verseit, amelyek közül több kettejük felbomló kapcsolatával foglalkozik. Voltaképpen a műfordító alkotóban is a házasság válsága szabadította fel a sokáig elfojtott költői ént: ettől kezdve publikál rendszeresen verseket is. A Párizsban kiadni tervezett magyar költői antológiába a szerkesztő Kormos Rab Zsuzsa három versét válogatta be (*Távolodó arc, Kívüled élek, Varázsoló*), közülük kettő közvetlenül kapcsolatukkal foglalkozik.¹²¹ Egy levélben szerepel is a kérés: „inkább újat szeretnék, nem velem küszködőt”.¹²² (Csanádi Imre egyébként 9 verssel szerepelt a tervezetben.) Rab Zsuzsa első önálló műfordításkötetéről, a *Sárkányölőről* a volt férj terjedelmes, mintegy 15 gépelt lapnyi méltatást írt a *Magyar Műhely*be.¹²³ Amikor azonban két Rab- és egy Csanádi-verset megbírált, megbánódás lett a következménye.¹²⁴

Cécile de Nagy magyar származású német szakos tanárnő, valószínűleg 1929-ben született.¹²⁵ Anyja Németh László régi ismerőse és tisztelője.¹²⁶ A lány csak 1956-ban kezdett magyarul tanulni. Belekezdett az *Iszony* fordításába, de miután idegösszeroppanást kapott, félbehagyta a

munkát.¹²⁷ Az 1964–1965-ös tanévet az Egyesült Államokban töltötte, Virginiában egyetemen tanított. Kormos értelmezése szerint: „Ő azért ment Amerikába, hogy kettőnknek csináljon életet. A három Nagy lány közül ő dolgozott először, harmincéves korában egyetemen tanított, ami itt nem kicsiség. De anyja és nővérei úgy lógnak a nyakán, mint egy Csehov-novellában, könyvei és lemezei vannak csak (igen a ház Normandiában, a tengerparton, és a kocsí, de ez itt nem a jólét jele), s még Amerikába is nyúlnak utána, két, azaz hat kézzel. Az amerikai fizetésből lakást akar, nekünk. Én mulhatatlanul (vagy jobban) szeretem őt, de nem tudom rászánni magam a végleges ittlétre. Annuska hiányzik a legjobban...”¹²⁸

A második kinntartózkodás első 11 hónapjában tehát Cécile távol van. Eredetileg feltehetően nem egy egész évre ment ki, de Kormos hozzáadódott a helyzethez. Cécile 1965 júniusának legvégén érkezett vissza, az első napokat Normandiában töltötték. Kormos közlése szerint szinte naponta váltottak egymással a távollét alatt francia nyelvű leveleket. Ha ez talán túlzás is, ha egyszer előkerül ezekből valamennyi, feltehetően több tudásunk lesz különös kapcsolatukról.

Közben 1965 augusztusában kinn járt Párizsban a költő 14 éves lánya. Az apa már hosszú hetek óta készül erre a látogatásra, nagyon hiányzik neki a gyermeke. S amikor augusztus legvégén eldönti, hogy végleg hazautazik ő is Magyarországra, egyik döntő okként a lányát nevezi meg: „lehet, hogy szentimentális ló vagyok, ő is az egyik oka hirtelen utazhatnékomnak...”¹²⁹ Ám igaz az is, hogy már egy májusi levelében egy másik gondról írt Fodor Andrásnak: „Lehetetlen itt egzisztenciát teremtenem, mert óhatatlanul magyarokba ütközök, s nincs egy se itt, akivel közösséget tudnék vállalni.”¹³⁰ Rab Zsuzsának szeptember elsején így számolt be: „Én is hazamegyek, talán október végén. Lehetetlen tisztességesen egzisztenciát teremteni (Cécile még nem tudja ezt az elhatározásomat, mert csak három napja döntöttem így, s most ő Normandiában van. De nem változtatok rajta.), itt a magyarok – élükön Garával, a Szenttel – féltékenységből vagy miből minden számításomat keresztülhúzzák, amióta csak visszajöttem, Cécile nyakára nem ülök, ebből előbb-utóbb szükségszerűen baj lenne. De anélkül se akarom. Lehet hogy azt fogja Maga mondani, hogy meguntam Cécilet, pedig nem így van. Csak reálsan látok.”¹³¹ A következő levél közlése szerint: „Cécile kétségbeesett miattam, de érti, mi ez. Se én, se ő nem bújhatunk ki a bőrünkől – nem

hívom, mert tudom, hogy az Északi sarkra jönné, csak Pestre nem. Alors, azaz akkor hát mégis igaz lett versem, hogy magamtól idézzek: »Jövőnk, a halvaszületett koromtengereken libeg«.»¹³² Több mint egy évtizeddel később, a Bertha Bulcsunak adott életútinterjában így összegezte hazatérését a költő: „...az a francia lány nem akart Pestre települni velem. Azt mondta, hogy akár az Északi-sarkon is élne velem, de itt nem. Csakhogy egy magyar költő nem élheti le az életét se Párizsban, se az Északi-sarkon, akármilyen nyavalyás az élete és a műve, itthon a helye.»¹³³

Miből és hogyan élt Kormos István Franciaországban? Első kinntartózkodásáról kevesebbet tudunk. Elsősorban alighanem Cécile vendége volt Párizsban és természetesen Normandiában is. Egyik levele szerint eredményesen képviselte a magyar irodalmat: „Több kiadóval (6 kiadó) lett kapcsolatom, akiknek lektoráltam csomó magyar könyvet, élőket és klasszikusokat, és jobban hallgatnak a véleményemre (pl. Gallimard, Seuil), mint a hivatalos fórumokéra, vagy akár Garáéra is. (...) Jó francia költőkkel (Emmanuel, Rousselot, Chaulot stb.) sikerült, már az elején jó barátságba kerülnöm. Sokan érdeklődnek a Gara-féle antológia ismeretében a költészetünk iránt. Rousselot Madáchot fordítja; nem filológiaiilag, de költőileg hasznomat veszi.»¹³⁴ A második, hosszabb kinn-tartózkodás alatt Cécile-re sokáig nem számíthatott, bár a nő családjával, elsősorban Tours-ban élő húgával, Éva Naggyal folyamatosan tartotta a kapcsolatot. Kiutazása előtt Fodor Andrástól kért kölcsön nagyobb összeget, tehát tényleg mindent hátrahagyva menekült második házasságából. Munkahelyével, a Móra Kiadóval pedig megbeszélte, hogy távolból is szerkeszti a két „gyöngyszem”-sorozatot, s ennek fejében havi ötszáz forintot kap – pontosabban ennyit utaltak át lányának tartásdíjként. A feladat elsősorban szellemi irányítást jelentett, s ezt, ha talán rendszertelenül is, de elvégezte.¹³⁵

A különböző vallomások és levelek szerint napi megélhetését elsősorban lektorálások biztosították. Költő ismerősei révén lektorált a Seuil és a Gallimard kiadóknak francia szerzőket. Mivel korántsem volt magas szintű a nyelvtudása, ez igencsak időigényes munka volt számára, „Visszont havonta öt könyv elolvasásából úgy-ahogy megélek” – írta Domo-kos Mátyásnak, eldicsekedve azzal is, hogy „csodájára járnak két oldalas velős lektori véleményeimnek”.¹³⁶ Egy következő levelében viszont már arról tudósítja barátját, hogy havonta 8 kéziratot lektorál.¹³⁷

Részletes visszaemlékezésében Papp Tibor előadta, hogy Kormos párizsi egzisztenciális helyzetéről beszélgetve maga a vendég javasolta: a tervezett antológia szerkesztéséért szívesen elfogadna ösztöndíjat, de közvetlenül nem akart az amerikaiakhoz fordulni. Ha viszont a *Magyar Műhely* kér, tőlük átveheti a pénzt. Így kapott a Szabad Európa Rádiótól havi 650 frank ösztöndíjat.¹³⁸

Arról is szó van (az előbbi emlékezésben is), hogy egy volt – két világháború közötti – magyar miniszter emlékiratait stilizálta. Más biztos jövedelmi forrása nemigen lehetett. Megjelent összesen három írása a *Magyar Műhelyben*. Egy sorozat első darabjaként szerkesztette – bár inkább csak bedolgozóként, mert e minőségben Gara László neve szerepel a könyvön – André Frénaud *A szerelem árnyéka* című magyar nyelvű kötetét.¹³⁹ 1965 márciusában azt írta Rab Zsuzsának, hogy ezt a bibliofil sorozatot is szerkeszti, meg Frénaud kívánságára az ő kötetét is. Zsuzsának Cvetajeva, Lator Lászlónak Montale, Rónay Györgynek Bachmann fordítását-szerkesztését ajánlotta fel, s elgondolta Emmanuel, Chautot, T. S. Eliot, René Char, Ponge, Vasco Popa vagy Lalić kötetét, körülbelül 40 oldalnyi verssel.¹⁴⁰ Elképzelhető, hogy éppen e sorozat miatt romlott meg a kapcsolata Gara Lászlóval. Gara 1966-ban meghalt, s egy évtizeddel később Kormos már megbántódás nélkül emlékezett vissza rá.¹⁴¹

A szép Frénaud-kötetnél sokkal fontosabb lehetett volna egy sajnos soha meg nem valósult terv, „Az élő magyar költők antológiája” *Magyar Orpheus* címmel. Rögtön 1964 augusztusában kezdte el ezt Kormos tervezni a szeptember végéig még ott élő fiatal Parancs Jánossal, aki később a tartalomjegyzék tervét közzé is tette.¹⁴² A *Magyar Műhely* többször meghirdette a megjelenés előtt álló kiadványt, amelynek az lett volna a fő célja, hogy a teljes magyar irodalomban egységesen gondolkodva és a valódi értékrendet kifejezve, Sőtér István híres *Négy nemzedék* című antológiájának folytatásaként mutassa be a kortárs magyar lírát. A tervezetben 85 költő szerepel. Megfelelő könyvtári háttér hiányában nagyjából emlékezetből kellett összeállítania az anyagot. Barátaiktól rendszeresen kérte meghatározott versek gépiratát, ugyanakkor figyelte a legfrissebb hazai folyóiratszámokat is. A listán még kötet nélküli pályakezdők is szerepelnek, mint Beney Zsuzsa, Tandori Dezső, Ágh István. A szerkesztőnek természetesen figyelembe kellett vennie a megrendelő és reménybeli kiadó *Magyar Műhely* vezetőinek szempontjait. Sok vita lehetett köztük, amint erre Parancs János visszaemlékezése, valamint

néhány Kormos-levél is utal: „Antológia-ügyben sokat vitatkoztam és vitatkozok a Műhelyesekkel. Képzelve: Berdát nem tartják költőnek. Rákost alig. Hajnal Annát se. N. N. Á. szerepeltetését eltúlzottnak tartják. Pedig szerintem Pilinszky formátumú költő, különösen kötete óta, két vers van csak tőle a kötetből, a többi újabb. Jékelyt itt akarom én rehabilitálni sok mellőzésért. Papp Tibor szerint a Kalotaszegi elégia giccs, a Szépjuhászné elégiaja is.”¹⁴³ Az antológia végül anyagi gondok miatt nem jelent meg.

Közben – bizonyíthatóan az 1964-es őszi félévben – Kormos járt az Alliance külföldiek számára működtetett nyelvtanfolyamának középső tagozatára, de miután a decemberi vizsgák sikeréről beszámolt, többet nem írt erről leveleiben. Gyanítható, hogy anyagi helyzete is gátolta a folytatásban, másrészt az oklevélre se vágyott, amely lehetővé tette volna számára a Franciaországon kívüli nyelvtanítást.

Életlehetőségeit az anyagi hiánya korlátozhatta, ugyanakkor ez a helyzet ifjúkorát is felidézhetette benne, a Lóczy utcai, számára túlzott konszolidáltság után talán éppen erre vágyott. Leveleiben hol visszafogottan panaszkodik, hol játékosan dicsekszik, amikor ilyesmiről van szó. Csak a Zsuzsához írott levelekből idézve: „Régen nem kaptam otthonról levelet, csak egy pletykát: hogy rongyokban járok és éhezem. Éppen 24 (!) osztrigán voltam túl, nem bizonyította a pletykát se az étvágyam, se az ennivalóm.” „Igaz, nem sok ruhafélét vettem, és nem mindig ebédelek a Champs Elysées éttermeiben (bár néha ott is megfordulok; furcsa érzés este taxival menni a Diadalív felé, mögöttem a Concorde Napoleon oszlopa), de nem éhezek.”¹⁴⁴ Van rádiója, vásárol írógépet is, olykor utazik, igaz, általában autóstoppal. De négermunkát is végez: „Egy ál-professzor a fő pénzforrásom, akinek képtelenül rossz regényeit dolgozom át...” Rab Zsuzsához írott leveleiben rendszeresen érdeklődik, hogy Budapesten nincs-e honorárium a *Vackor* tévéfilm-változatáért, annak esetleges folytatásáért. A felmerülő összegeket a volt feleség gondjaira bízta, ugyanakkor szeretné belőle adósságát rendezni,¹⁴⁵ s abban is reménykedik, hogy valamennyihez hozzájuthat akár Párizsban, akár hazatérése után. De még nehéz helyzetében is van egy féltett kincse, amelytől semmiképpen sem válna meg: József Attila *Reménytelenül* című versének, pontosabban a *Lassan, tűnődve* alcímű első résznek a kézírata. Egy londoni barátja felajánlotta, hogy 50 fontért megveteti a British Múzeum számára, de nem adta oda, pedig éppen a lányát várta, jól jött volna a

pénz.¹⁴⁶ Végül a barát azért küldte el a jelzett összeget, mert gazdája ragaszkodott a kézírathoz.¹⁴⁷

Párizsban többfelé lakott. Első kinntartózkodásának időszakában a Grand Hotel Pasteurt említi,¹⁴⁸ továbbá Cécile új lakását. A *Nakonxipán-ban hull a hó* párizsi címe, a „rue de l'abbé Carton 63” Cécile anyjának lakását fedi.¹⁴⁹ A második kinnlét idején kezdetben többfelé előfordult. Lakott egy hetedik emeleti tetőszobában a Montparnasse-on, átmenetileg Pátkai Ervin szobrászművész üresen álló lakásában, majd 1964 októberétől ismét a Grand Hotel Pasteurben.¹⁵⁰ A hotelszoba havi 360 frankos díja számára igen megterhelő volt, ezért decemberben átköltözött a Quartier Latinben található Hotel de la Gironde-ba,¹⁵¹ ötven méterre a Szajnáthól. Ablaka a rue Christine-re nyílt, amelyet búcsúzásként meg is verselt (*Rue Christine*). E második időszakban gyakran tölti a hétvégét Tours-ban, Nagy Évánál, akit jó barátjának tart. Az ő gyermeke *A nyolc éves Don Quijote*, s feltehetően e fiú a *Farkasvadászat* hőse is. Olykor Éva utazik Párizsba, s egy betegsége után Kormost a normandiai házba viszi lábadozni.¹⁵² Ugyanakkor arra is van adalék, hogy nem csupán barátság maradt e kapcsolat: Kormos „Minden vigasza Cécile húga, Éva, akinek törvénytelen gyereke van (egy megnevezhetetlen méltóságos személytől), akivel (zavaros sorokban ilyesmit olvasok) viszonyba keveredett, mert szükségük van egymásra.”¹⁵³

A költő számára talán még Párizsnál is fontosabb a Normandia-élmény. Amikor Budapesten megismerkedtek, Cécile nyilván igen érzéketlenül és vonzóan beszélt a tengerparti tájról és házáról. Ezzel magyarázható, hogy amikor 1962–1963-ban, még kiutazása előtt ír néhány verset, azokban nem Párizs, hanem a tengerparti táj és a ház szerepel. (A *Vonszolnak piros delfinek* meg is jelent abban az időben, a *Ház Normandiában* és a *Tíz évesek leszünk* csak később, de a *Szegény Yorick*-ciklust indító *Ház Normandiában* is ide illik, bár végső megszövegezése talán későbbi.) A Szajna-parton üldögélve látható, hogy „mennek az uszályok a tenger felé, várom mindig, hogy jön egy, az első, amit két éve láttam: Normandie! A legszebb francia szónak tartom, csak André Frénaud barátom érti (a költő), aki pedig burgundiai, olyan módon, ahogy nálunk valaki zalai vagy tolnai tud lenni. De a Normandie nem jön soha, és Normandia messze van most.”¹⁵⁴ Folytatva az idézetet: „A ház a tengerparton van, szemben a Jersey szigetek (angolok), egész nap a kandalló előtt ültem, hintaszékben, s fordítottam Frénaud verseit (nyolcat)...”¹⁵⁵

Közvetlenül normandiai élményekből táplálkozik a *Tél Normandiában* és a későbbi *Egy rákvadászat emlékére*.

Magukból a költeményekből is megtudható, hogy a Cécile-t váró hosszú hónapok alatt több nővel került kapcsolatba az elárvult férfi. Egy Domokos Mátyáshoz írott hosszú levélben így szól a vallomás: „Túl könnyen ragadnak a nők a magányos férfiakra: nem azt akartam mondani, hogy sikereim vannak e téren, sőt! Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy milyen lehetetlen formák között élek, mert ezek az ügyek – december óta szinte paralelszerűen mennek.”¹⁵⁶ A *Nakonxipánban hull a hó* leltára két hölgyet említ Cécile után: „Marie-France törzsfőnök papával / papír propellert gyárt Kiki / száll *par avion* Osaka.” Elszórt közlések szerint voltak más, olykor kifejezetten alkalmi kapcsolatok is, egy ilyenről az *Egy rákvadászat emlékére* is beszámol (feltéve, hogy tényként fogadjuk el a versbeli valóságot). A legkomolyabban a Kiki-kapcsolatot tartotta: „Cécilenek nagy honvágya van (utánam is), alig várom. Bár rohadt dög vagyok: egy japán kislány van, igen kedves és szép, és sajnos szeret is. Mondd: mit esznek rajtam a nők? Próbáld meg beleélni magad! Esetleg táviratozd meg! De: nagy baj ez, hamar kellene visszavonulnom, de mit képzelsz? Minden nap káféélák.”¹⁵⁷

Bár leveleiben Kormos gyakran emlegeti magányosságát: hétszámra nem találkozok magyarokkal; máskor éppen ennek az ellenkezőjéről számol be. Gara László mellett megismerkedett, illetve régi kapcsolatot elevenített fel Csernus Tiborral, Hantai Simonnal, Kassai Györggyel, Márkus Annával, Nagy Pállal, Papp Tiborral, Parancs Jánossal, Pátkai Ervinnel, Sárközi Mátyással, Sipos Gyulával és másokkal. A kilátogató magyarok közül találkozott többek között Domokos Mátyással és feleségével, Benyhe Jánossal, Károlyi Amyval, Nemes Nagy Ágnessel, Ottlik Gézával, Pilinszky Jánossal, Pór Judittal, Réz Pállal, Rónay Györggyel, Weöres Sándorral. Mellettük ott vannak a már említett francia költők. 1964 szilveszterét például Pierre Emmanuellel töltötte.¹⁵⁸ „André Frénaud mindig egy bourgogne-i étterembe vagy kifőzdébe vitt el engem” – olvashatjuk.¹⁵⁹ Adrée A. fiatal költőnővel minden előzetes terv nélkül három napra Reimsbe utaztak. Hazaúton egy amerikai beléjük rohant, a nő lábát törte, Kormos eszméletét veszítette, orrából dőlt a vér, de ennyivel megúsza, sokkal inkább az orvos férj érthető gyanakvásától félt.¹⁶⁰

A találkozások többnyire kávéházakban zajlottak, de ezek egyúttal munkahelyek, s alkalmak a játékra. A levelezésben a Le Conti és a Zeyer

kávéházak neve fordul elő gyakrabban. Az utóbbiban nagy sakkcsaták is dúltak. A futballista múltra utal az a nagy lábteniszcsata, amelyet magával Belmondóval vívott – egy-egy gyermek társaságában a szálloda utcájában, ahol a híres színész lakott, s már nyeresre álltak, de egy autó tönkretette a labdát.¹⁶¹

Nem sokkal első kiutazása után Kormos részese lehet egy magyar költői estnek. Pilinszky János beszámolója szerint: „A Kaleidoszkóp (kis színház a latin negyedben) zsúfolásig megtelik hallgatókkal, s a közönség fele kiszorul az udvarra, be kell ereszteni a kulisszák közé. A hangulat közvetlen, és testvéries. (...) Számomra különös élmény, mikor Emmanuel elszavalja leghosszabb versemet, az Apokrif-ot, megszállottságig hiteles átéléssel. Weöres Sándorral közösen segítjük vissza törökülésbe. A fesztelen és mégis fegyelmezett este Kormos István és Rákos Sándor egy-egy versével zárul.”¹⁶² Egy novemberi levelében említi, hogy a magyar opera balettelőadásában látta *A csodálatos mandarint*, korábban két Illyés-esten vett részt, s mindegyik csalódást okozott. Rendszeresen járt moziba is.¹⁶³ A későbbi időszakból nem számol be ilyenfajta élményeiről.

Kormos Istvánnak már első kiutazása előtt sikerült áttörni a költői hallgatás félelmetes falát, méghozzá egy olyan megszólalással – a *Vonszolnak piros delfinek* közlésével –, amely varázslatos erővel hatott a korabeli irodalmi életben. A sikerrel igazán nem szembesülhetett, hiszen a vers az *Új Írás* májusi számában jelent meg, s ő éppen ekkor utazott el Párizsba. Készen lehetett még a *Tíz évesek leszünk*, amelyet ő maga 1962-re dátumozott, de csak 1964. augusztus 1-jén jelent meg a mű az *Élet és Irodalomban*. A *Ház Normandiában* félig íródhatott meg. (A datálása ennek is 1962-es.) Franciaországba érkezve azonban továbbra is a gátlások voltak a meghatározóak, bár a vallomások olykor nem erről szólnak: „A versek – Istennek hála – csak írógép kezdésen állnak már. A megtáltosodás esete forog fenn itt, barátom!”¹⁶⁴ E versek azonban alighanem továbbra is csak fejben forgatott-formált félkész munkák lehettek. Fodor Andrásnak ezekből a hónapokból mindössze a *Harangot* küldi el *A nyolc éves Don Quijote* társaságában.¹⁶⁵ A második időszakból is csak két verset postázott neki, ezek az *Orpheus panasza* és a *Voyage*.¹⁶⁶ Panaszkodik, hogy nem megy az írás. 1965 februárjában Rab Zsuzsának lelkesen számol be: „Képzeld! Verset írtam Toursban, Thomasról, Éva kisfiáról, valamelyik nap, amint időm lesz, letisztázom és elküldöm, noha meg sem közelíti a magáéit. De nem is azért küldöm. Örülök, hogy

az első sikerült, remélem a többi.”¹⁶⁷ Zsuzsától kérte, hogy küldje el az *Egy kihantolt sírra* kéziratát, s valóban átdolgozta a verset. Talán ez lehetett ismét felszabadító hatással rá, talán új és legelső saját írógépe is: „Keveset írtam, hónapok óta semmit, mintha teljesen kiszáradtam volna. Március óta megy az írás tulajdonképpen: keserves dolgokat írok. Tegnap kezdett poémában úgy jövek elő magamnak, mint Ulisses, azaz a különbséggel, hogy kutyám sincs, aki ne ismerne meg.”¹⁶⁸ Ilyen keserves dolog lehetett az *Orpheus panasza* is. 1965-re dátumozta, de Rab Zsuzsának az írta, hogy ez még első párizsi útja előtti mű: „hat év alatt Op. 1. – de emlék, ha későről is. (Egyébként a verseimet egy magnószalagra mondtam, mert még mindig nem gépeltem le...)”¹⁶⁹

Amikor hazautazásáról döntött, így írt: „Majdnem 20 új versem van március óta, köztük néhány prózavers, és a régiek. Talán kapok rá szerződést, hacsak valakik nem akarják megbosszulni két párizsi évemet.”¹⁷⁰ Később szerényebben számol: „Írtam, ahogy utólag látom, hozzám képest elég sokat (több mint 10 verset), szeretnék kötetet.”¹⁷¹ A *Szegény Yorick* című kötet datálása szerint mindössze 8 vers lehet franciaországi, de el is hagyhatott, későbbre is datálhatott versszövegeket, s lehettek az *Egy kihantolt sírra* mellett más átirások is. A számok emlegetésével azt akarhatta bizonygatni Kormos, hogy nem hiába töltötte Párizsban az idejét: valóban érett egy új kötetre. Bár még évekig tart, amíg a tervezett kézirat elkészül, Párizs és Normandia valóban gyökeres fordulatot jelent a pályán.¹⁷²

1965–1977

Majdnem reménytelen helyzetben, mégis bizakodva tért haza Párizsból a negyvenkettedik életében járó férfi. Elsők között kereste fel Fodor Andrást is: „A jó erőt, miről levelében írt, érzem körülötte. Sovány, de nem nyúzott; egy ruhája van, de nem lóg rajta olyan szomorúan; tele van panasszal, de nem a fájdalom, csak az objektív fölháborodás tényeivel. Volt otthonában egylőre szóba sem állnak vele. Egy nap alatt összeszedett hírekből látja, Zsuzsa valósággal idegpánikba esett jövelele híretől. Föltételezi: Pista mindenféle elhíresztelte, hogy kifosztották.”¹⁷³ Bár Kormos még a Lóczy úti lakásba volt bejelentve, a házaspár sikerrel teremtett olyan helyzetet, amelyben a volt férj elállt jogainak bírósá-

gi érvényesítésétől, bár meg is sértették.¹⁷⁴ Miután Kormos teljesen vagyontalan volt, munkahelyi keresetén kívül más biztos jövedelemre nem számíthatott, lakáshoz jutni pedig az időben is majdnem reménytelennek bizonyult, barátainál vált ágyrajáróvá, átmenetileg megüresedett lakások használójává, s leggyakrabban albérlővé. Vallomása szerint „Volt olyan évem, hogy tíz különféle albérletben is laktam, emiatt kellett a személyi igazolványomat kicseréltetnem, mivel betelt a lakcímváltozásoknak fenntartott rovat...”¹⁷⁵ Végül 1967 áprilisában a Garas utca 8–10.-ben, Tornai Józsefet követve vált hosszabb időre albérlővé.¹⁷⁶

Nem tudjuk, miként búcsúzott el hazatérőben Kormos István Cécile-től, de azt mindkettejüknek tudniuk kellett, hogy kapcsolatuknak nincsen jövője. A baráti kör egyébként később is kételkedett: tudja-e egyáltalában Cécile, hogy a magyar költő jövődöbelijének tekinti őt.¹⁷⁷ Ugyanakkor Fodor András két alkalommal is feljegyzett adatokat a két ember későbbi érintkezéséről:¹⁷⁸ 1966 tavaszán Cécile budapesti látogatásának hírért, 1968 nyarán pedig egy levél érkezését Cécile-től.¹⁷⁹ Ám a hazaérkezés utáni években Cécile lényegében már csupán emlék volt. Helyette hölgyek koszorúja övezte itt is – ha igaz a vallomás: „Páris óta vagy húsz nővel volt dolgom. Már össze is keverem őket. Fölvívom az egyiket, kérdem: – megjött Szegedről? – pedig az illető a Balatonnál járt... Van aszszony, aki válni akar a kedvemért, menyasszony, aki szélnek eresztette vőlegényét. De se egyik, se másik. Csöndes, tiszta kislányra vágyom...”¹⁸⁰ Ennek az igénynek felelt volna meg Fodor András értelmezése szerint „A remélt megváltó szerelem, a kiszemelt Ariadné, Dávid fiunk nálunk megismert gyerekpásztor”.¹⁸¹ Ő a *Tengermély* „zöldvessző-derekú” álomképe, a *Nakonxipánban hull a hó* „aranyisakos fejű” nőalakja.

Ez a kapcsolat is kudarcra végződött, gyanítható, hogy ebben szerepet játszott a nagy korkülönbség is. Kormos költői ábrándja mégis meghallgatásra talált. A hatvanas évek végén egy ideig Erdély Miklós albérlője a budai Virágárok út 6/B-ben, ahol további életét illető legszerencsésebb találkozása történt, Péter Márta művészettörténész-nővel. (Barátnőjéhez, Szabadi Judithoz járt ő is a házba, így ismerte meg Erdély Miklós költő-lakóját).¹⁸² Barátainak a költő 1969 őszén beszélt nősülési tervéről: „Péter Márta múzeológusról van szó (Fülep is tanította). Huszonkilenc éves, már volt férjnél, az Iparművészeti Tanácsnál dolgozik.”¹⁸³ 1970 februárjában Kormos már Mártával együtt látogatja meg Fodorékat. Az első benyomások szerint „Az őszülő hajú, kétoldalt kunkorodó frizurás hölgy

öltözkékében és alkatában egyaránt olyan szolid, mint amilyet a régi mamák képzeltek menyüknek. Igazi Artemisz típus: keskeny arcú, finom mosolyú, kevés beszédű. Temperamentuma szinte nem látható. Érdeklődési köre szűknek látszik, de ezzel együtt Pista feleségének nem lehet ideálisabbat elképzelni. Mellette ugyan Pista valószínűleg éli majd tovább a maga vagabund életét, de Márta bizonyára boldogabb lesz. Sárika rendkívül rokonszenvesnek találja, minden tekintetben közénk valónak.”¹⁸⁴ 1970. október 3-án kötötte a költő harmadik házasságát Péter Mártával. Ettől kezdve 1977 tavaszáig az asszony szüleinek lakásában, az Üllői út 24. szám alatt élt, az evangélikus egyház épületében. (Apósa az egyház gazdasági vezetője volt.) Bertha Bulcsu leírása szerint „Kormos István e 2,20-szor 4,60-as csőben lakik az Üllői úton. Az ablakon vasrács. A rácsra az Egyetemes Evangélikus Egyház imatermére látni. Az udvaron Luther-szobor áll. (...) Az ajtón túl vannak még szobák, de ott a megértő szülők engedelmeivel inkább Luca lánya és Márta asszony rendezkedett be. Kormos Pista világa a cső. A cső tele van Kormos kincseivel. Ágya van, íróasztala, sok szép könyve, franciák is, képei, egy zöld árnyalatú Bálint Endre, Gross Arnold, Nagy István gyönyörű szénrajza a falujáról, Fajó János kompozíciói és egy Hantai Simon. A heverő és az íróasztal felett metszetek, Párizs és környéke a XVIII. század elején, Magyarország térképe ugyancsak a XVIII. századból. A polcon cseréptál, a földön torontáli szőnyeg. A könyvespolc oldalán József Attila-vers függ beke-retezve, eredeti, saját kézzel írt vers, még a nyomdai jelek is rajt vannak. A *Lassan tűnődve* feledhetetlen sorai. Már sárga a papír. Összeszorul a szívem.”¹⁸⁵ Egy Kormoséknál tett látogatás kapcsán Fodor András harmo-nikus életvitelről számolhat be: „Este Kormoséknál nagyon jól megva-gyunk. Márta eredendő kedvessége kivirágzott végre. Az olasz élmények egyeztetése, fényképeink és az ő színes képeslapjaik nézegetése közben olyan harmónia teremődik, amilyen alig létezett az első időkben, Pista változatos életútja során.”¹⁸⁶ E harmóniát még teljesebbé tehetette 1973 ele-jén Kormos Luca születése. A nehezen megszólaló költő nagyon hamar versbe örökíti a jövevény nevét; a *Luca napra egy korty ital* már március 3-án megjelent az irodalmi hetilapban.

Végül a gyermekes család lakást kap az Őrmezei lakótelepen, még ek-or is csak Aczél György jóvoltából.¹⁸⁷ 1977 februárjában költöztek be. „A második emeleti lakás a nyűgös környezethez képest maga a bizton-ság és a nyugalom. Márta ízlése, iparművész berendezőérzéke itt trium-

fálhatott. Pista szobája különösen imponáló. A barna szőnyeg, világos tapéta, csíkos függöny előtti íróasztal tiszteletet vált ki belőlem. A Pista széke fölé helyezett Hantai Simon-féle gyümölcskosár-festmény, melyet már 1949-ben is ott láthattam a Báthory utcai lakásban, azt a jó érzést sejteti velem, hogy Pista is ugyanaz maradt, mint aki egykor volt nekem¹⁸⁸ – írta a lakásnéző látogatás alkalmával Fodor András.

A második párizsi tartózkodás alatt meglehetősen bizonytalanra vált a Móra Kiadó mint munkahely és Kormos István kapcsolata. Mikor eldöntötte hazatérését, levelezés útján sikerült elintéznie, hogy visszavegyék, folytathatta szerkesztői munkáját. Bár nem volt éppen dédelgetett helyzete. 1970-ben például 2000 Ft-os fizetését leszállították 1500 Ft-ra, mondván, hogy a párizsi éveket le kell vonni húszéves ottlétéből.¹⁸⁹ Ed-digi fő munkaterületei: a gyermekirodalom és a két „gyöngyszem”-sorozat mellé éppen ez időben társult az elsőkötetes költők sorozata és antológiáik szerkesztése. Érdemes a sorozatban szereplőket felsorolni: Kiss Benedek, Urbán Gyula (1970), Kiss Anna (1971), Döbrentei Kornél, Veress Miklós (1972), Kemsei István, Kovács István, Pécsi Gabriella (1973), Szöllősi Zoltán (1974), Nagy Gáspár, Pass Lajos, Pintér Lajos (1975), Kántor Péter, Papp Mária (1976), Nyilasy Balázs, Pinczési Judit (1977), s a kiadói előkészítések során Kormos tervezte el Benke László, Keresztes József, Villányi László (1978), Kelemen Lajos, Pátkai Tivadar, Tóth Erzsébet (1979) köteteit is. Kormos volt a szerkesztője az 1968-as fiatal költőket bemutató *Első ének*, az 1976-os 55 fiatal író és költőt közlő *Add tovább* című antológiáknak. Mindvégig meghatározóan részt vett a *Tengerlátó*,¹⁹⁰ s halála napjáig a *Madárúton*¹⁹¹ munkálataiban. E két antológia szerkesztése közben személyesen is megtapasztalhattam, hogy valóban mindenkiről tud, aki verset publikál Magyarországon, s a tehetőség legkisebb moccanását is örömmel nyugtázza.

A verseknek az a hatalmas özöne, amelyet életében hozzá, halála után tiszteletére megírtak idősebbek és fiatalabbak, szemléletesen bizonyítja nemcsak azt, hogy a hetvenes évekre Kormos valóban a magyar Parnasszus egyik legkedveltebb alkotójává vált, hanem azt is, hogy az akkori fiatalok számára tiszteletre méltó, a rangkülönbséget soha nem érzékeltető mester.¹⁹² Valóban működött az, amit Pintér Lajos szerencsésen Kormos-egyetemnek nevezett el, s amelynek Pintér mellett Nagy Gáspár, Villányi László váltak a legodaadóbb tanítványaivá.¹⁹³

Kormos helyzete az irodalmi életben azért módosulhatott lényegbevágóan, mert 1971 májusában megjelent végre új kötete, a *Szegény Yorick*. Ő maga ezt voltaképpen „első” kötetnek tekintette, hiszen jelentős mértékben átdolgozta ifjúkori alkotásait az újraközléshez. A kötetben 68 lírai mű s két hosszabb elbeszélő költemény szerepel 1943-tól 1970-ig terjedő évszámjelzéssel. Bár az új és az ártírt versek jelentős része megjelent a hatvanas évek sajtójában, igazi hatásukat egybegyűjtve tudták kifejteni. A könyvről tucatnyi elismerő kritika jelent meg, Kormos pedig 1972-ben – 1955 után másodszor – József Attila-díjban részesült.¹⁹⁴ 1972 szeptemberében az Írószövetség költői szakosztályának vezetőségébe is kooptálták.¹⁹⁵ Az 1976. májusi közgyűlésen a választmány tagja lett. Megerősítette az elismertséget a viszonylag hamar megjelenő újabb kötet, az *N. N. bolyongásai* 1975 márciusában. A 33 vers a bibliofil kiállítású Mikrokozmosz Füzetek része lett, Bálint Endre fametszetével. Az 1971-ben induló sorozatban addig Illyés Gyula, Nagy László, Fodor András, Vas István és Szabó Lőrinc posztumusz kötetei láttak napvilágot, s e névsorhoz csatlakozni egyértelművé tette, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó is az élmezőnyben látja a szerzőt. 1972 tavaszán az Egyetemi Színpadon, 1974-ben a Kossuth Klubban volt szerzői estje. Egyre többször hívják író-olvasó találkozóra. Ezek közül különösen fontosak a szülőföldjére vezetők: „Útja Mosonszentmiklósig valóságos diadalmenet volt. Bőgtek az asszonyok, elhalmozták mindenféle természetbelivel (200 tojással például!). Jöttek az ismerősök, osztálytársak, anyja kortársai, a nagyszülők leszármazottai.”¹⁹⁶ A költő levélben köszönte meg Sárosi Lajos iskolaigazgatónak az utazás lehetőségét; „Nagy hálával tartozom neked, hogy hazarántottál a falumba, nem tudom, hogy rossz lelkiismeretem mikor vitt volna haza. Így mostmár szabad az utam oda, máskor is mehetek.”¹⁹⁷ Ment is többször, már ugyanannak az esztendőnek az őszén is.¹⁹⁸ Váratlan halála előtt is Győrbe készült, 1977 októberében a Radnóti-díjat vehette volna át. Elismertségét fokozta, hogy 1974-ben megjelentek válogatott műfordításai *Fehér mágia* címen, továbbá az is, hogy rendszeresen jelen volt a gyermekirodalomban újabb kötetekkel is, a régiek új kiadásával is. A hetvenes évek tíz év alatti korosztályai már a Vackor-történetek ismeretében nőhettek fel, s ha a költő nevét nem jegyezték is meg sokan az ifjú olvasók és felolvasást hallgatók közül, a verses mese hőse egyik kedvencükké vált.

Párizs után a hetvenes években nyílt módja Kormosnak arra, hogy külföldi utakat tegyen. 1970 tavaszán, majd 1974-ben járt Pozsonyban, írószövetségi úton, s még a szlovák írók körében is népszerű lett.¹⁹⁹ 1972 nyarán feleségével Olaszországba utazott; „öt-öt napot tölthettek Velencében, Firenzében, kilencet Rómában. Látták Veronát, Luccát, Padovát is.”²⁰⁰ Erdélybe többször is eljutott. Járt ott 1971-ben. 1975. május 19–26. között Nagy László, Kiss Ferenc és Zelnik József társaságában járta be a Szatmárnémeti – Csíkszereda – Kézdivásárhely – Sepsiszentgyörgy – Farkaslaka – Marosvásárhely – Kolozsvár – Budapest útvonalat. Az út kiagyalója és fő szervezője Kiss Ferenc volt, s Zelnik József gépkocsiján utaztak. Mikolán felkeresték Gellért Sándort. Találkoztak Lászlóffy Aladárral, Farkas Árpáddal, Panek Zoltánnal, Sütő Andrással, Kántor Lajossal, Szilágyi Istvánnal, Gálfalvi Györggyel, jártak a széki táncházban.²⁰¹ A következő útra, hasonló összetételben egy év múlva került sor: 1976. május 23–31. között. Ekkor találkoztak Szilágyi Domokossal is. Az ő öngyilkossága után, november 6-án a temetésre utaztak három kocsival tizenegyen Kolozsvárra, Kormos és Nagy László is. Másnap hazatértek.²⁰² Az utolsó erdélyi útra 1977 szeptemberében került sor dr. Pesztenleherer István győri orvos társaságában. Erről az útról hozta volna Budapestre Kormos – hatósági engedéllyel – Sütő András új drámájának kéziratát, de a határon elvették tőle.²⁰³ A jelenleg ismert adatok szerint a *Magyar Műhely* hadersdorfi (Ausztria) irodalmi programjain 1975-ben és 1977-ben is részt vett.²⁰⁴

Kegyes volt hozzá a végzet: az infarktus percek alatt végzett vele. A kór nem volt előzmények nélküli. 1975 szeptemberében rosszullétei miatt kénytelen volt orvoshoz fordulni. Megállapították, hogy 1969-ben – akkor is voltak hasonló panaszai – lábon hordott ki egy infarktust. 1977. október hatodikán este háromnegyed tíz tájban lakásuk balkonján érte a hirtelen halál. A mentők hiába próbálkoztak, nem tudták életre keltetni. „Az se bizonyos, hogy volt előzetes infarktusa, de a szívboncolás részletes eredménye szerint a normál 300 grammos szív helyett Pistáé 800 grammos volt. A sok izgalom, károsodás ellen így védekezett. A szívfallal annyira elvékonyodott már, hogy csak esetleges operáció segíthetett volna rajta. Ám koszorúerei annyira elmeszesedtek, hogy az operációra való fölkészítést, amikor a szívet feltöltik – se bírta volna.”²⁰⁵ A temetés 1977. október 19-én volt Farkasréten. A ravatalnál Nagy László és Nagy Gáspár, a sírnál Csukás István búcsúzott tőle.²⁰⁶ Néhány nappal később

került sor Győrben a Radnóti-díj átadására. A köszöntésből emlékünepség lett, a költő helyett – a család megbízásából – Fodor András vette át a költészeti fődíjat. A korábbi évek díjazottjainak; Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak és Fodor Andrásnak Kormos Istvánhoz korábban írott egy-egy verse is elhangzott.²⁰⁷

Az életmű utóélete

A maga életét és művét legendásító Kormos István váratlan halála után még inkább legendás alakká vált. A személyét és munkásságát követő rokonszenv mindmáig töretlen, bár az idő múlásával a hangsúly mindinkább a művekre tevődik át. Már 1979-ben megjelent verseinek, 1982-ben prózai írásainak gyűjteménye. Azóta három válogatás mellett a *Kormos István művei* (1995) tette közzé a legteljesebb anyagot. Jellemző, hogy két kötetének is megjelent hasonmás jellegű, de illusztrált újrakiadása (*Szegény Yorick, Dülöngélünk*). Gyerekkönyvei folyamatosan jelen vannak a könyvkiadásban. 1985-ben a hozzá írott versek gyűjteménye, 1987-ben a *Kormos István Képeskönyv* jelent meg. A nem sokkal halála előtt készült portréfilmet 1978. november 14-én sugározta a televízió. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság emlékülést, volt munkahelye kamarakiállítást rendezett tiszteletére.²⁰⁸ A Petőfi Irodalmi Múzeum több alkalommal is megemlékezett munkásságáról. Meg kell említenünk a szülőmegye hagyományápolását. Emléktábla a szülőfaluban, rendezvények megszervezte, s a *Műhely* című folyóirat összeállításai, különszáma jelzik ezt.²⁰⁹ A baráti visszaemlékezések, a megjelent naplók, Kormos István-levelek, a pályaképek, a műelemzések tették lehetővé, hogy elkészülhessen az első monográfia.²¹⁰

A pályakezdés (1943–1944)

Nincstelen János éneke...

Kormos István a hetvenes években többször is nyilatkozott arról, hogy legelső versét húszévesen írta: a nagymama „amikor az első száz versemet eldobtam, előszedte Bibliájából, ahol megőrizte. Ez a vers (*Eltűntek az égen*) bekerült Sötér híres *Négy nemzedékébe*, a *Dülöngélünk* című kötetembe, a *Hét évszázad* több kiadásába – húszévesen írtam, amikor alig tudtam komolyat a költészetről.”²¹¹ Tudván tudva, hogy a költő szóbeli és írásos megnyilatkozásait nem mindig célszerű egy az egyben elfogadnunk, ez esetben mégis megkockáztatható, hogy az állítás lényegében hiteles. Egyelőre nem ismerjük e vers folyóirat- vagy újságbeli közlését, de hihető az 1943-as keletkezési dátum, s akár még az is feltelezhető, hogy a versein kezdettől javítani szerető költőnek valóban nem kellett igazítania az *Eltűntek az égen* szövegén a *Dülöngélünk* megjelenése előtt. S ha valaki esetleg szkeptikusan fogadja a „legelső vers” minősítést, akkor legalább olyanképpen fogadja el, hogy ez a költő első érvényes műve a helyállónak bizonyuló önértékelés szerint.

Abban alighanem okkal kételkedhetünk, hogy eldobott-e s éppen száz verset ezekben a korai években Kormos István. Ha valóban történt ilyesfajta selejtezés, bizony elképzelhető, hogy annak főként mégiscsak a húszéves kor előtt keletkezett szövegek estek áldozatul. Alkotáslélektanilag is nehezen lenne magyarázható, hogy az a fiatalember, aki legalább 15–16 éves korától megszállott versolvasó, ne próbálkozott volna versírással. Hiszen – ha talán túlzó is a szám – azt vallotta, hogy „Tizenhét éves koromban, amikor még nem is sejdítettem, hogy valaha írni fogok, körülbelül kétszáz József Attila-verset tudtam kívülről, ma is tudom mind...”²¹² (A *Medvetánc*, amely a bombatámadásig a fiatalember tulajdonában volt, „mindössze” 79 művet tartalmaz.) Az idézett mondatnak inkább egy másik állítása bizonytalaníthat el bennünket, hiszen alig há-

rom évvel korábban a *Kezdet* azt vallja, hogy a második elemi utáni hossz-
szas betegség olvasási lázában határozta el, hogy író lesz. Előbb hazu-
dozóvá-álmodozóvá vált, majd húszévesen költővé.²¹³

Ma már talán senki se tudná megmondani, valójában mikor is kezdett
az ifjú verseket írni. S ez végül is nem annyira lényeges kérdés, hiszen
még a legendásított húszéves kor, pontosabban a huszadik életév sem
elkeserítően késő. Fontosabb annak tisztázása, hogy mikor jelentkezett a
nyilvánosság előtt. A vallomások arról szóltak, hogy a *Diárium* című
könyvbarát lap, s annak szerkesztője, Kulcsár Adorján volt a fölfedező,
s az ő révén jelent meg – az 1947. húsvéti szám bemutatása után – még
ugyanennek az évnek júniusában az első kötet, a *Dülöngélünk*. Tudható
volt azért az is, hogy már 1946-ban napvilágot látott egy kilenc verses
mesét tartalmazó kötet, *Az égig érő fa*, s ez annyit legalábbis jelez, hogy
a gyermekirodalom nem csupán az 1950-es évek kényszere miatt érde-
kelte-foglalkoztatta a fiatalembert, aki epikus mesélő és lírai vallomás-
tevő hajlamát egyszerre élhette ki ebben a műfajban.

Annak idején a *Dülöngélünk*ben datálta a verseket. A *Szegény Yoric-*
ban megtette ezt az átírt korai versek újraközlésénél is. Így az 1971-ben
publikált *Dülöngélünk*-ciklus évszámai szerint 1943-ból való 3, 1944-ből
7, 1945-ből 8 és 1946-ból 6 vers. Amikor – nem is annyira a szakiroda-
lomban, mint inkább a baráti körben – egyesek kétségre vonták az év-
számok hitelességét,²¹⁴ elsősorban nem erre a ciklusra gondoltak, hanem
a rákövetkezőre, az *Atlantisz* 1947 és 1956 közötti dátumaira, némely
esetben nyilvánvalónak tekintve a fikcionálás szándékát, a legendásítást.

Aztán 1991-ben ismét módosítani kellett a pályaképen. Hírlaptári ku-
tatásai során László Pál 21 Kormos-verset talált, amelyek 1943. október
23. és 1944. október 24. között jelentek meg, nagyjából *Az Ország* című
lapban, s közülük 5 másod-, sőt 3 harmadközlésben is fellelhető, ezek
legkésőbbi közlési dátuma 1944. november 25.²¹⁵ Összevetve ezt a füzet-
nyi anyagot a *Dülöngélünk*kel, összesen 6 kötetbeli vers első közlésével,
három esetben első szövegváltozatával szembesülhetünk, s van egy olyan
vers is, amely erősen átírva a *Szegény Yoric* című kötetben található.²¹⁶
Ismeretlen volt a már idézett *Az ébrentartó csipkedésről* is.

Nekem egyelőre két további elfeledett közlést sikerült találnom a *For-*
rás című folyóiratban. Közülük az *Eső...*²¹⁷ későbbi változata (*Eső esik*)
ismert a *Szegény Yoric* kötetből. A *Dülöngélünk*ből talán azért maradt
ki, amiért az összes többi égi lényeket szerepeltető vers: az érettebb fiatal-

ember 1947-ben már sem önmagához, sem a korszellemhez nem találta illőnek ezt a motívumkört.

Eső...

Jókedvükben az angyalok
fölborítottak egy kannát
S lila mennyből leskelődtek:
Csurog-e nyakunkba eső?...

Pillés lábbal ugrándoztak,
Hulló csöppek port verdestek,
Hallgatták a háztetőkre
Füstölgő víz muzsikáját...

De Szent Péter rájuk dörrent:
Megszeppent a sok kis kócos,
A tócsákra sóhajt fújtak –
S szivárványt húztak az égre...

A másik vers, a *Pásztor éneke*²¹⁸ szintén az égi mezőkön kalandozik, Sinka István hangját próbálgatva, de érzélgősen. Ezt a szöveget valóban nagyon nehéz lett volna az érett költő szemléletéhez igazítani.

Pásztor éneke...

Lila legyezős tündérekkel
Pásztorkodtam égi mezőkön,
Aranyosszőrű ezüstbirkákat
Terelgettem kék legelőkön,
Délidő táján cserepes szájjal
Tejfolyó partjához inni mentem,
S árvalányhajás kis kalapomba
Mézédes kalácsot szedtem...

Szivárványhídnak karfájáról
Elértem egy-két bárányfelhőt,
S tilinkóztam a tündérekek
Szerelmeteset és kesergőt.
Dongós pillékre báméskodtam,
Közben a birkák elszéledtek,
Itt-ott sírt a réten árva gida –
Többiek messzire mentek.

Csalárdul elhagytak a kócos társak,
Szaladtak házuk felé,
Egyedül kullogtam mennyei gazdám:
Szent Péter színe elé.
Haraggal lezavart a kék mezőkről,
Nem kellett már pásztorkodni,
Kószáló felhővel leereszkedtem
Porlepett úton zokogni...

Kiderült az is, hogy az *Irodalomtörténet*ben újraközölt versek közül a *Csillagom*... valamivel korábban az ottani adatnál, megjelent már a *Film*, *Színház*, *Irodalom*²¹⁹ lapjain. Elképzelhető, hogy idővel még további versek is elő fognak kerülni ebből az időből – vagy akár az 1945–1946-os évekből, de addig is az 1991-ig ismeretlen szövegek és az átírás előtti változatok alkalmasak arra, hogy érdemben foglalkozzunk Kormos István pályakezdésének 1945 előtti szakaszával, amelynek természetesen szerves része a későbbi kötetbe került 6 mű is. Az 1943–1944-ben megjelent s jelenleg ismert 24 vers terjedelme 575 sor. Ha ebből leszámítjuk a *Dülöngélünkben* megjelent 6 vers terjedelmét, akkor is marad 443 sor, s ez csaknem azonos a kötet 461 sorával, vagyis első kötete előtt ugyancsak kötetnyi versről van szó.

Ezek kapcsán az a felismerés is tanulságos, hogy már a 22–23 éves költő is átdolgozta egyes versszövegeit. Ez mindenképpen komoly műhelymunkára vall. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy javításra nem csupán a valóban kissé kócos *Dülöngélünk* megjelenése után került sor, kérdéssé válik az is, hogy mennyire indokoltak azok a szakértő baráti észrevételek, amelyek feltételezik-állítják, hogy Kormos István csupán a *Szegény Yorick* kötet összeállítása előtti időszakban dolgozta át korábbi alkotá-

sait, illetve korábban nem létező – senki által nem ismert – szövegeket ekkor írt meg, visszadátumozva műveket, mint az *Atlantisz* (1949) vagy a *Testvérek* (1951) esetében. Az alighanem biztos, hogy jelenleg ismert alakjukban ezek a versek nem voltak meg a jelzett években, de valamilyen előzményük, ős-csírájuk lehetett, s ezeknek több változata készülhetett el, akár írásban, akár csak fejben, Kormos István sokat emlegetett versíró módszerével.

Az átdolgozások tényéhez kapcsolódik még egy megjegyzés, mégpedig a versek keletkezési idejéről. Az 1943–1944 között publikáltak aligha keletkezhettek évekkel korábban. Annyi mégis valószínű, hogy legalábbis az 1943-as esztendő már versírási lázban telt el, hiszen ha nem így lett volna, nehezen lenne elképzelhető 1943. október 23. és 1944. január 29. között 9 verspublikáció *Az Ország* lapjain. A legelső közlés, a *Nincstelen János éneke...* egyébként éppen megelőzte a fiatalember huszadik születésnapját (október 28-át). Olyan ajándék volt tehát, amellyel jóakarói, talán az ő kedveskedő kéréseinek is engedve, meglepték őt. Ha a *Dülöngélünkben* is közölt, majd a *Szegény Yorick* számára átdolgozott versek megjelenési és később jelzett keletkezési évszámaikat egybevetjük, cáfolhatatlan bizonyítékát lelhetjük meg a későbbi kötetben lévő évszámok fikciós voltának. Az ellenőrizhető hat vers közül háromnak az első kötetben még változatlan a szövege, az átírás után megadott évszámok viszont csak egy esetben egyeznek meg az első közlésével. S ugyanez a helyzet a három, már 1947-re átdolgozott verssel. Elképzelhető, hogy Kormos István 1970 táján, az új kötet összeállításakor nem emlékezett pontosan a korai versek keletkezési idejére s a régi folyóirat- és újságszámok sem álltak rendelkezésére. Van példa meglepő játéokra: a *Fosztogatnak...* 1944 legelején jelent meg *Az Országban*, majd átírva 1947-ben a *Dülöngélünkben*. Az újabb, erőteljes átírás után a *Kifosztott erdő* címet kapta és az 1946-os évszámot, amely sem az eredeti, sem a végső változatra nem érvényes, igaz viszont a másodikra, hiszen abban szerepel az „alig múltam huszonhárom” sor, s ez eléggé egyértelműen 1946 végére utal. De van példa a megmagyarázhatatlan évszamadásra is. A legelsőként megjelent *Nincstelen János éneke...* az első kötetben, a *Mit is akart Dózsa?* címet kapta, s jelentősek a szövegváltoztatások is. A nagymértékben újraírt vers végső változata a *Karcos torokkal*, évszáma pedig 1944. Az első megjelenés korábbi, a *Dülöngélünk* szövegváltozata pedig

véleményem szerint legkorábban 1945-ben keletkezhetett, még valószínűbben a következő évben.²²⁰

Vajon eltérnek-e, s mennyire Kormos István 1945 előtti versei az első kötetből kirajzolódó képtől? Már az a tény is elgondolkoztathat, hogy 6 vers itt is, ott is szerepel, s a szövegek is visszaigazolják a feltételezést: az 1943–1946 közötti évek lényegében egységes színvonalú pályakezdésről tanúskodnak, a minőségi ugrás inkább csak a kötet megjelenése után következik be. A költő ugyan azt írta, hogy „Már a megjelenés napján éreztem, hogy számárságot csináltam, s azonnal nekiláttam átdolgozni a kötet majdnem minden darabját”,²²¹ mégis e „számárság” igen termékeny hatása volt: még jobban tudatosította a költő igényességét, Szabó Lőrinc 1945-ös élőszóbeli kritikájának lényegi indoklását. Feltehetően ezekkel a versekkel is találkozott 1945 szeptemberében, amikor „órákig olvasnia kellett”²²² a számára ismeretlen fiatalember kézíratait, de nevezetes napló-bejegyzésének alapja talán inkább az 1945-ös verstermés lehetett. Kormos emlékezete szerint „egyetlen szó nem tetszett neki, mindenbe belekött, mint képtelen rosszba”.²²³ A naplóban viszont ez olvasható: „Tegnap Óbudán kedves irodalmi embereknél voltunk, nem tudom, kiknél, nagy irodalomtisztet, bor, mákos kalács. Egy fiatal, tehetséges költő, sok groteszk ötlettel az írásában: szürrealizmus népi magyar hangon. De merev, túlzó, keresett.”²²⁴ Több évtizeddel később olvasva a korai verseket, de akár a kötetbeli teljes anyagot is, inkább tendenciacsírák megsejtésének kell tekinteni a népi szürrealizmus minősítést. A „merev, túlzó, keresett” jelzőkkel megfogalmazott bírálat viszont kevésbé illik a ma ismert korai versekre, s ezért gondolhatunk ma még lappangó vagy megsemmisített, s esetleg éppen 1945-ben keletkezett munkákra. Talán egy olyan hangpróba darabjaira, melyeket a költőjelölt patrónusai nem fogadtak rokonszenvvel, ő pedig Szabó Lőrinc igazoló ítéletében reménykedett, hiába. A bemutatott versek akkor igazán csak Fodor Józsefnek tetszettek, aki szintén jelen volt. Az ifjú Kormos István pedig akkor még nem látta át, hogy Szabó Lőrinc bírálata lényege szerint nem elutasító, hanem szakmai segítséget nyújtani kívánó, pedig ezt Szabó Lőrinc felesége is közölte vele: „Ha Lőrinc tehetségtelennek tartaná, három perc alatt abbahagyta volna.”²²⁵

Akárcsak majd a *Dülöngélünkben*, ezekben a korai versekben is az önéletrajzi indíttatású szegénység és árvaság motívuma a meghatározó, népdalszerű és a népi írók líráját is megidéző hangon. Nincstelen János

és az „álmodozó herceg”, egyszer pedig Boldog János a főszereplő két arca, hol külön-külön, hol egy időben. Az ifjú vallomástevő József Attilát is megidéző módon, hars hangon áll ki a világ színe elé, hol szelíden és szerelmesen, hol vagánykodva és groteszk hangot is megütve, de szinte mindig „muzsikás kedvvel”. A felfedezett korai versek mégsem csupán mennyiségileg gazdagítják Kormos István pályakezdésének időszakát. Nem egészen azonos az 1945 előtti és utáni rövid időszakok verstermése sem szemléletmódban, sem hangvételben, költői eszközhasználatban.

A vallomásos önéletrajziság természetes alaphelyzet a költői pályakezdéseknél, s ez fokozottabban így volt az 1930-as, 1940-es években. Meglehetősen általános volt ez időben a tárgyias, hol népies, hol klasszizáló lírai realizmus, különösen a falusi sorból, földművelő életformából kikerülő első generációs értelmiségieknél gyakori a népies hang próbálgatása. A felnevelő környezetből, a meghatározó iskolai olvasmányokból is kaphattak ehhez indítást, s a kortárs lírából is, részben József Attila, s még inkább Erdélyi József, Sinka István, Illyés Gyula kötetéből. Tudjuk, szinte divat is volt ebben az időben a népi tehetségek felkarolása. Főleg a fiatalabb értelmiségiek felelősségtudata vált cselekvő hatásúvá, s alighanem ennek is köszönhető, hogy a valóban tehetséges Kormos Istvánt is felfedezték, s hogy például Szigyártó László – feltehetően 1943 legvégétől „egyetemen kívüli egyetemi tanár”-rá válhatott a költőtanonc, sőt az akkor még gimnazista B. Nagy László számára is. Kormos István felkarolása tehát nem 1945 után kezdődött. A nyolcéves iskolai tanulmányok után megnyílt számára az intenzív önképzés útja – szakértő segítőkkel. A nagymama, aki eredetileg papnak szánta unokáját, alighanem sokat szomorkodott sorsa miatt. Talán ezért is örült annyira az első versnek, hogy a Bibliájába tette el,²²⁶ s ezért is kellett őt ilyesmivel vigasztalni: „Egy ingem van s egy nadrágom, / Mégse póre lelkem, / Nem szédültem csalán közé / És béres se lettem” (*Egy ingben...*). Az idézet tanúsága szerint az elkallódás veszélye erősen foglalkoztatta a nagymamát – s alighanem az unokát is. Amikor tehát az addig pusztán olvasó ember íróvá is kezdett válni, mindketten megnyugodhattak kissé. Ráadásul a költői pálya közismerten olyan volt, amelyhez nem szükséges a diploma, de még az érettségi sem, hiszen Petőfi Sándor sem érettségizett, nem is beszállva Sinka Istvánról vagy Veres Péterről. A soha nem vágott papi pálya helyett a költői kínálhatta a fölemelkedés lehetőségét már 1943-ban, s még inkább 1945 után.

Miként mutatkozik meg a vallomásos önéletrajziség a 23 ismert korai versben? Két fő motívumkör feszül egymásnak feltűnő következetességgel: a nincstelenség léthelyzete és az ezen túllátni kívánó elszánás. Mintha a népmesék szegényemberének legkisebb gyereke, árvája várná, hogy valaki elkészítse számára a hamuba sült pogácsát, s útnak indulhasson meghódítani a világot. Ám egyelőre nincs mód a valóságos utazásra, csak a képzeletbelire; az álmodozásra, a tündériesítésre. Mintha Ady Endre első világháborúbéli vershőse, *A mesebeli János* századközepe alakváltozata teremtné meg Nincstelen János alakjában, megfogadva Ady szerető figyelmeztetését is: „A király-lány: mese, János, / De nincs előbb a mesénél / S mese ellen minden káros.”

Az *Országban* közölt versek közül kettőnek e János a megnevezett hőse, egy harmadiknak pedig az ottani harmadközlésben (*Nincstelen János éneke...*, *Nincstelen János a mennyben...*, *Nincstelen János vacsorája...*). Mindegyikben meghatározó a valóság és az ideál: a szegénység és a gazdagság ellentéte, s az anyagi javak bőségében központi szerephez jut az élelem, az említett három versben egyre meghatározóbb módon. Az elsőként megjelent vers egyértelműen a mesei nagyotmondást idézi, de olyan, nem mesei nézőpontból, amely tudja és kimondja: hogy mindez csak az álmodozás játéka.

Nincstelen János éneke...

Kastélyom a Holdban,
Birtokom az égben,
Ökröm, lovam, juhom legel
Csillagsűrűségben.
Nagy-Gönczöl a hintóm,
Sétányom a Tejút,
Lelkem esti alvás táján
Pillésen odajut...

Esernyőmben cifra
Címerek is vannak,
Tündérlányok aranyzóttas
Díszes inget varrnak.

Kalapom van kétszáz,
Lábbelim tán három,
Elcsúszik a muzsikás szél
Királyi ruhámon...

Reggel rubintbőgrét
Raknak élém tejjel,
Délben mákonyt tálalnak föl
Kaláccsal és mézzel.
Vacsorára sokszor
Holdkifliből kapok,
S bodor füstöt eregetve
Vígan pipázgatok...

Hétszáz legényem szánt,
Béreseim vetnek,
Lila legyezős angyalok
Ölelnek, szeretnek.
Nálam mindig tele
Magtár, pince, pajta,
Akartok-é egy-két tanut
Boldog igazamra?...

Gazdag vagyok, gazdag,
Herceges, királyos,
Hazugság, hogy földi nevem
Csak Nincstelen János.
Nézzetek meg este
Ha a rőt Nap lefut.
Elém tűnik szép országom:
Ég, Hold és a Tejút...

Ez is pályát kezdő vers: létállapotot kifejező és igényt bejelentő, még-hozzá mind szociológiai, mind poétikai értelemben. Az ábrándozás eredménye nem igazi mese, hiszen nincs feloldás. Ez valóban Nincstelen János éneke, akinek legelső közlése nyomatékosítja, hogy minden, amit most a magáénak fog mondani, nem létező: a Holdban van, azaz sehol

sincs a közismert szólás értelme szerint. Ezt erősíti meg a zárás is: csakis az égitestek között található meg a „szép ország”. Nagyon ügyes költői játék a harmadik szakasz bőséges étkezési rendjébe illesztve a „Vacsorára sokszor / Holdkifliből kapok” közlés, hiszen egyrészt beleillik az égi örömek sorolásába, másrészt visszaránt a földi valóságba, a vacsora nélküli estékbe. Ugyanez a jelentésköre az égitestnek a *Nincstelen János vacsorája*... (eredetileg: *Vacsora*) zárlatában: „Ma Holdban tálalnak – / Csak sűrűn sóhajtok...”²²⁷ Mindez az előző napi dúskálás ellentéte:

Mennyei örömtől
Muzsikás a kedvem,
Tegnap vacsorára
Sültkrumplit ehettem.

Parázson sült krumplit,
Lisztesbelűt, forrót,
Proletár tortáját –
Soványat és olcsót.

Az étkezés és annak hiánya további versekben is komor szerephez jut (*Fosztogatnak...*, *Népligeti padon...*, *Alunnák egy évet, Kását fújok tenyereiben*). Az *Emlék*... pedig teljes egészében egy feledhetetlen gyermekkori élmény: egyszer egy pék „Óriási bögre / Tejhez adott zsemlyét, / Fűtyörsre hangolta / árva szívem kedvét.”

A *Nincstelen János éneke*... azonban elsősorban mégsem a szegénység, hanem az azzal dacoló ábrándozás pozitív leltára révén válik megjegyzésre érdemessé. Az ábrándozás fő színtere az égbolt, a profanizált mennyország, az angyalok és tündérlányok világa – a további versekben is. Az égitestek a biblikus képzetkörtől elszakadva is fontos szerephez jutnak. E világban gazdag a ruházat, bőséges az étel-ital, az embert szépség, sugárzás, kincsek sora veszi körül. A 24 vers közül 16-ban szerepel összesen 37 alkalommal a Nap, a Hold, a Tejút, valamilyen égi jelenség. Összesen 13 versben jelenik meg – 25 említéssel – a menny biblikus, tündéries világa. És 13 versben szerepel – 23 említéssel – valaminő kincs, sugárzás, fényesség. Az *aranyszóttas díszes ing*, a *rubintbögre* folytatásaként *rubinttál*, *csillagpor*, *égi selyem*, *arany-sátor*, *kárpitozott ég*, *bíborsugár*, *ezüstözött korona*, *aranyló glória* szépíti meg a világot. A *Kérvény a Naphoz*... egye-

nesen azt kéri, hogy a Nap aranyozza be, koronázza meg az öreg szülét, aki tisztességgel felnevelte az unokáját is. Szinte az egyházi énekek hangján szólal meg a vallomás:

Fölserdültem asztalánál,
Boldogan, szegényen,
Szent csillagom lesz ő nekem
Kárpitozott égen...

Az édesanya alakja is az égi világban jelenik meg: „Anyám csillag a Tejútban” (*Élők és holtak...*), s ez a kép bomlik ki a *Csillagom...*²²⁸ József Attilára (*Mama*) utaló strófáiban:

Szárnyas cseléd az anyám,
Elment a Tejútra,
Kócos angyalok ingét
Kék teknőben mossa.
Szőke kontya kibomlik,
Haja száll a szélben,
Teregeti a ruhát
Napsugár-kötélen...

S a tündériesítés, égbe emelés hatja át a két szerelmes verset is. A *Discserő muzsika a Múzsáról...* a 23 vers közül az egyetlen, amely szinte el-lentmondásmentesen szépnek látja a létezést, s örömmel vállalja, hogy a „legszebbik királylány” „szürke szolgája” legyen. A kissé ügyetlen című *Szőkeségről* eredetibb alkotás, mert a szép lányt a nem ismert édes-anyához hasonlítja, s az anya az égben, a „csalóka tündér” itt a földön válnak eszményképeivé:

Be szép lenne, ha holt anyám
Mellénk állna,
Ránk borulna a mennyország
Arany-sátra.

A tündériesítés, a varázslás feltételeességét – az említett kivétellel – mindig nyilvánvalóvá teszik a versek. Az égitestek motívumköre is alkalmas

lehetett erre, de az étel-ital-ruházkodás is. A tündéries elemeket nélkülöző versekben ezek a földönjáró mindennapi gondok bizony gyakorta pozitív ellenpont nélkül jelennek meg. Az étkezés kapcsán erre már láthattunk példákat, de így van ez a ruházattal is. Szó sincs királyi öltözet-ről. A háromszor is közzétett, majd az első kötetbe változtatás nélkül átemelt *Egy irányba...* (kései változata a *Kórókatona téli dala*) oly érzellemmel és szeretettel dalolja el azt, hogy „Jó barátom / A kabátom”, mintha Puccini *Bohémélet* című operájának kabátjától búcsúzós szereplőjét hallanánk. Aztán szinte főszereplővé lépnek elő a szegényes és a hiányzó ruhadarabok az *Egy ingben...* és a *Népligeti padon...* soraiban. S melléjük társul egy másik gond: a teljes otthontalanság. Korábban csak a képzeletbeli kastély holdbeli, de volt tető a feje felett (*Őszi reggel...*, *Kérvény a Naphoz...*), 1944 nyarától megíródnak olyan versek is, amelyek azt sejtetik, hogy már csak vendég a nagymamánál (*Vácsora, Egy ingben...*), majd olyanok, amelyek egyértelművé teszik, hogy nincs otthona (*Népligeti padon...*, *Alunnák egy évet, Nagy volt a fázikom*). Így fakadt ki belőle a keserűség:

Szorít a szegénység,
Jajgatnék már tőle,
Hidd el Uram, elegendem van
örökre belőle.

(*Népligeti padon...*)

A nincstelenség állandó kísérő motívuma a hideg, a fázás. Összesen kilenc versben válik fontossá, előbb csak a komorodó őszi idő és táj leírásával (*Őszi előjáték...*, *Őszi reggel...*), majd mind gyakrabban a rossz ruházatú, olykor otthontalan ember elemi didergésményének hitelességével. A három 1944. októberi megjelenésű vers – *Alunnák egy évet, Kását fújok tenyeremben, Nagy volt a fázikom* – túlzás nélkül nevezhető a fázás trilógiájának. Az otthonnélkülség konkrét háborús okát az átírás-kor *Aludnék* című vers közli, majd az utolsó versek közül az *Egy hajdanán elrepült ház* írja le részletesebben.

Akinek nincs jó ruhája, aki a szabadban alszik, aligha szeretheti a szelet. Érdemes sorra venni a szél-motívum példáit, hogy láthassuk a pályakezdő szinthez képest megkapó változatosságot, ugyanakkor az ügyetlen önisméltást is: „Elcsúszik a muzsikás szél / Királyi ruhámon”, „Muzsikáló

szél a szerelemről hallgat”, „Az idő megkergült: / szeles.”, „Szél bitangol a / Hajamba.”, „Én muzsikálgatok. / Ezüsthódsugáron, / Szélvonóval, halkan”, „Árva koronám fogas szél / Borotvája bontja”, „Szél fosztogat üstökömben”, „Borotválj hát lelketlen szél”, [hajadban:] „Tiédben a durcás szellő / Kergén bujkal”, „apám csavargó a szélben”, „Fogas szél a köpönyegem”, „Vettem / (...) / ingyen szellőt”, „Takaróznék hideg / Farkasölő széllel”, „Ősz volt. Muzsikáló / szél volt rajtam paplan”.

Feltűnhet, hogy a szélnek négyszer is jellemzője a muzsikáló jelleg, kétszer pozitív, kétszer legalábbis kétértelmű jelentéssel. E szó alakváltozataival alighanem az ifjú költő legkedvesebb szava, amellyel lehetséges hivatását, lélekállapotát, s a létezés elemi polifóniáját is kifejezheti. A fenti példákon túl kijelenti, hogy „Kis muzsikus vagyok”, „Muzsikál a lelkem”, „Élők – holtak itt lüktetnek / Muzsikáló ceruzámon”, kétszer is azt, hogy „Muzsikás a kedvem”. De még a kedvest, a Múzsát is dicséri azzal, hogy „Muzsikás a hangod”, sőt a hozzá írott vers címe: *Dicséző muzsika a Múzsáról...* Elgondolkoztató, hogy bár a zenélés, a zeneiség szerepet játszik a *Dülöngélünk* 26 versében is, ott már csak egyetleneszer szerepel a szó: „vérükben tüzes ördögök / muzsikálnak” (*Három széltoló a hóban*). Egy kedvelt kifejezés elhagyása csakis tudatos költői elhatározás eredménye lehet. Elképzelhető, hogy a mesterek egyike tanácsolta el tőle Kormos Istvánt, de az is, hogy ő maga érezte úgy, hogy túlságosan mesei, iskolás e fogalom. Ez utóbbit valószínűsítheti az is, hogy a *Dülöngélünk* verseiben megerősödik a groteszk jelleg. Pedig a muzsikás kedv s annak kétarcúsága igencsak pontosan jellemzi az ifjú léthelyzetét, s ha nagy vargabetűkkel, mégis mintha ennek lenne érthető és indokolt folytatása a kései versek összetettsége, az Orpheusz- és a Yorick-szerep egyidejűsége. Az *Orpheus panaszában* (1965) ismét kulcsfogalom lesz a muzsika a költészet szinonimájaként.

A korai versek legfontosabb motívumainak sorra vétele eléggé egyértelművé tehetné, hogy bár egyszerű, áttekinthető az egész, de rendszert alkot, amelyben a vágyott értékek köre és az értékhiány szembesül. Az értékek meglehetősen tág körben mozognak: a csak az égben elképzelhető királyi gazdagságtól a sültkrumpli-vacsoráig, az éjszakai fedélig. Voltaképpen a szegény emberek létminimum-szintjéig. S még ez is elérhetetlen álom nemegyszer: igazi proletárlét a vallomást tevőé. Ugyanakkor kétszer is álmodozó hercegnek nevezi önmagát, s lényege szerint ezt fejezi ki a *Nincstelen János éneke...* is. Máskor „Fanyalogva, bölcsen” szem-

léli a világot (*Fosztogatnak...*), közli, hogy „eltemetjük halott, / Bolond reménységünk” (*Őszi előjáték*). Még ennél nyersebben is megjelenik a halál képzete: „Szép a hó és szép a tél – / Békés, mint a szemfödél” (*Fehéren szép a világ...*), sőt „Holt fülembé dűnnyöghetne / Rossz dudán az élet” (*Alunnák egy évet*).

Az életkorhoz, a nevelődési körülményekhez, az egzisztenciális helyzethez képest meglepően érettnek nevezhető az 1945 előtti versek világ-szemlélete és ennek kifejezési módja: megszerkesztettsége, képi megjelenítése. Hasonló mondható el a verselési készségről. Bár a 23 vers mindegyike ütemhangsúlyos dal, ezen belül eléggé nagyfokú a változatoság. Az egyes versek terjedelme 12 és 40 sor között változik, de a legtöbb 20, 24 és 32 soros. Egy vers kivételével 4 és 8 sorosak a strófák. Elsősorban 6 és 8 szótagos sorokat használ, de kétszer a hetesek, háromszor az egyetlen ütemű négyesek a meghatározóak. Kifejezetten kedveli a kétféle sortípusból álló kevert strófákat, a 3 versből 12 ilyen. Próbálkozik két- és együtemű sortípusok párosításával (6|2|6|2; 8|4|8|4), s attól sem riad vissza, hogy olykor néhány sor „szabálytalan” legyen (*Pásztor éneke...*). Erős a szövegek dalszerűsége: a *Szőkeségről* például a *Beültetem kiskertemet* című népdal dallamát követi. Mindent egybevetve: a pályakezdésnek ez a sokáig nem ismert, s kötetben ma sem hozzáférhető szakasza is ígéretes és szervesen kapcsolódik az 1945 utáni versekhez, a *Dülöngélünk* anyagához.

Az első kötet (1944–1947)

*Mit is akart Dózsa?
Hónom alatt van a nap
Eltűntek az égből
Dülöngélünk*

Évtizedeken át úgy tartotta számon, s lényegében ma is úgy tudja az irodalmi közvélemény, hogy Kormos István 1947-ben jelentkezett. Ő maga hol a *Diáriumot*, hol a *Választ*, hol mindkét lapot emlegette vallomásaiban, azt is sejtette, hogy e lapokban sok verse olvasható.²²⁹ Igaz ugyan, hogy a *Diárium* 1947. húsvéti száma hat verssel mutatta be a költőt, de a továbbiakban már az első kötete megjelenése után – mindössze kétszer egy-egy művel szerepeltették. A *Válaszban* pedig, noha Kormos két alkalommal is úgy emlékezik, hogy 9 versét fogadta el Illyés, illetve Sárközi Márta, mindössze 4 versét közölték. Kettőt még 1947 nyarán, kötete megjelenésének heteiben, az ebben szereplők közül, majd novemberben egyet, utoljára pedig a *Válasz* 1949. 5–6. „búcsú”-számában még egyet. Viszont ez a két kötet utáni vers: a *Keresztrel hátuk szőrére* és a *Fehér virág* már a költő legfontosabb s később sem átírt művei közül való.

Egyelőre nincsen hiteles adatunk arról, hogy az 1944 októberéig publikáló fiatalember miért nem próbálkozott ezzel újra 1947 elejéig, illetve ha próbálkozott, miért vallott kudarcot. Az is feltételezhető, hogy egyelőre lappang néhány, 1947 tavasza előtti publikációja. A késlekedésre magyarázatot adhat az a körülmény, hogy az 1945-ben újrainduló irodalmi életben nem válhatott azonnal fő feladattá új tehetségek felkarolása. Előbbre való feladatnak bizonyult a folyóiratok megindítása, a veszteségek számbavétele, az új helyzet elemzése. Az elsőként 1945 áprilisában Debrecenben induló *Magyarok* ugyan már júliustól fővárosi lap, szeptemberben pedig megindult a *Valóság* is, de a *Válasz* csak 1946 októberétől, az *Újhold* 1946 júliusától jelent meg (évi négy megjelenést tervezve). Hosszabb ideig szünetelt a *Diárium* is, csak 1946-ban indult újra. Azok a lapok pedig, amelyekben Kormos 1943–1944-ben verseket közölt, megszűntek. Feltételezhető, hogy eleinte a fiatalember legfőbb pat-

rónusának, Sziggyártó Lászlónak se volt igazán ideje arra, hogy a versek elhelyezésével foglalkozzék, hiszen ő 1945-től a *Köznevelés* szerkesztője. Az 1947 tavaszán újból, de a mértékadó irodalmi közvélemény előtt először jelentkező Kormos István valóban csodálatos gyorsasággal jutott első kötetéhez. A *Dülöngélünk* „Készült 1947 júniusában az Egyetemi Nyomda betűivel”,²³⁰ a szerző vallomása szerint kétszáz példányban, s ebből ő minél többet igyekezett megsemmisíteni.²³¹ A mindössze 32 lapos könyvecske inkább csekély példányszáma és az ötvenes évek sokszoros selejtezési mániája miatt válhatott hiánycikké – egyébként a korszak más verseskönyveivel együtt. A későbbi kiadásokban viszont e korai művek nem eredeti formájukban szerepelnek. Az *Eltűntek az égben* kivételével valamennyi újraközölt versét átírta a költő, mégpedig oly nagy mértékben, hogy a legtöbb esetben csak sorok, sorfoslányok, képtörödékek maradtak meg az eredetiből. A pályakép megrajzolójának azonban kötelessége érdemben foglalkozni az eredeti kötettel. Nem azzal a céllal, hogy az átírások jogosságát bármiféle szinten is kétségbe vonja, azzal se, hogy egekig magasztalja, hanem azzal, hogy a tényleges fejlődésrajzot mutathassa meg. Már az 1945 előtti versek vizsgálatából is levonható az a következtetés, s még inkább a *Dülöngélünk* anyagából, hogy e pályakezdő szakasz eredeti szövegeinek jogos helye lenne az életműkiadásokban. Nem csupán a filológiai teljességigény, nem csupán a pontosabb pályakép, hanem a negyvenes évek magyar lírájának hitelesebb rajza is megköveteli ezt.

A *Dülöngélünk* 26 verséből 6 már megjelent 1945 előtt, az „új” anyag tehát 20 mű. Bizonyos tendenciákról tájékoztathat bennünket a már ismert s kisebb-nagyobb mértékben átírt három vers. A kötet megjelenése után 1949 nyaráig, elhallgatásáig, jelenlegi ismereteink szerint Kormos 14 lírai művét publikálta. Ezek közül csupán az *Éhenkórász-dúdoló* (*Magyarok*, 1947. 11.) volna könnyedén beilleszthető a kötetbe. Még az is valószínűsíthető, hogy ez a szöveg 1945 előtt keletkezett. A többi vers már jelzi, némelyik hangsúlyosan bizonyítja a pályamódosulást, a további költői öntudatosodást.

A *Dülöngélünk* 20 újabb verse láthatóan folytatás és az előzményekre szervesen támaszkodó továbblépés is. Ez utóbbinak két magyarázó oka is van. Az egyik – s ez a fontosabb – a költői szakma-ismeret elmélyülése, tudatosodása, a másik az a mélyreható társadalmi változás, amely

1945 elejétől megkezdődött. Mindegyik okra tanulságos példa a *Nincstelen János énekének* átdolgozott változata:

Mit is akart Dózsa?

Kastélyunk a holdban van,
birtokunk az égben,
ökrünk, lovunk, birkánk legel
csillagsűrűségben,
lepedőnkbe az angyalok
tüzes címert vertek,
adjunk érte, jó komák
fejenkint egy telket.

Három szekerünk is van,
az egyik a Göncöl,
a másik kettőt béreljük
napszámba a földről,
nálunk mindig telistele
magtár, pince, pajta,
akartok-é tanúkat
boldog igazunkra?

Annyit eszünk, hogy bánjuk:
mit is akart Dózsa? –
sose volt az uraság a
szegények adója,
ne bántsuk a bankárokat,
szesztestvér a gróf is,
szórakozásból sózzák
ránk még az adót is.

Éljünk csak mint Hevesen
élt vala a Marci,
aki nem akart körömmel
száz holdat kaparni,

gyertek közénk, akik sovány
nincstelenek vagytok,
de előbb kerüljétek meg
az Északi sarkot...

A *Szegény Yorick* kötetben *Karcos torokkal* címmel megjelent harmadik változathoz képest az első kettő kevésbé tér el egymástól, az 1947-es szöveg mégis erőteljes szemléleti módosulást mutat. Erre már az új cím is utal: Dózsa Györgynek és akaratának kiemelése ekkor mindenképpen erőteljes aktuálpolitikai jelentéssel bírt. Az első változat király vagyok – Nincstelen János szembeállítását az álombeli idill és a valóságos nincstelenség kettősségén alapul, s a szegénységet az álmodozás mesebeli gazdagsága szinte feloldja. A nincstelenség állapot, a gazdagok és a szegények távolsága pedig tény, amit tudomásul kell venni. A második változatban a beszélő egyes szám első személyből többes számra vált át: nem a csavargó, a magányos szegénylegény szól itt már, hanem szinte „Dózsa népe”.²³² A gazdag–szegény ellentétbe erősen beleszól az osztályellentétnek osztályharcszerű sejtetése, az álmodozó hangot ironikus-szatirikus váltja fel. Már nem az álmodozás, hanem a keserűség csiholta túlzás mutatja jómódúnak a nincstelen. Különösen szerencsés a harmadik szakasz indítása: „Annyit eszünk, hogy bánjuk: / mit is akart Dózsa?”, hiszen ez az „annyi” az előző szakaszban felvázolt bőségképzethez is kötődik, s akkor: mit nekünk Dózsa!, de jelenti, hogy olyan kevés az élelmünk, hogy még ahhoz sincs erőnk, hogy Dózsa híveivé lehessünk nagy nyomorúságunkban. Ez a felfokozott éhezés-képzet 1944 előtt a nincstelen tömegek mindennapos élményéből származhat, 1944–1946 között pedig az egész ország – kivéve a szerencsés keveseket – megtanulja, mi az az éhezés. Kétségtelen, hogy ebben az időben is voltak gazdagok, szerencsések, ügyeskedők, s a baloldali politikai agitáció a valóságosnál alighanem nagyobbak mutatta arányukat, veszélyességüket, „népellenességüket”. A Kormos-vers túlzásaiban forradalmi agitáció is van, csak látszólagos a barátkozás az urasággal, a bankárokkal, a gróffal. A zárószakasz az agitáció anarchistának vagy nihilistának nevezhető visszavétele is, hiszen a nincstelenek táborát szervező hívó szavak után egy lehetetlen feltételhez köti a gyülekezést: „de előbb kerüljétek meg / az Északi sarkot...” Ez a záró sorpár illeszkedik a versbeli tótágast álló világhoz, valóságos jelente azonban nem egészen harmonizál a feltételezhető költői szándék-

kal, mivel az azonnali forradalmi cselekvést hangoztató korban nem reális, illetve rendkívül időigényes feladat elvégzéséhez köti az azonos sorsúak érdekérvényesítését.

Az átírt versszöveg beleillik abba a koráramlatba, amely még radikálisabb és gyorsabb társadalmi változásokat sürgetett 1947 táján is, de különbözik is attól, mert mintha már-már kimondaná azt is, hogy a világot lényegileg a forradalmak sem tudják megváltoztatni, lám, most is (1947-ben) vannak szegények és gazdagok. S ezt a ténysejtelmet az egészséges ösztönű költő csak úgy tudja feloldani, hogy Dózsa népének képzetét átjátszatja Hevesen élő megannyi Marcivá, méghozzá oly módon, szinte észrevétlenül, hogy a múltra is utaló, de lényegében jelen idejű szemlélet átalakul a jövőre is utaló felszólítássá. Előbb a „ne bántsuk a bankárokat” iróniája jelzi ezt, majd az „Éljünk csak, mint Hevesen / élt vala a Marci” teszi – ha kissé bizonytalan többértelműséggel is – nyilvánvalóvá. A jómódúságra utaló közismert szólás ugyanis részben visszautal az előző versszakokra, a jelenidejűnek mondott ábrándképre, mintegy nyomtatékosítja azt, részben viszont programösszegzés a jövőre vonatkozóan: a bőség és a boldogság elérendő világát fejezi ki közérthetően, s egy finom utalással a magántulajdon, a szerzés szokásrendjét is elutasítva. S ez egy paraszthezér lehetséges érvei közé tartozik. E vers agitációs izgalmát nagymértékben növeli a címet is tartalmazó sorpár és a cím tartalmi feszültsége. A cím önmagában szónoki kérdés is lehetne, agitációs emlékeztető az éppen most is időszerű feladatokra. Lehet ennek líratörténeti vonatkozása is. Illyés Gyula híres és Kormos István által is jól ismert verse, a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon*, amely „egyenest” beszédben fogalmazza meg az osztályellentétet és a feladatot.²³³

Az „Annyit eszünk, hogy bánjuk: / mit is akart Dózsa?” kijelentés viszont közvetlen értelme szerint a boldog megelégedettség állapotát fejezi ki. Végül is a vers egy 1947-es kései utódnak, „Dózsa György unokájá”-nak a programbeszéde. A többes szám első személy így természetes szónoki fogásként is értelmezhető. A kései utód, a költő-unoka azonban nem igazán forradalmár-alkat: játszani, viccelődni is szeret, s nem csupán a legyőzendő, 1947-ben nagyrészt már le is győzött ellenséggel, hanem saját táborával, saját eszményeikkel is. Ezt a költő alkatából is következő egészséges életfelfogást a kor egyre kevésbé értékelte. Bár a *Dülöngélünk* kritikáiban még elég általános a versek humorával, derűjével, játékoságával kapcsolatos elismerés, bizony megjelenik az óhaj: válják komo-

lyabbá a költő, legyen határozottabb költői világának eszmeisége. Pedig, láthattuk – ám a korabeli kritikusok nem idézhették fel a korábbi változatot –, a *Mit is akart Dózsa?* éppen a komolyodás, a határozottabb eszmeiség megjelenésének a példája.

Ám bizonyítéka a lírai anyag biztosabb és egyénibb kezelésének is. Már az átírás ténye maga jelzi, hogy az ösztönös költői tehetség egyre tudatosabban formálja anyagát. Első pillantásra szembeötlik a tömörítés: öt helyett négy nyolcsoros szakaszból áll az újabb változat. Módosul a kisebb szövegegységek szerkezeti rendje: az égből létező birtok leírása, az első változatban az első és a negyedik szakaszban szerepel, az újabban az elsőben és a másodikban. Az ábrándozás helyett a logika válik versszervező erővé. Az alapanyagot – az első változatot – a költői képzelet hívta életre, az újabb változatban a tudatosan irányított képzelet újraéli és újraalkotja a néhány évvel korábbiakat, meghozzá a változó világszemléletnek és a pillanatnyi agitációs szándéknak megfelelően. Ez esetben a virtuális szónoki beszédhelyzet is, az ekkori versekben a „számosan vannak hozzám hasonló sorsúak” felismerése magyarázza, hogy a lírai magánszólam mellett megjelenik a közösségi, az egyes számú mellett a többes számú első személy. Az önállósodó költői világra utal, hogy a népmesékre, József Attila és Erdélyi József verseire egyaránt visszavezethető áttetsző meseszerűség, a szelíd tündéresítés, a nincstelenségből varázslással a szépség és a boldogság szférájába való átugrás nem vagy alig figyelhető meg ebben az átírásban és általában az újabb versekben. Ezek helyét a groteszk változatai foglalják el. Módosult, változatosabb lett a *Mit is akart Dózsa?* ritmikája is. Az eredeti szöveg 6|6|8|6||6|6|8|6 szótagú strófaépítkezését egy vibrálóbb, az ütemhangsúlyosság nehezen elkerülhető monotoniját jobban oldó strófatípus váltja fel: 7|6|8|6||8|6|7|6 szótagú sorokkal. A vers új változata kicsit jobb lett, kicsit más lett. Ez is kifejezte az 1943 és 1947 közti különbséget az emberi és a költői helyzetben.

A másik két 1947-re átírt versben ennyire jellegzetes és szerves tudatosságot nem lehet találni. A *Költ a költő* középső szakaszának képhasználata ügyesebb lett, sikerült kiküszöbölni a zárószakasz ritmikai ügyetlenségét, de ez a vers továbbra is ujjgyakorlat maradt. Jelentékenyebb a *Fosztogatnak* szövegmódosítása, ám nehéz lenne megítélni, melyik változat a jobb, mindegyiknek vannak erői és hibái. Az újnak kifejezetten ügyetlen a lezárása: „Bozontomon, mint korona / szikrázik a hó, / nem

is lógatom az orrom, – / búsuljon a ló...” Törlődött viszont az eredeti zárószakasz, amely eléggé pontosan fejezett ki egy adott létállapotot:

Így vesztek el lassan mindent:
Álmot, pillét, nótát,
Kevés mézem, csöpp kenyerem,
S szerelmeim csókját.
Borotválj hát lelketlen szél,
Kopaszodom könnyen,
Így bámulok a világba –
Fanyalogva, bölcsen...

Az 1945 előtt publikált versek mögött a választott mesterek közül elsősorban Erdélyi József hatása ismerhető fel, de alighanem pontosabb azt mondani, hogy a népi líra akkori köznyelvét beszéli a pályakezdő fiatal. Oly módon, hogy abban még nem igazán láthatók az őt érő jelentős hatások, s nem igazán mutatkozik meg egyénisége sem. Alig hihető például, hogy aki ezeket a verseket írta, már álmából felriasztva is József Attila-versek tucatjait tudná elmondani. Nincs ebben semmi rendkívüli: a megtanulásnak mindig meg kell előznie az alkalmazást, s csak annak gyakorlása közben születik meg az alkotó jellegű felhasználás. A *Dü-löngélünk* java versei, elsősorban az egyre önállóbb alkalmazásra példák. A megjelent s így elidegenedettabben szemlélhető kötettel való számvetés pedig majd olyan robbanásszerű érlelődéshez vezet, amelynek két remekmű lesz az eredménye.

Az alkalmazás évei kapcsán célszerű szólni a legfontosabb költői hatásokról. Kormos István előbb vált versszeretővé, mint versíróvá. Így – szociológiai helyzetéhez képest – már széles körű műveltséganyag birtokában vethette papírra legelső sorait is. Lehetséges, hogy ez valóban az *Eltűntek az égben* volt: az első ihletet kivételes szerencse kísérte. A mesterségről még keveset tudott az ifjú, de ráértett arra, hogy mi a számára helyes kezdő lépés. Szükségszerűnek gondolom, hogy – József Attila példájánál maradva – nem a *Medáliák* s nem is a *Téli éjszaka* szemléletmódját, poétikáját próbálta lekottázni, hanem az újnépies vonulat darabjait. Ez a hang azért is ismerősebb lehetett számára, mert a korabeli oktatás még igen nagy teret szentelt a XIX. századi klasszikus népiesség, a lírai realizmus alkotóinak. Az iskolai oktatásban, 14 éves koráig sem a *Nyugat*,

sem az avantgarde alkotóival nemigen találkozhatott a diák, így számára akkor az 1920-as, 1930-as évek újnépies lírája a megszakítatlan folytonosság újabb állomásának is látszhatott. Ugyanakkor – főként a 17 éves korában már bizonyosan ismert József Attila-verseknek köszönhetően –, ha közvetetten, de mégis – tapasztalatai lehettek a huszadik század első évtizedeinek költői forradalmairól. S talán nem sokkal később már Adyt is olvasott.

A Teleki téren ötven fillérért, egy-két pengőért vásárolt s jó érzékkel kiválasztott verseskötetek alapozták meg Kormos István líraismeretét. Természetes, hogy legelőször azokra volt leginkább fogékony, akiknél önnön sorsával hasonlóval szembesülhetett: „...gondold el, hogy ötven fillérért a *Medvetánc*-ot meg tudtam venni, és nagyon hamar kívülről tudtam a *Medvetánc* verseit. De akkor én még nem gondoltam ám, hogy valaha verset fogok írni, sőt engem el is keserített József Attila, mert úgy éreztem, hogy mindent megírt, amit nekem kellene megírnom. Amikor aztán évekkel később elkezdtem verset írni, ezzel a nagy árnyékkal kellett nekem megküzdenem, mert a legszemélyesebb József Attila-versek, amik látszólag csak az ő életére érvényesek, úgy hangzottak előttem, mintha egyenesen rólam szóltak volna. (...) Az árvaságunkat éreztem azonosnak, a szegénységet és a világ, ami az én kamaszkoromban körül-vett, ugyanaz, – már az érett férfi József Attilát ugyanaz vette körül.”²³⁴

Az árvaság és a szegénység József Attila-sors, s tágabban: tipikus magyar költő-sors. Ezzel viaskodott – főrang létére már Balassi Bálint, aztán Csokonai, Petőfi. Aki nem volt szegény, az is árva lett, magányos, meg nem értett. Eleinte nyilván nem ez az ontológiai szinten is értelmezendő élménykör ragadta magával az ifjú költőt, hanem a rokon életutak sorozata. A tényleges apátlan-anyátlan árvaság, a szegénység, a kiválás szinte lehetetlen volta. Ezért is fedezte fel József Attila mellett Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, Illyés Gyulát, sőt a pályakezdő Gellért Sándort is.

Maga Kormos nevezte első versét, az *Eltűntek az égbent* Erdélyi-utánzatnak.²³⁵ Való igaz, ez s a többi korai vers szerkezetében, ritmusában, hangvételében rokon Erdélyiével. S az ő verseinek átlagához képest feltűnő a hibátlanul működő arányérzék, a megszerkesztettség, a retorikusság elkerülése az *Eltűntek az égbent* esetében. Ugyanakkor e vers mögött már ott érezhető valamennyire Sinka balladás világa is, amelyet a kötetben a legteljesebben a *Három szöke* érzékeltet. (Későbbi, erre is utaló címe az átdolgozás után: *Irkalap Sinka füzetéből*.) A pályakezdő Erdélyi,

a húszas évek költője, szakmai sikerei ellenére is létbizonytalanságban élt: személyes sorsát, a szegényparasztságát és a proletárokat egymásra mintázva, lázadó indulatoknak is teret engedve tudta kifejezni akkor is, amikor helyzete már konszolidálódott. Az ifjú Kormosra elsősorban nem lázadó hangvételével hatott, hanem az árvaság, a szegénység élményköreinek kifejezésével és a megoldáskeresésnek azzal a módjával, amely az álmodozásba, a mesevilágba menekült. Kormos István egyik legkedvesebb verse Erdélyi József *Reggele*:²³⁶

Kezemet fogta jó apám.
Sárgarigó füttyült a fán.

Sárgarigó, huncut rigó,
azt füttyülte, hogy élni jó.

Hogy élni jó, hogy élni szép,
ha fogják az ember kezét.

Jó lenni nagynak, kicsinek,
mindennek és mindenkinek.

Az emlékkép felidézése aztán látomásba vált át: egy újabb erdei sétára, amelyben „Kezemet fogja holt apám” s átvezet a halálba.

De a maga sorsára ismerhetett Kormos a *Dal a szülőházzal*²³⁷ sorai-
ban is:

...Ott születtem én a pusztán,
egy vén cselédházban,
ahol annyi szomorúság,
nyomorúság, gyász van.
Ott voltam én – boldog gyermek,
s oda vágyok vissza,
nem riaszt el a szegénység
semmi bűze, piszka.

S a megoldást a maga 1943–1944-beli kietlen helyzetében ugyanúgy a mesebeli *Királyságban* lelhetette meg, mint Erdélyi:

S eljött, mint egy tündérkirálynő, –
talán a délutáni hold
lehelte azt az édes álmot,
mely észrevétlen rámhajolt,...

Így lettem az álmok királya,
így lettem, aki ma vagyok:
költő, akinek koronája
az öröklétben ragyog.²³⁸

Erdélyi József elátkozott hercegnek is nevezte magát (*Fűz Kata*), Kormos pedig „álmodozó herceg”-nek, „Herceges, királyos” embernek vallotta önmagát a legelső versekben. 1945 után ez a szereptudat kiiktatódik. A költői érlelődés mellett ennek oka lehetett az is, hogy a kezdetben tájékozatlan fiatalember szembesült Erdélyi József jobboldali megnyilatkozásaival, szerepvállalásával. Ezt a feltételezést erősítheti az idős költő 1954-es visszatérésekor megfogalmazódó véleménye: „Kormos háborog Erdélyi visszatéréseinek dobveréses körülményein. Az Írószövetség költészeti vitáján néhányan tiltakozni is akarnak ez ügyben. Hiába, a visszajazolás a párt döntése szerint történt így.”²³⁹ Az egykori elementáris hatást mégse, később sem szégyellte Kormos István, aki a legtömörebben így jellemezte kapcsolatukat: „A kétszer kettő költői egyszerűségét tanultam tőle.”²⁴⁰

Utólag könnyű észrevenni, hogy amit Erdélyi József tudott, az nem elégitette ki már a pályakezdőt sem, hiszen szinte ugyanakkor kezdte igazán befogadni Sinka István költészetét a *Vád*²⁴¹ megvásárlása után. Bizonyos, hogy már a kötet mottója megragadta, egy későbbi cikkében²⁴² idézi is:

Nagyanyáim s a szépanyáim
lelke dalolt nekem a pusztán,
hogy keljek fel a virágok közül,
s induljak el a dalok jussán,
hagyjam magára a nyáját,
mert felőlem az rendeltetett,
hogy vihar fújja meg a számat.

Kormos is a dalok jussán szándékozott elindulni. S bár gyermekkorá sokkal több derűvel volt telített, mint Sinkáé, az ismerős világ még nagyobb nyomorszintjével teljes körűen azonosulhatott. Az életanyag rokonsága mellett a személyiségekben is sokkal több a rokon vonás, mint ezt Kormos további pályája bizonyítja. Ő maga 1965-ös Sinka-portréjában azt hangsúlyozta, hogy a költő „általában nem a lázadásnak, hanem a panasznak ad hangot. Mint ahogy nincstelenjei sem láznak. (...) Még egy felkiáltójel sem a vers végén. De: Sinka így hiteles, ez a Juhász Gyula-i mély hangszerelés jellemző minden sorára. Ha – ritkán – pusztai idillt állít elénk, vagy pusztai örömtüzeket gyújt, annak is keserű kóröfűszaga van: ha egy bojtár társának »nagy kedvét« írja, csak azért van az, mert hőse »ingyen szilkét« talált a legeletlen fűben. De alapmondanivalója: panasz, panasz, panasz, még ha kötetének a *Vád* címet adta is. Egész költészete tudósítás a »föld alatti« Biharból, keserves paraszt-orpheuszi hangokon, s azon a szinten, amit a másik tájról, Tolnából, Illyés költői vádiratnak tekinthető műve, a *Puszták népe* fémjelez.”²⁴³ A paraszt-orpheuszi hangnak lényegesen másféle változata válik majd Kormos István kiküzdött sajátjává. A holtig tartó változatlan hűség dokumentuma a két évtizedes szünet után megjelenő válogatott verseskötetéről készített, s az imént idézett kritika-vallomás-esszé, majd 1977-ben a „gyöngyszem”-sorozatban, s nyilván több éves kiadói gyözködések után megjelenő Sinka-kötet, amelyet Kormos válogatott, szerkesztett és láttat el előszóval. Fontos az a kéziratban megőrzött vallomása is, amely szerint „a harmincas évek Magyarorszájáról, sárba nyomott, hárommillió nincstelenünkről senkinek sincsenek olyan fekete panaszai, mint Sinkának. A hárommillióból én is egy voltam.”²⁴⁴

A *Dülöngélünk* anyagában a rejtett Sinka-hommage a *Három szőke*. Ez a balladás dal három nagynéni, „három Kormos-lány” vízbefúlását örökíti meg: az ok baleset vagy öngyilkosság is lehet. A tragédiának nincsen magyarázata, s a Sinkánál oly erőteljes mitikus atmoszféra itt épp csak felsejlik:

Három éjjel várta
 anyám őket,
 három éjjel hét szál
 gyertya égett.

A harmadik éjjel
Mecser alján
testüket kidobta
három hullám.

Kormos verse túlságosan dalol, hiányzik belőle Sinka barbárabb darabossága. Valóban tanuló-vers ez, s erre szellemesen utal a kései és a maga nemében hibátlan átdolgozás, az *Irkalap Sinka füzetéből*, amely egyértelműen tisztelgés – a kései Kormos-versek modorában.

Ha Sinka István felől olvassuk a *Dülöngélünk* verseit, majd az egész életművet, a nyíltabb és a rejtett hatások egész áramlatával szembesülhetünk. Sinka-motívum is lehet – Villonnal is megerősítve – a három zsvány alakja (*Három széltoó a hóban, Három szilvázó kiált, Harmadszor is Balázsekról*). Megerősítést kaphatott tőle is – mint Erdélyitől, Illyéstől, József Attilától – arra, hogy a maga nincstelen családját, szüleit, elődeit, régholt őseit megörökítse (*Hónom alatt van a nap, Dülöngélünk, Eltűntek az égbn, Három szőke*). A szegénységgel, az őssökkel is összefüggő és a személyes sors lezáródását is sejtető a családdal összefonódó halál-motívum, amely az előbb említett versek mindegyikében nyomatékosan jelen van. A nincstelenség és konkrétan a pénzhiány motívumára is található jellegzetes példa Sinkánál, s Kormosnál is (*Hónom alatt van a nap, Kiforgatott zsebbel, Költ a költő, Kását fujok, Dörmögő, Hideg téli reggel, Aki fősvény*). E motívumok közül a kötet megjelenése utáni évtizedekben a rokonoké-őssöké marad változatlanul döntő. Ugyanakkor megjelennek újabb elemek, amelyeknek egyik ősforrása szintén lehet Sinka költészete is. Ilyen a természetszemlélet, egyáltalán a természet nyomatékos jelenléte, közönyének és mégis tapasztalható harmóniájának érzékeltetése. A korai versekben ez még csak esetlegesen fordul elő. Először az *Egy lusta költőre* jelenít meg ilyenfajta természet-élményt, s ez a vers a kötet leadásának időszakában születhetett, néhány hónappal előzve meg a *Keresztel hátuk szőréen* remeklését. Az előbbi vers eredeti szövege annyira elüt az átdolgozott változattól, annyira egyértelműen kötődik a másik, ám át nem írt 1947-es vershez, hogy érdemes teljes egészében idézni:

Kötéllal húz a tág világ,
– húzását minden tagod érzi –
a szabadság szép szeretői:
a nyár, a nap, a szilvafák.
A fűben sárga kiskacsák
a tocsogó felé totyognak,
de a jegenyék magasodnak
és átszúrják a menny hasát.
Mint nádon a kék karcsúság,
a szemérem a lány ölében:
az öröklét lobog a fényben,
nem ingek, szoknyák, rossz gatyák.
Megugrik ám az ifjúság,
emeld föl lusta fejedet,
ne a lovak, a tehenek
őrizzék szíved dallamát...

Ez a vers illeszkedik a legkevésbé a *Dülöngélünk* világához, szemléletmódjához, de tökéletes előkészítése az 1947 nyarával kezdődő rövid időszaknak: egyrészt pozitívabb távlatú szemléletével, másrészt formálódó újabb poétikai eszközeivel. Az elementárisabb és központibb szerepű természet-motívum meghatározó elemei az állatok, a növények. A gyerekkori emlékeket erősíthette, hogy Sinka verseiben is találkozott a szamarakkal például, aztán a virágzással. Nem tartom véletlennek, hogy az első két nagy vers éppen ezeket a motívumokat állította a középpontba (*Keresztel hátuk szőréen, Fehér virág*). A szegények világában a kevéske tárgy valóságos értékénél is fontosabbnak, kedvesebbnek bizonyulhat, s nem csak a gyerek számára, mint a nevezetes fém hőmérő-tok. A tárgyak ugyanakkor az elődökre is emlékeztetnek. Ez is tanulható volt Sinka-versekből, s ez is inkább a kései versekben válik a Kormos-világ részévé (*Nagymama háza, Cinpohár, Mozsár, Egy talicska halálára*).²⁴⁶

Erdélyi és Sinka országos híró mesterek már, gyűjteményes köteteik vannak, amikor Kormos István olvasójukká válik. Az övékéhez hasonló szerepet tulajdonít azonban a nála csak hét évvel idősebb, pályáját akkor kezdő s igazán ismertté később sem váló költőnek, Gellért Sándor-

nak, „akitől minden hatásnál erősebbet kaptam. Nem tudnám megmagyarázni, hogy mért. Két fiatalkori kötete, *A bál udvarában* és *A halálra táncoltatott lányok* napi bibliám volt.”²⁴⁷ Pedig elég könnyű megmagyarázni, miért. Gellért Sándor egyértelműen a népi írók tanítványa volt: „Majd elmúlok fákkal, üszőkkel, szelekkel. / Sinkával, Illyéssel, Erdélyi Józseffel” – írja például.²⁴⁸ Első kötetében vershőssé válik Petőfi, Sinka, Gulyás Pál, Oláh Gábor, Veres Péter, megidézi Adyt, Illyést, egy Balassival induló költészettörténeti leltár pedig így folytatódik a jelenhez érve:

Az Erdélyi költészete
erdőbeli tündérmese.

Attila fejszecsattanás. –
Aludj, aludj, te kis Balázs.

Ma már orosz győz a litván,
pándi-sorsot Sinka István.²⁴⁹

A második kötetben is akad egy hasonló jellegű, de huszadik századi leltár Kodálytól Tamási Áronig adva körképet, s ebben olvasható – 1944-ben! –: „Mindjárt az ebédhez búzalisztból kenyér: / ama Veres Péter, új miniszter beszél.”²⁵⁰ Elsősorban talán nem is a választott mesterek azonossága vált meghatározóvá, hanem a kísértetiesen hasonló életút. Az árvaság, a falusi, tanyasi cselédsors, a kiemelkedés alig elviselhető terhei, a társadalmi elégedetlenség hatja át Gellért Sándor verseit. Ő ugyanakkor nem az apák nemzedékéhez tartozik, inkább idősebb testvér, még csak pályakezdő, aki példát mutat: íme most is, nekünk is lehet költővé válni.

S mindemellett olyasmit is próbálgat Gellért Sándor, amit Erdélyinél, Sinkánál, Illyésnél nem találhatni meg, csak József Attilánál és éppen ezekben az években Weöres Sándornál: a népies hang és a groteszk egyeztetésének igényével. Íme egy példa:

*Hecc, hecc, hecc!*²⁵¹

Szépirás fehér iven, –
Éljünk mi primitíven,
vagy nagyon is modernül,
majd valahogy csak eldül.

Hogy is hívnak tégedet?
nem tudom a nevedet,
tudtam, de elfeledtem.
Virág vagyunk mindketten.

Kószálják a legelőt,
bolondok a szeretők:
vicsorognak a holdra,
a temetőn táncolnak.

Szóra veszi a falu,
s a város a nyomorú.
Vajas kifli, sósperec,
kutya világ hecc, hecc, hecc!

A rokonság vállalását, sőt az azonosulási vágyat legtisztábban az mutatja, hogy Kormos István első kötetének élére ugyanúgy származás-verset állít, mint tette azt Gellért Sándor, sőt szinte szó szerint megismétli az alaphelyzetet, amely persze mindkettejük esetében rokon József Attiláéval, a „Nincsen apám, se anyám” tragikusságával. Gellért Sándor beköszöntő verse, a *Családfám*²⁵² így kezdődik:

Nem ismertem az anyám,
sose láttam az apám.
Kötés nélkül, szabadon,
ahogy adta alkalom,
értvék egymást a szemből, –
lettem én szerelemből.
Arra járt egy áldott jó
kőbőlküti tanító,

a fiának vett engem,
árva így hát nem lettem.
Holmi okmány maradt rám:
cselédlánny volt az anyám.

A továbbiakban a vers felidézi Mátyás király és egy juhászlány találkozását, s a megszületett gyermeket a maga ősének nevezi a vallomástevő: „Királyi vér az enyém! / Koronám a költemény”. Ebben a beköszöntőben elég sok az ügyetlenség, mégis mintává lett: a *Hónom alatt van a nap* még ritmusában is követője, ugyanakkor már az első szövegváltozatban is sokkal jobb mű.

*Hónom alatt van a nap*²⁵³

Kibuktam a víz alól,
ott éltem én eddig,
nem hoztam föl tenyéren a
hullámokból semmit.
Nem ismerem az apám,
anyámat se láttam,
keresgélem a nevüket
fűben, violában.
Hónom alatt van a nap,
mint egy édes sülttök,
kedves öregszüleim,
hát ti merre ültök?...
Én szaladva pihenek,
szállásra akadtam,
fejem fölött forog a föld,
ég ragyog alattam.
Száraz inget adott rám
anyásan egy asszony,
hogy a szívem ne vacogjon,
lelkem ne zokogjon.
Áldjátok meg emberek,
s istenek, ha láttok,
az ő szemével szeretem
ezt a rossz világot...

A *Diárium*ban és a kötetben egyaránt ez volt a beköszöntő vers. Bár nélkülözi a szakaszokra tagolást, tartalmi és hangulati elemek alapján is könnyű három részre bontanunk. Az első nyolc sor kaphatott indíttatást Gellért Sándortól: a József Attila-i sorsképlet nem lázadó, hanem szelídebb, panteisztikus megjelenítéséhez. A *vasmozsár törője alatt* indító emlékei alapján tudhatjuk, hogy a víz és növényvilág emlegetésének lehetséges életrajzi háttere van: ahogyan a nagymama elmesélte az apa „halálát”, az a gyermeki képzeletben látomássá nőtt, s ennek színtere a nádas volt. A vízből való kiemelkedés elterjedt születés-jelkép, de az újjászületésre is vonatkozhat. E vers jelentéskörébe mindkettő belejátszik: a szülőkre való utalás az első, az „ott éltem én eddig” a második jelképkörrel kapcsolatos. A második, az igazi megszületés ráutal a költői jelentkezésre: hiszen a pályakezdő kötet beköszöntőjéről van szó. A semmi a nincstelenségre, az egzisztenciális helyzetre vonatkozik, ám ez a higgadt kijelentés – főként a vers középső részének függvényében – valamennyire átminősíti az indító képet. Az azzal rokon „kint van a vízből” szólásnak ugyanis nemcsak pozitív, a bajból való kijutást kifejező jelentése van, hanem gúnyos is, s eszerint az adott személynek semmit nem változott, javult a helyzete. E vers – és a kötet egésze – egyszerre utal mindkét léthelyzetre. Ezzel öntudatlanul is az egész költői pályát jellemzi Kormos István.

A megszületett-újjászületett ember léthelyzete nem egyértelmű, nem „természetes”. Ezt fejezi ki a középső nyolc sor a maga következetesen groteszk szemléletével, amelyet a megelőző rész nem hangulatilag, hanem tartalmi alapon készített elő.

Az elégius dal ugyanis váratlanul groteszk dallá változik: az újjászületés egy olyan koboldot, clown-inast teremtett meg, aki üres tenyérrel is vidámságot erőltet magára. Húszegynéhány évesen még inkább a felszabadultság, a játékoság érződik emögött: a komorabb tartalmak majd két évtized múltával társulnak ehhez a szemléletmódhoz. A nap ugyancsak a teremtéssel, az élettel kapcsolatos jelkép, de itt, mítoszi rangját elvesztve a jóízűen elfogyasztható sült tökhöz válik hasonlatossá. Egyúttal arra is utalhat ez a kép a maga groteszk módján, hogy a bemutatkozó személy nem egészen apátlan-anyátlan árva, hiszen szinte egyenrangú az isteni tulajdonságokkal is rendelkező, bár itt lefokozott nappal. A középső rész négy sorpárja közül ez az első egy olyan irreális képet állít a középpontba, amelyben meghatározó a komikus elem. A második sor-

pár visszaránt a teljes körű realitásba az öregszülők említésével. A harmadik sorpár fordított cselekvése a népi mondókák, dalok groteszk szemléletmódjával rokon, s ezt a vonatkozást teszi még éleesebbé a negyedik sorpár, amelyből nyilvánvaló, hogy tótágast áll a világ.²⁵⁴

A harmadik szerkezeti egység mintha elfeledné az iménti groteszk képsort, ismét elégikus dallá formálódik. Ne feledjük azonban, hogy ez következmény: a víz alól kibukó, majd szaladva pihenő ember száraz inget kapott „anyásan egy asszony”-tól, azaz társra talált, s bár a világ rossz, így elviselhetőbb. A középső groteszk rész sem a lét elviselhetetlenségét akarta kifejezni, hiszen a beszélő birtokában van a nap, a sült tök édes, az öregszülők kedvesek, az ég ragyog, s szállásra lehet akadni, bár talán csak isten szabad ege alatt. Egy csúfondárosnak is értelmezhető elem a zárórészben is található: az áldással és a látással kapcsolatosan. A „ha láttok” ugyanis hiányos közlés. Úgy is értelmezhető, hogy „ha láttok minket”, azaz az asszonyt és engem, de úgy is: „ha van szemetek a látásra, a jóság észrevételére”. A középső rész groteszkje a szülők nélküli felnövekedés természetellenes, abszurd voltára is utalhat, s arra is, hogy ebből a helyzetből keresi a kiutat, a „természetes” megoldást a beszélő. Aki a hóna alá képes gyűrni a napot, az már felnőtt ember, s az élet új, más minőségű szakaszában a meglett társas kapcsolat eloldozhatja a nincstelenséget, a hiány létállapotától.

A játékossághoz való vonzódást, mint a költői önkifejezés lehetséges, sőt kívánatos módját, továbbá a groteszk látásmód sokfajta változatát azonban nyilvánvalóan nem Gellért Sándortól, hanem sokkal inkább József Attilától és Weöres Sándortól tanulta a pályakezdő Kormos. Erre a groteszkre még inkább jellemző a játékosság, mint a feloldhatatlan komorság. A fantasztikum nem annyira a világ átláthatatlanságát, értelménélküliségét fejezi ki, inkább rendelkezik a népköltészet meséinek igazságot szolgáltatató erejével vagy legalábbis a lehetőség felidézésével. A tragikus léthelyzet még nem végérvényes, nem kell a tragédiának a végkifejletig jutnia, mert van lehetőség a feloldásra vagy legalábbis az oldódásra. Kínálkozik rendre valami reménysugár, ha más nem, hát a jókedv, a bohóckodás, az akasztófahumor. Egy ilyenfajta szemlélethez a *Medvetánc* és a *Medúza* lapjairól könnyen lehetett bátorítást nyerni. Olyan József Attila-versekből, mint a *Bevezető*, a *Nemzett József Áron*, a *Magyar Alföld*, a *József Attila*, a *Hosszú az Úristen*, az *Ülni, állni, ölni, halni*, a *Klárások*, a *Medáliák*, a *Medvetánc*, a *kanász* és olyan Weöres-ver-

sekből, mint a *Dalok Na Conxy Pan-ból*, *Az éjszaka csodái*, a *Rongyszőnyeg* számos darabja.

A *Dülöngélünk* verseiben a játékosság, a gúny, az öngúny és a groteszk gyakorta és nehezen szétválaszthatóan rétegződik egymásra. A *Mit is akart Dózsa?* nyitóképe és a belőle kibomló gazdagságképzet az álmodozás, a népmese játékossága. Ugyanakkor rendre megjelenik mindennek egy olyanfajta visszavonása, ami sem az álmodozásra, sem a népmesére nem jellemző. Hol is van például az a lepedő, amelybe az angyalok tüzes címert vertek? A nincstelen házikójában? Vagy az égi kastélyban? S kinek, miért, hogyan adjon érte egy telket az, akinek nincsen vagyona? Vagy a lepedő van az égben, vagy a telek, vagy mindkettő: mindenképpen csúfolódó, groteszk játék lesz az álmoból. A folytatásban a három szekér ismét összeköti az égi és a földi szinteket, hiszen a Göncöl mellé „a másik kettőt béreljük / napszámba a földről”. Aki napszámos, aligha lehet vagyonos. Aztán a gróf válik szesztestvérré, az adó szórakozásból kivetetté, s mindezt az Északi-sark megkerülésének bizzarr ötlete koronázza meg.

A groteszkbe hajló gúnyra-öngúnyra példa lehet a *Fosztogatnak* záró közhelye: „nem is lógam az orrom, – / búsuljon – a ló...” s további verszárlatokat idézhetünk hasonló megoldásokkal: a költő könnyelmű, mert tíz egész fillért költ el egy lányra (*Költ a költő*). A fázásra is van megoldás: „akinek meg / nincsen pénze, / kását fujjon / tenyerébe...” (*Kását fujok*). A csöpörgő esőt elűzni szándékozó fohász: „süss föl komám, mert lábamon / kilyukadt a cipő” (*Derűre ború*). A fagyban napszámmért fát vágó és didergő ifjú azzal vigasztalja magát, hogy „Míg az orrom vöröslök / ráállok egy kőre / hatvan nehéz kilómmal, – / el is repedt tőle...” (*Hideg téli reggel*).

Az 1945 előtti versek vallomásos önarcképek, életképek voltak, a *Dülöngélünk* darabjaiban feltűnnek már az objektívalódott életképek is, amelyeknek a költő nem szereplője, fő- vagy mellékfigurája, hanem szemlélője. Elsősorban a három csavargó-vers tartozik ide, amelyeknek címébe az átírások után egyaránt bekerült a műfajra utaló metszet fogalma. A három vers széltolónak, szilvázónak, zsványnak nevezi Balázst, Boldizsárt és Bálintot (*Három széltoló a hóban*, *Három szilvázó kiált*, *Harmadszor is Balázsékról*), az átírt változatokban majd kétszer csavargóknak, harmadszor pedig mecseri Villonoknak minősülnek. Ezek a nincstelen szegénylegények hol csupán groteszk figuraként jelennek meg,

mintha egy népi komédia mellékszereplői, álarcos ördögöcskék volnának (*Három széloló a hóban*), hol egyértelművé válik vándorló, otthon-talan voltuk, abból élnek, amit úton-útfélen találnak, s a vers arra szólítja fel őket, hogy „induljatok szembeköpni / minden törvényt” (*Három szilvázó kiált*), hol pedig már meg is teszik ezt: „kizsebelték a búcsúban / a bábsütő Sömjént”, ezzel „fölrúgván a törvényt” (*Harmadszor is Balázsékról*). E két újabb versben is megmarad a játékos-kedélyes groteszk jelleg, aligha véletlen az utalás az ördögre: „vérükben tüzes ördögök / muzsikálnak”, illetve „kerülik a tájunkat is, / mint ördög a tömjént”.

Újabb változat a groteszkre, s a Kormos-versek közt teljesen újszerű a két állatszereplős vers. A *Szamárhangverseny* egyértelműen példázát: az ostobák céltalan és értelmetlen ordibálását figurázza ki, akiket „egy főszamár dirigál”. Csak azért nem nevezhető egyértelműen állatmesének, mert a szövegben a samár fogalmába mindvégig beleértődik az állat is meg a hozzá hasonlónak csúfolt embertípus is. E szamarak „ordibálnak számármód, / hígrakevert eszükkel”, vagyis eleve feltételezhető, hogy ostoba emberek hangoskodását veszi célba a vers, magukról a szamarakról nem is igen kíván szólni. Azért is gyaníthatjuk ezt, mert maga az állat egészen más összefüggésekben s értéktartományban jelenik meg hamarosan Kormos költői világában. A *Széptevés egy malacnak* nem kíván példabeszéddé válni, ez inkább a leendő táplálék körüludvarlása, az óhaj kifejezése, hogy a kismalac nőjön nagyra, mint egykor anyja. Játékoság is van ebben, s az oly sokat éhező ember bűvölni szándékozó túlzása, az aggodalmat elűzni kívánó varázslása: „ha szépségversenyt rendeznének, / Tündér Ilonát is lefőznéd”. A vers holdudvarában fölsejlik József Attila *Eszméletének* másfél mázsás disznója, a „boldogság”, de az ottani filozofikus szintű elutasító iróniának e versben nyoma sincs. Kormosnál sokkal inkább tréfáról van szó, az evés gargantuai örömeiről, s ezt érzékletesen fejezi ki a későbbi átírás a címmel is (*Gargantua a Szent Gellért utcában*), s azzal is, hogy rájátszik Berda József jellegzetes alakjára és költészetére.

Tudjuk, hogy a szürreális és a groteszk, továbbá a fantasztikus, az abszurd olykor szétbogozhatatlan kapcsolatban lehet egymással. A később oly sokat emlegetett népi szürrealizmus lírai előzményeit azonban nem csupán a népi és a népies költészetben találhatta meg Kormos István, hanem a szürrealizmus változataiban, az azoktól is bátorítást nyerő groteszk szemléletben. Újra József Attila és Weöres Sándor nevét kell első-

sorban említeni. Az 1945 előtti és utáni verseket egybevetve szinte bizonyosnak mondható, hogy nem a népi vonulattól nyert döntő bátorítást ahhoz, hogy ilyen típusú képeket alkosson:

Hónom alatt van a nap,
mint egy édes sülttök
(*Hónom alatt van a nap*)

de a jegenyék magasodnak
és átszűrják a menny hasát.
(*Egy lusta költőre*)

a harmadik előttük áll –
cipó van a feje helyén...
(*Elaludt*)

A meghatározó mesterek közé tartozott Illyés Gyula is. Főként a *Puszták népe* valóságrajzával és a *Rend a romokban* verseivel. Konkrét motívumokban, stílárisan az ő hatása kevésbé kimutatható: inkább a sorsbeli rokonság, a mélyről indulás, a nagymama szerepének, nevelő hatásának a kiemelése a *Puszták népében* lehetett a vonzódást megalapozó. Illyés tárgyiassága, fegyelmezettsége, szegénységet és szépséget összeszikkasztó képessége ugyancsak iskola Kormos számára, de az átvételek közvetettebbek: nem annyira Illyést másolja, mint inkább azt a lírai köznyelvet, amely jelentős részben Illyésből is desztillálódott.

Még inkább áttételesnek nevezhető Szabó Lőrinc hatása, pedig mély vonzalomról van szó. Az 1947 nyaráig keletkezett Kormos-verseket olvasva aligha juthat eszünkbe a mesterek között Szabó Lőrinc neve. Pedig a pálya végén Kormos így emlékezett vissza rá: „Nagy hatású mesternek mondhatom még Szabó Lőrincet: a pontossága bűvölt el. A *Tücsökgazda* egyik darabjában ezt mondja el, hogyan drótozta össze a cselédlányuk papucsát, ő, aki Nietzschét, Donne-t, Babitsot fejből tudta mondani órák hosszat, és Arany Jánost is persze. Sok költőt ismertem valóságosan, de Szabó Lőrinc volt mind közt az abszolút költő: ahogyan a légy pusztulását, a tihanyi napkeltét elmondta, azt hihettem, amikor hallottam, hogy varázslat tanúja vagyok.”²⁵⁵ A költői pontosság persze csak 1947-től kezdve válik magának Kormosnak is képességévé, s akkor is másként, mint

Szabó Lőrincnél. Ám aligha csak ez hatott a fiatal költőre. Legalább ennyire tanulhatott attól a panteisztikus természetszemlélettől, ember és természet kapcsolatának másfajta, nem csupán európai, hanem eurázsiai felfogásától, amely a harmincas években kezdett formálódni, s 1945 után vált meghatározóvá Szabó Lőrinc lírájában. Úgy vélem, hogy a *Keresztel hátuk szőréen* és a *Fehér virág* költői pontosságában végső soron ez is benne rejlik.

Még egy mestert kell feltétlenül kiemelni: Jékely Zoltánt. Kormos István többször emlegeti őt, s a nevezetes Jékely-kötet, az *Éjszakák* is meghatározó olvasmánya, s az 1944-es bombatámadás miatt fájdalmas veszteségei közé tartozott.²⁵⁶ A hatvanas években egy verssel is tisztelt a barátta lett mester előtt (*Jékely Párizsban*), Jékely pedig egy 1937-es párizsi versét ajánlotta utólag „A párizsviselt Kormos Istvánnak” (*A rue de Lanneau-i szállodában*). Akárcsak Szabó Lőrincsel, Jékelyvel sem életrajzi rokonság kötötte össze Kormost, hanem költészetbeli tudnivágyás. Tőle is pontosságot tanult, megint csak másfélét. Továbbá természetszeretet, nők utáni vágyakozást, életörömet és vele együtt ifjan megnyilvánuló haláltudatot. Hűséget az ősekhöz, a hagyományokhoz. Varázslatoságot, balladaszerűséget, játékosságot. A későbbiekben a különutasság, az irányzaton-kívüliség vállalását. Mindez inkább csak a tanítvány érett lírájában válik nyilvánvalóvá. Találhatunk azért korai ellenpéldát is. A *Dülöngélünk* groteszk hangja meríthetett ihletet például Jékely 1933-as *Falusi reggelétől*,²⁵⁷ melyben a csikók, a kakas, a malac éhesen követeli az ételt, végül

A szérűskerten rozsdafark húz át,
egy gyufacincért elnyelint kapásból,
s a Nap, mint roppant sárga tök,
mely indájáról elszökött,

kikarikázik a kukoricásból!

Íme, itt van a *Hónom alatt van a nap* hasonlatának eredete.

A *Dülöngélünk* verseinek hőse ugyanúgy árva és nincstelen, mint a legelső írásokban volt, de már nincs egyedül: felismeri a sorközösséget. A szegény legény szegénylegénnyé válik, egy nagyszámú réteg tagjává. A kötet első részében inkább olyan versek találhatók, amelyek még a sze-

gény legény vallomásai: *Fosztogatnak, Kiforgatott zsebbel, Költ a költő, Kását fujok, Egy irányba, Derűre ború, Dörmögő*. Más versekben viszont megjelennek a hasonló sorsúak, a nincstelen szegénylegények. Hol káromkodva sorsuk miatt (*Hideg téli reggel*), hol védelemre szorulóan (*Elaludt*), hol már megszervezendő tömegként (*Mit is akart Dózsa?*). E szegénylegényektől nem idegen a vagányság, de még ritkán zsványok. Távolsgártartó többes számú harmadik személy mutatja be őket (*Három széltoló a hóban, Három szilvázó kiált, Harmadszor is Balázsékról*), mégsem elidegenítően: Balázsék csak meg is teszik azt, amivel a húszéves József Attila fenyegetőzött, ők tiszta szívvel rabolnak.

Bármilyen típusú is a szegénylegény, szinte rákényszerül arra, hogy legalább szándékaiban vagány legyen. Ahhoz pedig, hogy sorsát elviselje, másokban pedig a segítő rokonszenvet fölélessze, humorral is kell rendelkeznie, a kacagtatástól az öngúnyon át a groteszkig terjedő skálán. A *Dülöngélünk* legtöbb verse szegénylegény-dal. Modernizált helyzetdalként, jelenetezett életképként, közvetlen vallomásként egyaránt a szegénység az alapotívumuk, amelyben a nincstelenségnek már a korai versekből megismert elemei élnek tovább: az árvaság, az otthontalanság, a pénztelenség, a hideg mint a legádázabb ellenség, hiszen télen hiányzik leginkább a fedél, a jó ruházat, ekkor a legnehezebb élelemhez jutni, s az alkalmi munka is kevesebb. Két versben is szerepel a téli favágás, egyben a hólapátolás, s ezek mindig a saját sorssal való keserű szembesülés alkalmai. Ugyanakkor, láttunk már példákat, a nyomor fel is oldható: csúfolódással, a helyzet groteszk módon való megjelenítésével. A hólapátolás helyett például

durúzsoltam volna verset
Annuskának,
fenekemet mutatva a
hóhányásnak,
műveltem volna a sakkot,
efféléket,
bankárokra testálva ily
mesterséget.

A *Dörmögő*nek ilyen típusú lezárása már teljesen a hatvanas évek költőjére vall. Itt még váratlan felvillanás, ott majd mindennapos remeklés.

A megörökölt és költői témaként vállalt életformából következik az állandóvá növesztett árvaság, otthontalanság, amely azonban arra törekszik, hogy felszámolja önmagát. A mozgalmas hely- és helyzetváltoztatás képességének segítségével mégiscsak az otthonosság hangulata sugárzik a versekből. A sorsközösség otthonossága ez: sokan vannak a szegénylegények, s ez a kényszerűség valami jót is ígér: feloldja a magányt. A lírai hős már nemcsak magára számíthat, hanem a többiekre is. A szegénylegény állandó veszélyhelyzetben, de legalábbis bizonytalanságban él, s ez szinte kényszeríti arra, hogy sorsával folytonosan számot vessen. Addigi rövid élete is a sokat megéltség tudatával ruházta fel. Ezért annyi már a pályakezdő kötetben is a számvetésvers. Múltjából – fizikai értelemben legalábbis – nem hozhatott magával semmit, jelene bizonytalan, jövőjét nem tudhatja. Gyakran már a verscímek is utalnak a számvetés negatív eredményére, a bizonytalan helyzetre: *Fosztogatnak, Kiforgatott zsebbel, Dülöngélünk, Derűre ború, Dörmögő, Egy lusta költőre, Sirdogálás, Csillaghullás*. Ez a léhelyzet azonban korántsem ragadtatja tragikus következtetésekre a költőt. Ha nem is élvezi, de éli a helyzetét, s minél több szépséget próbál megtalálni, ha másként nem lehet, hát esztétikai értelemben.

Ennek a szegénylegénynek az életöröm, a szép élet utáni igény a legállandóbb tulajdonsága. Mindez a legépebben a szerelem utáni vágyakozásban s a beteljesedésben nyilvánulhat meg. Ezzel volt szoros kapcsolatban a beköszöntő *Hónom alatt van a nap* groteszket feloldó elégikussága, s ezt fejezi ki a *Költ a költő* és a *Hintázik a szerelem játékosága*. Az előbbi vers a szerelmes ember adakozókedvét szembesíti a sanyarú pénztelenséggel, a rákövetkező a friss szerelmi érzést próbálja kifejezni. Zárásként is megismételt nyitó szakaszában hibátlanul, a közepső kettőben azonban ügyefogyottan, erőtlenül. Ezt az aránytalanságot csak a *Három napja* címet kapó átdolgozás tudta felszámolni, azonban a későbbi változatnak is a József Attilára rájátszó nyitó szakasz az erőssége:

Három napja szíven
hintázik a szerelem,
hintázik a szerelem
három napja szíven.

Költői értelemben nem sikerült igazán jól megoldani más versekben a fiatal férfiak erotikus vágyainak érzékeltetését. A *Virtuskodók*, *A jó borívó királylányról*, a *Három széltoló a hóban*, a *Három szilvázó kiált* egyaránt erre lehet példa, a *Dörmögő* pedig arra, hogy ez ügyben is lehetséges már ekkor is elfogadható költői megoldás: e vers kamaszos ábrándozása hitelessé válik, s a három lány emlegetése azt is kifejezi: mindegy, hogy melyikük, csak legyen valakije a „dörmögőnek”.

Két ember egymásra találásának, a tündéries harmóniának, a keresett és csak a mesei-mítoszi látomásban megtalálható volta jelenik meg a legelső és sokáig leghíresebb versben. Az *Eltűntek az égből* (későbbi címváltozata: *Eltűntek az égen*) az első négy évnek valóban a csúcsteljesítménye. Beleillik a szegénylegényversek sorába is, hiszen vándorcigányokról van szó, akik három nyikorgó szekéren róják az országutakat. Persze az is lehet, hogy csak az egyik faluból megy át egy távolabbiba a lakodalmas sereg. A szövegre az egyszerűség jellemző: voltaképpen nincs beleírva, hogy miért, mitől szép az, amit annak nevez a látvány szemlélője, el kellene hinnünk, hogy lehetetlen szépet látunk, hogy a lányok hétszer szépek voltak, a legszebb a menyasszony, akinek szép a bőre, s hogy mindannyian „lehetetlen szépen / eltűntek az égből...” S ami a legcsodálatosabb: el is hisszük a költőnek, hogy részeiben és egészében is valóban szép a látvány és szépséges a jelentése is. Pedig a szekerek nyikorgóak, a násznép fekete, nem is hegedültek, s nagy port vertek föl Mecséren. S ebben a nyári, nyilván fullasztó porban, amely magasba szállott, tűntek el az égből. A bemutatott jelenet minden egyes eleme tárgyias pontossággal reális, semmiféle utalás nem vezet ki ebből a világból egészen az utolsó sorig, amely persze a címmel azonos, és így keretbe is foglalja a reális életképet, amely ezzel az egyetlen sorral egészében átbillen a látomásos világába.

A látvány, a belőle kibontakozó cselekménysor egyszerű, mégis ünnepi, rendkívüli, hiszen egy esküvőről van szó, amelyet az egész három szekérenyi közösség fontosságának megfelelően fogad. Ezért válhat hangsúlyossá a szépség, pedig ez olyannyira illanó ebben az életformában, hogy

el is tűnnek a porfelhőben a távozók. A látvány szintjén az égben, e látomás jelentéskörébe azonban az is belefér, hogy nem az esküvőzők maguk, hanem lehetetlen szép napjuk, szép álmaik porladnak szét. A fekete násznép eltűnése a látomás illékonyságára is utal: az ilyen mértékű szépség csak pillanatnyi, tartós létezése valójában „lehetetlen”. A szép jelenet zártságát, behatároltságát erősíti a keretes, ismétlődő szerkezet, ugyanakkor a három ponttal való befejezés nemcsak az elszállást érzékelteti, hanem a mégis elképzelhető nyitottságot is. Meseszerű az egész vers, pontosabban egy mese lezárására emlékeztet: a legény feleségül kapja a legszebb lányt, s aztán boldogan éltek, míg meg nem haltak. Az esküvői készülődés egy beavatási szertartás elemeire is utal, amelyet csodálkozás, tánc, dalolás, muzsika kísér. Megjelennek a meseszámok is. A falunév említése ugyanakkor kézzelfoghatóvá teszi a látványt: egy adott helyen s nem is olyan régen történt mindez, sokan lehettek tanúi. Meseien egyszerű a vers ritmusa, rímelve. A kétütemű nyolcas és hatos sorok páros ríműek, s maguk a rímek – a záró sorpár kivételével – azonos nyelvtani helyzetben lévő főnevek vagy igék. Az egyszerű ritmus azonban mégsem monoton: a nyitó – és megismételt – sorpár bizony sokkal inkább három-, mint kétütemű nyolcas. Az egymással rímelő hatosok pedig rendre a 4|2 vagy 2|4 osztást párosítják a 3|3 osztással:

Láttam | egy nyáron | Mecséren,
három | nyikorgó | szekéren
lehetetlen | szépet
fekete | násznépet.

A kötetben a szülőföldhöz, a meg is nevezett Mecsérhez pozitív látomásként ez a vers kapcsolódik. Elégikussá oldott balladás dalként pedig a *Három szőke*, amely a tragédiát varázsolja széppé. A kötet harmadik típusú látomásverse a címadó *Dülöngélünk*. Szépségről, varázslásról itt szó sincs. A dülöngélés mozgásformája a létezés felfokozott veszélyeztetettségére vonatkozik. E vers is keretes szerkezetű, s a cím után következő közlés a tisztább jövő felé haladásra utal. Az átírt vers viszont fekete jövőndőt és forgó jövőt említ majd, s 1944-ben jelöli meg a keletkezési időt. Ekkor vált Magyarország csatatérre. Valóban nem lehetett tudni sem azt, hogy ki éli túl ezeket a heteket-hónapokat, sem azt, hogy a jövő fekete avagy tisztább lesz-e majd. Ismeretlen az 1947-es kötetben

kiemelt szerephez juttatott vers összövege, igencsak hihető azonban, hogy 1944-es keletkezésű, s akkor bizony az is elképzelhető, hogy a jövő „tisztább” jelzője 1945 után került bele. Már csak azért is, mert a vers egészben erre a tisztább jellegre semmi sem utal. A dülöngélő tömeg számára az egyetlen pozitívum az, hogy lesznek, akik élve maradnak. Aki szerencsés, az túlélheti ezt a menetet. Mert erről, egy „erőltetett” menetelésről van szó, efölött tart szemlét mintegy az a beszélő, aki maga is részese e seregnek. Nem seregszemle azonban ez, főként nem eposzi jellegű: sokkal inkább a haláltánc műfajának egy változata, amelynek sajátosságát az adja, hogy a menetben élők és holtak egyaránt részt vesznek. Mintha a régebben megholtak „messze elöl” járnának. A sírjukból kelnek föl a halottak, s így az utolsó ítélet képzetkörére is rájátszik a vers. 1944 eseménytörténetére gondolva ez logikus megoldás. A dülöngélő csapat beszélője előbb legközelebbi – élő és holt – rokonait sorolja, majd a távolabbiakat (néném, ágyom). Megnevez további három személyt is. Szász Pált említi vallomásaiban, a főváros ostroma után nála lakott Budán. Szij Gábor Szijgyártó László írói neve, ő a fő patrónus. Lehetséges, hogy Kálmán is egy valószínű személy, de az is elképzelhető, hogy csupán még egy névre volt szükség a versben.²⁵⁸

Élők és holtak egy sorban haladnak, a haláltánc az életért való tánc, „dülöngélés” is. Elég változatosan jelenik meg a címben jelzett mozgásforma: megyünk, billeg, indul, fut, tántorog, kavarognak, eközben más cselekvések is megmutatkoznak: az egyik ember sír, a másik égre üvölt, ismét mások csukott szájjal énekelnek. Nehéz és veszélyes az az út, amely az élet és a halál, a múlt és a jövő közt kanyarog. A költői szemléletet formálhatta József Attila világképe, az ősök láncolatának az a felfogása, amelyet *A Dunánál* strófaiban fejtett ki. S ebből is következhet, hogy a zárásként megismételt sorsképlet: „oda is érünk, ez élve / az meg holtan...” nem csupán arra utal, hogy a menetből többen meghalhatnak, hanem – a vers egész menetéből logikusan következően – arra is, hogy a régi és az új halottak is odaérnek a tisztább jövőbe: bennünk lesznek a halottaink, akikre emlékeznünk kell, s így bizony az a tisztábbnak remélt jövő sem lehet igazából konfliktusmentes. Tisztább lehet, de nem válik teljes körűen tisztává. Ismét József Attilára hivatkozva: „finomul a kín”.

A címadó vers a létezés rosszra is nyitott ambivalenciáját fejezi ki, s ez már nem csak a szegénylegényre vonatkozik: a menetbe elvileg mindenki beletartozik. A fiatal költő egyre összetettebb szemléletét fejezi ki

a tagadószavak gyakori s többféle funkciójú használata. A 26 vers közül 15-ben összesen 32 tagadósó szerepel. A leggyakoribb természetesen a hiány, a nincstelenség nyomatékosítása: „nem hoztam föl semmit”, „egy fillért se érzek”, „nincstelenek” stb. (összesen 12 említés, ebből négyszer megnevezve vonatkozik a pénzre a hiány). Ötször a rossz elkerülésére, elűzésére szólít fel a tagadás „ne vacogjon”, „ne bántsátok” stb. Nyolcszor a rossz meg nem tételére, hiányára utal: „nem is lógotam az orrom”, „nem gunyorog”, „már nem fáznak” stb. Hétszer pedig pozitív értelmű fokozást fejez ki: „nem is kendőt: / bárányfelhőt”, „nem is lesz tán több lány / olyan szőke...” stb. Ebben a legutóbbi típusban a pozitív értékek azonban rendre feltételesek, illetve a legyőzöttnek mondott hiányt állítják még élesebb fénybe. Az ironia, a satirikusság más esetekben is elfordul: például a *Mit is akart Dózsa?* közlései: „sose volt az uraság a / szegények adója, / ne bántsuk a bankárokat” formálisan a rossz hiányára utalnak, de az olvasó tudja, hogy a valóságos jelentés ezzel ellentétes.

Ha verstani szempontból vetjük egybe a *Dülöngélünk* anyagát a korábbiakkal, ugyancsak a tudatosodás, az érlelődés példaira lelhetünk. A legfontosabb újdonság az, hogy bár csak három versben, de megjelenik a többé-kevésbé következetes időmértékesség. Az *Egy lusta költőre*, a *Virtuskodók* és a *Széptevés egy malacnak a Szegény Yorick* adata szerint 1947-es alkotás, s ez nagyon valószínű, hiszen hamarosan újabb jambikus ritmusú versek keletkeznek. Az utóbbi versben még következetlen a ritmushasználat, a középső szakasz például még nyomokban sem jambikus, a *Virtuskodók* is döcögős, de – s ez ismét újdonság – mindkét vers rímtelen. Az *Egy lusta költőre* a kötet legkésőbbi keletkezésű írása lehet, s ezt nemcsak már bemutatott szemléletmódja jelezheti, hanem a költő számára újfajta ritmus könnyed használata is.

A továbbra is meghatározó ütemhangsúlyos ritmus alkalmazásánál a költő változatosságra törekszik. A sorok – néhány kivétellel – most is egyvagy kétüteműek. Tíz vers épül azonos szótagszámú sorokból. Nyolc versben a páros és a páratlan szótagszámú sorokat váltogatja a szerző, hat versben két szótagnál nagyobb az eltérés a sortípusok között, háromban pedig csak páratlan szótagszámú sorok vannak. Egyöntetűbb a rímelés, bár az is változatosabbá válik. 17 vers rímképlete a félrímes x a x a megoldást követi, háromszor a páros rím, kétszer a bokorrím, egyszer pedig – s éppen a jambusversben – az ölelkező rím jelenik meg. Az *Egy irányba* kétszer alkalmazza a visszatérő rímet (a x a), két vers pedig rímtelen.

Figyelmet érdemlő formai változás az is, hogy míg az 1945 előtti versekben minden egyes sor nagybetűvel kezdődik a klasszikus hagyományt követve, addig a *Dülöngélünk* szakít ezzel a megoldással, s a korábbi verseket is megigazítja, mintegy ezzel is „modernebbé” teszi.

A kötetnek felismerhető szerkezete van. Alighanem megtudhatatlan, hogy a sorrend megállapításában segített-e valaki Kormos Istvánnak, de ha így volt is, ő fogadta el az esetleges tanácsokat. Először is: a nyitó- és a záróvers mintegy keretet ad a kötetnek. A *Hónom alatt van a nap* bemutatkozás, születés- és újjászületés-mítosz, a *Csillaghullás* pedig elégikus búcsú, amely egész életet és költői életművet is minősíteni próbál. A versek sorrendjében egyrészt egy laza időrend valószínűsíthető, másrészt felismerhetően összetartozik két-három egymás után következő vers, hol tematikai-hangulati rokonsággal, hol éppen ellentétességgel. Az előbbire példa lehet a *Derűre ború*, a *Dörmögő*, a *Hideg téli reggel* hármasa, a Balázsról, Boldizsárról és Bálintról szóló vershármás, a *Szamárhangverseny* és a *Széptevés egy malacnak* groteszk kettőse, a kötetet záró három elégikus groteszk: *Sirdogálás*, *Elaludt*, *Csillaghullás*.

A rokon jellegű versek egymás mellé helyezése megszokott költői gyakorlat. Egyénibb megoldás az ellentétesek egymás mellé helyezésének rendszeressége. Ezáltal groteszk összhatású csoportok, hármasságok keletkeznek. Ilyenek: *Virtuskodók – Mit is akart Dózsa? – Szamárhangverseny*. Ebben az összefüggésben a Dózsa-vers lázadó jellege még inkább feltételelessé válik. A folytatás se furcsább: *Széptevés egy malacnak – Három szőke – A jó borívó királylányról*. A groteszk malacdicserőt elégikus ballada követi, azt pedig egy mulatódal.

Talán az sem véletlen, hanem a szerzői és a tipográfusi kötet szerkesztés eredménye, hogy az együtt látható oldalakon szereplő két vers többnyire rokon jellegű. 11 ilyen dupla oldal van, s nyolc alkalommal határozott az egybecsengés a két vers között. Sőt még az is észrevehető, hogy a bal oldali vers komorabb, a jobb oldali valamivel derűsebb szemléletű.

A beérkezés ígérete és az elhallgatás (1947–1949)

Realizmus

Katlan

Keresztel hátuk szőréen

Fehér virág

A *Dülöngélünk* alapján Kormos István tehetséges, de még kiforratlan költőnek bizonyult, akit a kor egyre baloldelibbá váló kritikai közvélekedése további ideológiai – és poétikai – elmélyedésre buzdított, s az előbbiekhöz a legfőbb biztosítékot a származásban, a nyilvánvalóan egyre tudatosuló osztályelkötelezettségben vélte fellelni.

A kötet megjelenése után, 1947 nyarán különös helyzetben találhatta magát Kormos István. Nyilvánvalóan örült a megjelenésnek is, a pozitív fogadtatásnak is. Tényleg néhány hónap alatt vált az irodalmi élet ismert szereplőjévé. Szerencsés pillanatra esett igazi indulása. Az irodalmi élet őszintén várta újabb tehetségek jelentkezését, szerette volna látni a „negyedik” nemzedéket a huszadik században. S bár a fiatalok mintegy tucatnyi folyóiratban jelenhettek meg, kötethez még kevesen jutottak. Az említést érdemlők közül 1946-ban Nemes Nagy Ágnesnek, Pilinszky Jánosnak, Végh Györgynek, a következő évben – Kormos István mellett – Darázs Endrének, Rába Györgynek, Szabó Magdának, Vidor Miklósnak jelent meg pályakezdő – vagy a pályát újrakezdő – kötete.²⁵⁹ Kormost már indulásakor a népi indíttatású lírikusok közé sorolták – okkal. Nemzedékében a hadifogságból csak 1948-ban hazatérő Csanádi Imre után ő volt a legidősebb azok közül, akik elsősorban a népi irodalom ígézetében indultak, így bizonyos mérvű helyzeti előnye is volt. A babitsi hagyományt zászlajukra tűző, ekkor szerveződő újhordások mellett így elsőként ő, majd hamarosan Nagy László, néhány hónapra rá Juhász Ferenc is sejtetni engedték munkáikkal, hogy az induló nemzedék többfajta költői elképzelés híve, s az irányzatosodás egymást megsemmisíteni nem szándékozó változatai formálódhatnak. A fordulat éve azonban hamarosan szétfoslatta ezeket a reményeket. S voltaképpen

az 1948–1949-ben zajló radikális politikai változások készítették-kényszerítették pályamódosításra Kormos Istvánt is.

A kötet megjelenésekor azonban még nem ez a közeg vette körül. Aggodalommal nem a politikai helyzet töltötte el, hanem a kötet túlzottan kócos volta. Bár jóval későbbi nyilatkozata szerint azonnal nekilátott a versek átdolgozásának,²⁶⁰ ennek egykorú dokumentumait nem ismerjük. Az viszont dokumentálható, hogy az 1947 júniusa utáni két év termésében sokkal nagyobb fokú az igényesség. A megjelenés tudatosító és emellett ösztönző erejű is volt. A kötet hatása: robbanásszerű költői fejlődés. Lélektanilag feltehetően akkor is nehezen lehetett volna kideríteni, hogy inkább a megjelenés öröme volt-e a hajtóerő vagy az elégedetlenség. Hatásuk talán felváltva érvényesült. Mindenesetre még ugyanabban az esztendőben megszületett a *Keresztrel hátuk szórén*, amely kötetértékű vers. 1954 óta a *Hét évszázad magyar verseinek* mindegyik kiadásában szerepelt.

A kötet utáni két esztendőben 15 költői alkotása jelent meg. A *Magyarok*ban 4, a *Válóság*ban 3, a *Diáriumban*, az *Emberségben* és a *Válaszban* 2-2, a *Csillagban* és az *Újholdban* 1-1 mű. Ezek közül ötöt később soha nem publikált újra, át sem dolgozott. Gyakorlatilag új verssé formált ötöt, javított kettőt és változatlan szöveggel megőrzött ugyancsak kettőt. A következő szövegekről van szó:

Védjenek a nyárfák: Emberség, 1947. 2–3. június–július, átírva: *Védjenek a nyárfák*

Az ébrentartó csipkedésről: Emberség, 1947. 2–3. június–július

Éhenkórász-dúdoló: Magyarok, 1947. 11.

Keresztrel hátuk szórén: Válasz, 1947. 11. és a *Szegény Yoric*kban

Kukorica: Diárium, 1947. karácsony, átírva: *Zöld lány*

Realizmus: Újhold, 1947. december, átírva: *Katlan*

Kegyelem: Válóság, 1948. 2., átírva: a *Szegény Yoric*kban

Egy lélek tájairól: Válóság, 1948. 2., átírva: *A nyár gyermekei*

Szarvas szarván száll az idő: Válóság, 1948. 2., átírva: a *Szegény Yoric*kban

Klári: Magyarok, 1948. 3., átírva: *Klári, nyár, csönd*

Szabadság: Magyarok, 1948. 3., átírva: *Rézkar*, 1945.

Komolyabban: Diárium, 1948. 4. (október)

Mint lány az ingét: Csillag, 1949. február

Vörösmarty Gimnázium: Magyarok, 1949. 4.

Fehér virág: Válasz, 1949. 5–6. és a *Szegény Yoric*kban

Az át nem írt versek közül kettő bekerült a posztumusz *Kormos István Műveibe* (1995), így azok könnyen hozzáférhetők. Az öt javítatlan szövegből a legkorábbi, az *Éhenkórász-dúdoló* még egyértelműen a *Dü-löngélünk*-korszakhoz tartozik. Az is elképzelhető, hogy 1945 előtti az összöveg, s azon alakított valamit a költő a megjelentetéshez. Szegénylegénydal ez is, amelyben a sanyarú sorsot a mennyei násznép öröme, lakomája ellensúlyozza, de csak az álmodozás szintjén.

A másik négy elhagyásra ítélt vers közül a *Komolyabbant* az érett költő könnyedén javíthatta volna. Talán azért nem került erre sor, mert ez a szerelmes vers még átírással sem kerülhetett volna a későbbi szerelmi líra teljesítményeinek közelébe. Pedig érdekes a témája: azt a folyamatot próbálja megragadni, amelyben az ember egyre inkább vágyakozni kezd a szerelem után. A *Vörösmarty Gimnázium* egyértelműen alkalmi költemény s bizony önképzőköri színvonalon. Agitatív szándéka is van a szövegnek, s talán ez indokolhatta, hogy egy rangos múltú irodalmi folyóirat közölje, Mao Ce-Tung versével egy lapon. (Persze a *Magyarokat* ez sem menthette meg, ez volt a legutolsó száma.) Gyengécske vers *Az ébrentartó csipkedésről* is. A *Mint lány az ingét* című vers a legnyersebb bizonyíték arra, hogy Kormos István, aki a fényes szelek célkitűzéseinek nagy részével azonosult, megpróbálta a fordulat évének hangulatát is kifejezni. Ízléssel és mértékkel teszi ezt, úgy állítja szembe a szabadságot és az egykori szolgaságot, hogy amögött ott van a személyes átéltség hitele, s a vers pillanatában talán még az a meggyőződés is, hogy valóban a szabadság világa vár ránk. A nyitókép egyszerűségét a kedvesen erotikus képzetek teszik összetettebbé:

Mint lány az ingét, olyan könnyedén
vetettem le a szolgaságot. „Szép
fiam” – hallottam egyre – s „gyermekem!”
– a szabadság szólított nevemen.

Még ezen a szinten sem tudja azonban folytatni a költő a verset, a kor közhelyeivel él, a rossz múltat és a szép jelent állítja szembe, a szabadság gyermekének tudja magát, aki végre lerázhatja magáról mindazt, ami rossz volt. Sokan próbálkoztak akkoriban hasonló versekkel, nem kevesen voltak, akik több kötetre valót is összeírtak, díjakat is kaptak értük. Kormos István pontosan működő megfigyelőképességét és etikai érzé-

két dicséri, hogy csak egyetlen ilyen verse jelent meg, s ebben sincs semmi szégyellnivaló, semmi a kor pártosságából. Jelzésértékű azonban, s inkább a korról árul el sokat, mint a személyiségről, hogy körülbelül egy évvel a *Keresztel hátuk szőréen* megírása után Kormos István többször is megkísérli az egyre inkább balra tolódó nagypolitika igényeinek a számára még éppen elfogadható mértékű figyelembevételét. A személyiség karakterességét inkább az jelzi, hogy mindezek után volt ereje a *Fehér virág* megalkotására, majd a huszonévesen és sikeresen oly nehezen elviselhető hallgatásra.

A később újraírt versek közül a *Szarvas szarván száll az idő* „baranyai népmese nyomán” keletkezett verses mese. Eredeti változatában a műfaj később tárgyalandó darabjaival rokon jellegű, s könnyen gördülő kétütemű nyolcasai elsősorban a műfaj elbeszélő jellegének felelnek meg. Figyelemre méltó maga a történet: egy gazdát a szöllejében látogat meg a halál. A találékony ember a pincéjébe csalogatja a nem várt vendéget, de azt semennyi itallal nem lehetett leitatni. Erre a halált egy csutorába csalogatta, majd annak száját bedugaszolta. A csutorát egy szilvafa felső ágára kötözte. Múltak az évek és senki sem halhatott meg, míg nem „a kedves Öregisten / megkönyörült lelkeinken”, s olyan vihart támasztott, hogy kidöntötte a fát, az eső pedig szétmállasztotta a csutorát. A kiéhezett halál kiszabadult s „fölfalta a fél világot”.

A *Kukorica* és a *Klári* szerelmes vers. Az utóbbiban sok az ügyetlenség. 16 sorából csak hat maradt meg az új szöveghez igazítva, de e vers mégis érettebb, mint a *Komolyabban*. Eléggké egyértelmű a József Attila-inspiráció: a Márta-szerelem verseinek kedvessége, derűje a minta:

Nem vetted észre ezt a tócsát,
gyöngye a cipődön ragyog,
madár a szél, kezedre röppen,
s körülszipogja alakod.

A záró hasonlatban még inkább érvényesül ez a jelleg: úgy altat a lány derűs mosolya, „mint gyereket a meleg dunyha, / mint tavacska a kavicsot.”

A *Kukorica* viszont végig egy szinten végigvitt, ép vers, amely eredeti változatában e líra 1947-es állapotáról ad hiteles képet:

Mint süldőlány, olyan buta
szerelmes a kukorica,
édes számár, piheg, nevet,
ragyogva susog egy nevet.

Szerelmes, node hát kibe,
csövében dobog a szíve,
ha rászólnak fülig pirul,
mosolyog levele alól.

Izeg, mozog a kis buta
süldőke, a kukorica,
csodálkozik tejes szeme,
tapsikol, zizeg tenyere.

A szerelmes lány portréjának kukoricaszálként való megjelenítése hibátlanul megoldott, az alak akár egy verses mese szereplője is lehetne, aki várja a megváltó királyfit. A poétikus ötlet azért is figyelemre méltó, mert a kukorica motívuma hasonlóan meghatározó szerephez jut hamarosan a *Fehér virág* soraiban, majd az *Óda a kukoricához* szövegében. Egy kedveskedő becézésben megjelenik a számár-motívum is, amelyet ugyanezen időben a *Keresztel hátuk szőréen* állított a középpontba, s amellyel ugyancsak többször találkozunk még. A *Kukoricával* sokban rokon jellegű vers az *Egy lélek tájairól*. Ez is ép egész, derűs és kedveskedő. Az egyetlen komoly gond az lehetett vele, hogy áttetszően József Attilá-s:

A nyír ezüstös levelét
estében elkapja a nyár,
buxsi kedvében fut a rét,
veremben dűnnyög a homály.

Az utolsó szakasz viszont arra is példa, hogy e tónusból Kormos ez időben már viszonylag könnyen átvált a már próbálgatott saját hangra:

Egy szalmasárga kis csikó
anyját keresi, áll, nyerít,

a völgyben ember bandukol,
kék por kottázza lépteit.

Az átdolgozásban itt csak a második sor módosult „pálcalábain fut s nyerít”-re.

Sokkal több az átírás a *Szabadság* későbbi változatában, és a szöveget olvasva ez megérthető. Az eredetileg 28 soros vers 44 sorosra bővült a *Rézkarc, 1945* című változatban, s a sok fölismerhető elem, sor, rímpár ellenére új vers keletkezett. Pedig a *Szabadság* apróbb javításokkal is igazítható lett volna: inkább ügyetlenségei vannak, mint méltatlan megoldásai. A vers lényegében falusi vagy majorsági életkép, amelyben a boldogságelemek keverednek a helyszín elmaradottságának érzékeltetésével. A cím indokoltságát a befejezésben találhatjuk meg; minden erőltettség nélkül, valóban költői módon:

Az ösvény menne innét,
már nézi végeit,
mikor a cselédházban
csukott ajtó nyílik,
s a küszöbön nevetgél
egy szép fejősleány,
sajtárral a kezében,
csillaggal homlokán.

Aligha lehet pontos határvonalat húzni egy vers újraírása és jobbítása között: a legszebb elméleti fejtegetés is használhatatlanná válhat a gyakorlatban. Mégis, több ok miatt sorolható a *Kegyelem* és a *Realizmus* az utóbbi csoportba. A *Kegyelem* egy lehetséges újabb kötet beköszöntőjévé is válhatott volna: tömör bemutatkozás és ars poetica érvényű vallomás a mesterekről és a célokról. Az első hat sor a későbbiekben sem változott, pedig itt is erős a József Attila-hommage: húsz évem, tiszta lettem, loptam, éheztem. Jellemző, hogy a harmadik versszak már nem a kezdet mestereit: Erdélyit, Sinkát emlegeti, ugyanakkor a szerző szinte büszke a „leparasztozásra”:

Kamasz, ki szalmazsákon
töpreng a népe sorsán,

Józsefet, Illyést mondván
léptem át pocsolyákon.

Éljen, ki leparasztoz,
simuljon mosolyomhoz,
higgyen a kegyelemben,
tisztuljon szerelemben.

Ez a program 1947–1948 fordulóján elég egyértelműen a fényes szelekével azonosuló, vagyis a gyors és radikális társadalmi forradalom híve. S ezt teszi már címadásával is a *Realizmus*. Az idáig ez Kormos leg-hosszabb lírai alkotása, hatvan soros. Mint a *Szabadság*, ez is falusi vagy majorsági életkép, sem a cím, sem a vers közlései nem vezetnek ki azonban abból a bemutatott világból, amely a költő gyermekkori élményeiből táplálkozik, s legfeljebb derűjével, világos színeivel utal közvetetten egy megváltozó világ csiholta költői szemléletmódra.²⁶¹ A *Realizmus* voltaképpen a *Keresztel hátuk szőrén* világának, kifejezőmódjának változata. A költői szándék a szamaras versben pontosan érvényesül, e másikban azonban meg-megbicsaklik. S mivel ez esetben csupán javításokról van szó, ezek szemléletesen mutatják, hogy mit kellett később – s talán lehetett volna már 1947-ben – igazítani a versen, elsősorban az elhagyással, a törléssel.

A vers új címmel – és javított szöveggel – jelent meg 1954-ben a *Hét évszázad magyar verseinek* második kiadásában. Ez a szöveg a *Szegény Yorick*-ban már alig módosult tovább. Vagyis valódi igazoló bizonyíték arra, hogy Kormos István rendszeresen javított versszövegein, s az 1947–1949 közötti közleményeket nem csupán a *Szegény Yorick* 1971-es megjelenése előtti időszakban dolgozta át, hanem sokkal korábban is.

Realizmus

A mélyúton fehér üszőkék
szaguk mint friss tejes kalács
a kövér lóherétől nyáluk
a napban édes csordulás
terhes asszony hűsöl a dombon
szoknyája alatt gömbölyű

Katlan

A mélyúton fehér üszőkék,
szaguk mint tejes, friss kalács,
a kövér lóherétől nyáluk
a napban édes csordulás.
Terhes asszony hűsöl a dombon,
hasa szép dinnye-gömbölyű,

hasán cicázik szalmaszállal
 a mennyben villogó ölyük
 a líciumnál fűre csurrant
 félig futtában egy kölyök
 tajték a felhőn sístergéssel
 kordét húzó számár zörög
 tátog a vályú tikkadozva
 szomjában apróra hasad
 a por kék lánggal nyalja falja
 az őrző szilánkokat
 kötélén húzzák a bikához
 szarvas tőgyes menyasszonyát
 a fejőslányok vörös képpel
 állják körül a ház farát
 a földre toccsan le az ágról
 három mosolygó üdvözült
 húshusú körte de a legszebb
 a tehénganén elterült
 sárgul a moha unalmában
 fölgrana bogáncs bürök
 sörényüket görcsösen rázzák
 a kókkadozó csődörök
 árok szélén a karcsú nyárfa
 szendergéséből fölriad
 mint tettenért ijedt szüecske
 hánytorog és az égbe kap
 törött ekén üvölt a rozsda
 mint az élve eltemetett
 dödög a koldus az ajtóban
 izzad a menny kék gyöngyöket
 kútnál a szőke dézsatündér
 dalol inget gatyát terít
 a pattogó szél csiklandozza
 gatyán babráló ujjait
 a szénaboglya illatában
 fujtatva szuszog a vidék
 szoptat a göndör anyadisznó

keserű szaggal fut az árok,
 a mennyben villogó ölyük.
 A lícium kiégett zöldjét
 beharmatozza egy kölk,
 tajték a felhőn sístergéssel,
 kordét húzó számár zörög.
 Tátog a vályú tikkadozva,
 szomjában apróra hasad,
 a por kék lánggal nyalja-falja
 az őrző szilánkokat.
 Kötélén húzzák a bikához
 szarvas-tőgyes menyasszonyát,
 a templom tornya sírva kongat,
 kínálja unt harangszavát.

Sárgul a moha unalmában,
 fölgrana bogáncs, bürök,
 sörényüket görcsösen rázzák
 a kókkadozó csődörök.
 Árok szélén a karcsú nyárfa
 álmát feledve fölriad,
 a kútgém néz a száraz kútba,
 hánytorog és az égbe kap.
 Törött ekén üvölt a rozsda,
 mint az élve eltemetett,
 dödög a koldus az ajtóban,
 izzad a menny kék gyöngyöket.
 A kútnál süldő lány, magában
 dalol, inget, gatyát terít,
 a pattogó szél csiklandozza
 ágaskodó szép lábait.
 A szénaboglya illatában
 fujtatva szuszog a vidék,
 szoptat a göndör anyadisznó,

a nap szikrázó bugyborék
 béka gyantáz a kék kövécsen
 kerék alatt bugyog a sár
 répát csámcsog a folyó mellett
 Balázs Bálint meg Boldizsár
 Nyakigláb széltoló szól Bálint
 megmarkolásznám Sós Bözsit
 röhög vele a másik kettő
 a lágyékát a köldököt
 papsajtra dült a kígyóhagyma
 kígyóhagymán a lódarázs
 fehér az ég fehéren füstöl
 szellőzködnek ingek, gatyák
 bibic csibe zokog a sás közt
 sírásában a szerelem
 öreg cseléd keféli ökrét
 tenyerében a szerelem

a nap szikrázó bugyborék.
 Béka gyantáz a zöld kövécsen –
 a kerék alól hol a sár?
 A cselédházat földbe nyomja
 a kastély, e balkáni vár.

Papsajtra dült a kígyóhagyma,
 kígyóhagymán a lódarázs,
 fehér az ég, fehéren füstöl,
 az ösvény porlepett parázs.
 Bibic-csibe zokog a sás közt,
 sírásában a szerelem,
 öreg cseléd keféli ökrét,
 emlék neki a szerelem.

Statisztikát készítve: a 60 soros vers 52 sorosra rövidül. Törlődik 16, megíródik 7 teljesen új szövegű sor. Bizonyos elemeivel megmarad, de módosul 9 sor. Változik az írásképe, egyértelművé válik a mondattagolás, de ez átmeneti megoldás, a *Katlan* végső változata ismét elmosza a mondatthatárokat. Két hosszabb rész maradt ki teljesen: az egyik a körték és a tehéngané összhatásában groteszk képe, a másik a három széltoló durván erotikus kisjelenete. Mindegyik az 1947 előtti versek világának már meghaladott eleme volt. Az átírt sorok legtöbbjének eredeti szövege elűt a vers egyszerre bájos és komoly alaphangulatától, s indokolatlanul gyakran, az embert és az állatvilágot is bevonva foglalkozik a szexualitással, a termékenységgel, a táplálkozással és végtermékével. Mindez többféle nyelvi, hangulati réteg vegyítésével történik. Olykor az lehet az olvasó benyomása, hogy egy kamasz-Móricka írja e sorokat. Elhagyásuk-csökkenésük egy motívumkört elhalványított, ugyanakkor egységesebbé tett a versben. Az első szövegváltoztatban a groteszk jelleg kissé szervesen, nem értelmezi át, inkább csak megzavarja az idilli-elégikus alaphangot.

A *Katlan* 1954-ben megjelent változatához képest a végső – az íráskép módosítása mellett – egyetlen lényeges változtatást tartalmaz. A teregető lányról szóló szövegrész így módosul:

tereget egy szép dézsatündér
ingektől roskad a kötél
ágaskodó lábain hasáig
keringel részegen a szél

Szembeötlő a dézsatündér megnevezés visszaállítása. E kifejezés legalábbis csúfondáros, de van némi groteszk jellege is, így feltételezhető, hogy ebből az elhagyott hangnemi vonulatból mentett vissza vele egy villanásnyit a költő. Hasonló lehet a funkciója a „sármennyért sír az anyadisznó” módosításnak is.²⁶² Ez utóbbi azonban még valamire figyelmeztethet: a sírás motívumára. Az első szövegben ez csak egyszer szerepel: „sírásában a szerelem”. A másodikban már „a templom tornya sírva kongat” sor is helyet kap, s ezzel is összefüggésbe hozható a sármenny képzete. Egyik sírás sem emberi hang, de e vers befejezése eléggé áttetszően az emberre is vonatkoztatja a sírást, a siralmas sorsot.

A vers eredeti címe voltaképpen programvállalásra utalt a megjelenés időpontjának irodalmi közvéleménye számára, s különös bájt adott ennek, hogy a közlő fórum az az *Újhold* volt, amelyet hamarosan kiiktattak az irodalmi életből, s éppen azért is, mert nem tartották realistának. E felfogás számára ez a mű tájleíró költemény, lényegében a Petőfi-hagyomány kevésbé módosított továbbvitele. E szellemben életképi elemeket is alkalmaz, de a mű nem válik életképpé, a látványkör leltárszerű számbavétele gátolja ezt. Szembeötlő az is, hogy az 1947-ben keletkezett szöveg – a címétől eltekintve – nem tartalmaz semmiféle utalást társadalmi változásokra, a bemutatott világ múlt- vagy jelenbeli voltára. Ezt majd csak a későbbi változat teszi egyértelművé a cselédház és a kastély szembeállításával, egy kicsit a Dózsát idéző versre is visszautalóan.

A *Realizmus* életképi elemeket is tartalmazó tájleíró költemény. A módosított cím, a *Katlan* még egyértelműbbé teszi ezt, ugyanakkor újabb képzettársításokat indukál: olyan körülhatárolt, zárt világra utal, amelyből nincs igazán kiút, a természeti lét és az egyéni emberi sors is inkább csak ismétli önmagát, s időskorára mindenki kifosztottá válik.

A verset indító nyolc sor idillje után mindvégig érződik valamifajta drámaiság. Ellentétek feszülnek egymásnak: az idillé és a kiégettségé (konkrét és jelképes értelemben is), a mozdulatlanságé és a mozgásé, sőt a harmonikus és a disszonáns mozgásé, a csendé és a harsogásé, idegcsillapító zajé, az eloldottságé és az idegességé, a nyáre és a kánikuláé, „Gyötrelmes és gyönyörű / ez a nyár” is, Nagy László egy sokkal későbbi költeményét idézve (*Szárnyak zenéje*).

E feloldhatatlanságban egy szintre kerül ember, állat, növény, természeti jelenség, tárgy. Egyik arcuk szerint vannak, élnek, a másik szerint olyanok, „mint az élve eltemetett”. Idézek egy-egy példát az idilli és a disszonáns jelenlétre az embertől a tárgyig: „Terhes asszony hűsöl” – „dödög a koldus”, „fehér üszőkék” – „kókkadozó csődörök”, „kövér lóhere” – „sárgul a moha”, „tajték a felhőn” – „a nap szikrázó bugyborék”, „szellőzködnek ingek” – „tátog a vályú tikkadozva”.

A vers indításának idilli jellegét az teszi teljessé, hogy az élet keletkezése, a fiatal élet, a bőség képzetei hatják át. A becézett fehér üszőkék, a friss tejes kalács, a kövér lóhere, a terhes asszony ebbe az irányba viszik a képzeletet. A lícium kiégett zöldje, majd a szárazság, a nyomasztó hőség részletező bemutatása, a víz hiánya szinte magát az életet is kérdésessé teszi, hiába érzi jól magát a kölyök, a dézsatündér, sőt még a három széltozó is. A bibic-csibe zokogása a szerelem kontextusában egy tragikummal is telített életút megsejtetésére utalhat, a csibe után az öreg cseléd említése pedig elkerülhetetlenül kezdet és vég kapcsolatát fejezi ki, az „emlék neki a szerelem” szövegváltozattal még egyértelműbben. Az idill megvalósultnak látszott, ugyanakkor a szemünk előtt semmisül meg, emlékké válik minden, ami igazán érték az ember számára. Az egész életmű összefüggésében egyértelmű, hogy a két legigazibb érték a gyereklét és a szerelem, s ezek jelen vannak már a *Realizmus* világszemléletében is.

A táj egy majorság lehet, emberlakta tehát, de az emberek a vegetáció világához illeszkedve vannak elsősorban jelen. Főként ez segíti elő a különböző szintek egyneműségét. Szinte gondolatlan a létezés, az ösztönök, az elemi életigények a meghatározóak. Ez az ember is elsősorban érzékszervein keresztül fogadja be itt a világot: illatok, hangok, színek, maga a látvány, ízek, tapintások. Ez a szenzualizmus az idilli és az elégius rétegeket is áthatja. De érzékel és reflektál az embertől a tárgyakig mindenki és minden. Elsősorban a hanghatások, a cselekvések zajossá-

ga a feltűnő: *csurrant, sistergéssel, zörög, apróra hasad, toccsan le, görcsösen rázzák, fölriad, hánytorog, üvölt, dödög, dalol, pattogó szél, fujtatva szuszog, béka gyantáz, bugyog, csámcsog, szól, röhög, zokog*. E megfogalmazások közül egyedül a *szól* tekinthető semlegesnek, a szövegösszefüggés azonban egyértelművé teszi, hogy ott sem ilyen a közlés. A mozgások és a hanghatások expresszív jellegűek, s még a tárgyak is emberi módon szenvednek:

tátog a vályú tikkadozva
szomjában apróra hasad
a por kék lánggal nyalja falja
az örvöngő szilánkokat.

A *Realizmus* első pillanatra egymást ötletszerűen követő, leltározó képek sorozatának látszhat, pedig határozott szerkezeti íve van: az idillitől jut el az elégikusig. S eközben is egyfajta rend érvényesül. Az 1–12. sor az idill képe, azzal a kiegészítéssel, hogy a nyolcadik sortól megkezdődik a változások előkészítése. A 13–36. sorok a kánikula disszonanciaélményét fejezik ki erősen expresszív és groteszk képekkel. A 37–56. sor ehhez képest nyugodtabbá, leíróbb jellegűvé válik, inkább a játékos groteszk, mint a disszonancia a meghatározó. E rész utolsó négy sora ugyan-csak összekötő jellegű, előkészíti az 57–60. sorok elégikus zárlatát, amely fontos elemeivel utal vissza a kezdetre: *bibic-csibe – fehér üszőke, sás közt – mélyúton, zokog – hűsöl, cicázik, szerelem – terhes asszony, öreg cseléd – terhes asszony, ökör – fehér üszőke, emlék – terhes asszony*.

A megszerkesztettséget erősíti a szó-, kép- és motívumhasználat is. Az emberalakokban érdekes kettősség figyelhető meg. Az egyik nő terhes asszony, s az összes többi mintha arra várna, hogy hozzá hasonlóvá válhasson: a fejöslányok, akik a bika nászát lesik, a dézsatündér, az emlegetett Sós Bözsi, s még a nyárfa is tetten ért ijedt szüzekéhez hasonlított. A férfiak azonban vagy még (kölyök) vagy már (koldus, öreg cseléd) nem alkalmasak a szerelemre, vagy pedig társadalmi helyzetük olyan (a három széltoló), hogy csak ábrándozhatnak erről. Akik szóba jöhetnének – a bika nászának segítői – személytelenül a háttérben maradnak.

Sokrétű az állatalakok szerepeltetése: a madaraktól a háziállatokon át a mezőn élőkgig terjed a leltározó figyelem: üszőkék, ölyük, szamar,

bika, a „menyasszonya”, csődörök, anyadisznó (a malacai), béka, lódarázs, bíbic-csibe, ökör. Kiemelt szerepet kapnak a szarvasmarhák: a bika és a tehén nászából lesznek majd újabb üszőkék, s közülük a három-négy éves korban kiherélt bikából az ökrök. Az emberek és az állatok sorsában sok a párhuzamosság, az „állatmesék” az emberről szólnak elsősorban. Legérzékletesebben a négy záró sor fejezi ezt ki, mint láttuk. A bíbic-csibe zokogása természetrajzi értelemben anyja elvesztéséből, árvaságából következhet, nem a szerelemhiányból, ám a verset író, még mindig a szegénylegényekkel-széltolókkal közösséget érző személy a maga élet-érzését szóltattja meg a madárfiókéval.²⁶³

Hasonlóan leltározó jellegű a növényvilág szerepeltetése: kövér lóhere, szalmaszál, lícium, körte, moha, bogáncs, bürök, nyárfa, szénaboglya, répa, papsajt, kígyóhagyma, sás. Az állat- és növényvilágnak ez a változatossága is kifejezi a bemutatott táj gazdagságát. Igazolja ezt a helyszínek megnevezése is: mélyút, domb, a líciumnál, a ház mellett, árok szélén, kútnál, kövécsen, folyó mellett, sás közt. Igazi körkép bontakozik ki, egyszerre talán be sem látható, csak a képzelet segítségével. Egyértelműen a bemutatott világhoz illeszkednek az említett tárgyak: kordé, vályú, kötél, ház, törött eke, ajtó, (dézsa), ing, gatyá, kerék, (kefe).

A táj nemcsak nyári, hanem kánikulai: alapotívum a hőség és a tőle való szabadulás vágya. Érdekes, hogy nem annyira a versbeli emberek szenvednek, sokkal inkább a tárgyak (a vályú, a törött eke) és maga a hőséget ontó égi világ („izzad a menny”, „a nap szikrázó bugyborék”, „fehér az ég, fehéren füstöl”). A tikkasztó hőséget érzékelteti a színhasználat is: a fehér és a kék ismétlődő jelenléte. Olyan hőség van, hogy az égi kék is fehérré változik, a kékséget szinte „kiiizzadja” magából, a földközeli levegőrétegben vibrál a kékség. A mozdulatlanság a természeti jelenségek szintjén is meg-megszűnik, némi szél támad, azért riad föl a karcsú nyárfa, azért terjedhet a szénaboglya illata.

A nyár a termés beérésének, tehát az elemi létfeltételek biztosításának időszaka. Közvetlenül ez alig jelenik meg, de az emberi és állati táplálék, a táplálkozás motívuma is határozottan jelen van: tejes friss kalács, kövér lóhere, szomj, nyalja-falja, (fejés), három körte, szoptat a disznó, répat csámcso. Lényegét tekintve ide kapcsolódik a termékenység, utód-nemzés és -nevelés motívuma is (üszőkék, terhes asszony, kölyök, bika – menyasszonya, fejlődő lányok – vörös kép – far, szoptató anyadisznó, bíbic-csibe). Az idő látszólag moccanatlan ebben a versben, de éppen a

termékenység motívuma jelenít meg egy olyanfajta időszemléletet, amely természetközeli, azzal azonosuló, tehát az ismétlődést, a körkörösséget tekinti lényeginek. Az indító állókép idilli voltát előbb a szenvedést okozó hőség, majd ez a fajta időszemlélet változtatja a groteszk játékosság közbeiktatásával elégikussá.

Keresztel hátuk szőrén

Az országút porában a szürke szamarak
keresztel hátuk szőrén a szürke szamarak
patájuk alól fölszáll a por szép lepedő
szítál a por fehéren ragyog a lepedő
ragyog lebeg és fölszáll alul a szamarak
átlépnek át a kórón a szürke szamarak
letérnek le az útról eléjük áll a fű
mosollyal a mezőben a szürke szamarak
mennek kik mindent tudnak mennek a szamarak
eléjük áll a forrás fölugrik nyelvükig
fölugrik és kínálja hűsítő gyöngyeit
fejüket lassan rázzák a szürke szamarak
ők Krisztus anyját vitték nem érzik szomjukat
mennek napon esőben a por szép lepedő
a sár sötét az ég kék a fű zöld lepedő

A *Realizmus* és a *Keresztel hátuk szőrén* 1947 végén majdnem egy időben jelent meg, nyilvánvaló, hogy keletkezésüket legfeljebb néhány hét választhatta el egymástól. Nem tudjuk, hogy melyik a korábbi alkotás, mert bár a *Szegény Yorick* kötet az előbbit helyezi hátrébb, ez önmagában nem perdöntő. S az sem tekinthető bizonyosságnak, hogy a jobb mű lenne a későbbi keltezésű. Nem is a sorrendiség, hanem a szoros együvé tartozás a vizsgálatra érdemes. Mert bár a *Realizmus* körképet rajzol, a *Keresztel hátuk szőrén* pedig egyetlen metszetet emel ki a tájból, s nem is maga a táj lényeges, hanem a jellemrajz, feltűnően sok a rokon vonás:

mélyút
 kövér lóhere
 a por
 hűsöl
 kútnál
 fehér az ég fehéren füstöl
 bugyog a sár
 füre csurrant
 fölugrana bogáncs
 sörényüket rázzák
 vályú szomszában
 izzad a menny kék gyöngyöket
 kék gyöngyök
 számár

országút, út
 kövérhusú fű
 a por, porában
 hűsítő gyöngyei
 forrás
 szítál a por fehéren ragyog a lepedő
 a sár sötét
 a fű
 ugrik a fű, a forrás fölugrik
 fejüket rázzák
 nem érzik szomszujukat
 az ég kék
 hűsítő gyöngyei
 a szürke szamarak

A táj, a természeti körülmények azonosak, de míg a körkép tobzódik a sokféle látvány rögzítésében, amelyben szinte csak véletlenszerűen jelenik meg a kordét húzó számár, itt ezek az állatok lépnek elő főszereplővé. A *Realizmus* tájképe dinamizmusa ellenére is egynemű és egyszerű, hasonlót százfelé elképzelhet az ember, meg is találhat, s nem is csupán Magyarországon. Lehetséges a fokozás: a szamaras vers még egyneműbb és egyszerűbb, mégis nagy a különbség: ennek a műnek a tája látszólag ugyancsak százfelé fellelhetőnek ígérkezik, mégis csak a látomások világában található meg. Mosoni tájakról indul, mégsem ott kanyarog már az országút, s a szürke szamarak sem egyszerű állatok, hiszen mosolyognak, fejüket rázzák, mindent tudnak, „ők Krisztus anyját vitték”.

Kormos István életművében fontos a szerepe nemcsak ennek a versnek, hanem magának a számár-motívumnak is. Szinte címerállata lett ez az igénytelen s többféleképpen, eltérő minőségekben számon tartott faj. A teljes életmű alapján arra is gondolhatunk, hogy a clown-szerephez társítható elsősorban a számár: méltó társa Yoricknak, a királyi bolondnak. Ám ez a jelentéskör inkább csak háttérsejtelemként érzékelhető, sokkal erősebb, elsősorban éppen ebben a versben a biblikusság. E kétféleség nem mond éppen ellent egymásnak. A király bolondja szerep egyúttal az igazmondóé is. Másrészt gondoljunk Jézus halálra ítéelésének

bibliai jelenetére. Ő is igazmondó volt, ezért kellett meghalnia, mint a zsidók „királyának”. A tömeg azonban nem tekintette őt királynak, gúnyból adták rá a bíbor köntöst és a töviskoronát, s megköpdösték, csúfolták. Látszat és valóság, szerepek téves és helytelen megítélésének konfliktusa a meghatározó mindkét esetben. Szegény Yorick játékoságában van valami végzetes szomorúság, amely az életre és a létre egyaránt vonatkozik, amely a szépséget is fátyolossá teszi. Ugyanakkor felsejlik a keresztény hitnek – vagy legalábbis e hit jelképtárának – segítségével egy olyanfajta biztonságtudat is, amely bizonyos értékeket öröknek gondol. Ezt tudva az életet végig kell és végig érdemes játszani és szenvedni, akár a feltámadás hite nélkül is. Jézus sorsa és József Attilaé egymást nem cáfoló, hanem kiegészítő példák a huszadik századi költő számára. Mindegyik sors feladatteljesítő. A csecsemő Jézust azért menekítik szülei számárháton Egyiptomba, hogy ne öljék meg Heródes katonái, a hitvalló Jézus pedig azért megy számárháton harmincvalahány évvel később Jeruzsálembe, hogy beteljesedjék sorsa.²⁶⁴ S azért éppen számárháton, mert az Ószövetség szerint ennek így kell lennie: a szabadító király így fog érkezni. József Attila se menekült sorsa elől: legfőbb, minden más háttérbe szorító feladatnak azt tartotta, hogy nagy költészetet hozzon létre, olyant, amelyik élni segít, s ezt a célt meg is valósította. Igaz, erre „ráment” az élete.²⁶⁵ Egy idő után pontosan tudta, hogy ez így fog történni, mégis végezte tovább a dolgát, mert más nem tehetett.

A Kormos István élete végén készült, a már posztumusz sugárzott tévériport e szamaras verssel kezdődött, s ehhez kapcsolódott a költő első megszólalása: „Emlékezetem szerint, vagy legalábbis szeretném az emlékezetet úgy irányítani, hogy azt mondhassam, hogy az első állat, amit láttam – számár volt. Pedig nem jászolban születtem, mint a Kisjézus, de a szamarakat nagyon szeretem. Amikor betlehement játszottunk gyerekkoromban, mindig nagyobb fiúk voltak a társaim – nagy fájdalom volt, hogy már nagy lónak éreztem magamat, már iskolás voltam, és még mindig a betlehemezésben Kisjézust kellett játszanom. Legalább pásztor szerettem volna lenni! (...) Legelső emlékem, hogy egy számár nézett rám. Sokszor írtam állatokról, ez az előbb elhangzott vers az első szamaras versem – volt, de a szamarak sokszor visszatérnek a verseimben.”²⁶⁶

Vallomásában a költő őszintén szólt az emlékezet bizonytalanságáról, de hát itt elsősorban nem az életrajzi tény, hanem annak a művekbe emelése a fontos. Nyilvánvaló, hogy a majorságokban voltak szamarak,

nyilvánvaló, hogy a betlehemes játékban is szerepelhetett ez a figura is, ugyanakkor az is látható, hogy az ősélmény lényegi voltára maga a szerző is csak e versben döbben rá. 1947-ig meghatározó mértékben közvetlen élménylírát alkot, s az egyedi, a személyes, hiába fejez ki általános igazságokat, ritkán tud igazán egyetemessé válni esztétikai értelemben is. Először az *Eltűntek az égben* tett határozott különbséget élmény és élmény között, a lényegkiemelés és az egyszerűség összhangját teremte meg. Ami akkor ösztönösen sikerülhetett, azt néhány évvel később a *Keresztrel hátuk szőrén* már sokkal nagyobb fokú tudatossággal, teljesebb poétikai eszköztárral volt képes hibátlanul megoldani. Az érett Kormoslírának majd állandó jellemzője lesz az a lírai realizmus hagyománykincséből kiinduló, arra építő, visszafogott látomásosság, amely itt megjelenik.

Tökéletes indító példa erre e vers második sora, amelyből a cím is elvonódik: „keresztrel hátuk szőrén a szürke szamarak”. A versegész összefüggésében a kereszt elkerülhetetlenül Krisztusra vonatkozik, de ez általában is igaz: a keresztény kultúra körében a kereszt, a kereszt cipelése egyértelmű jelkép. Ugyanakkor a szamarak hátán, a fejhez közeli részen van egy sötétebb, kereszt alakú folt. A verssor elemi szinten tehát egy biológiai adottság közlése, amelyről azonban egyre kevesebb és kevesebb embernek van tudása, s még kevesebbnek közvetlen tapasztalata. Ezért gyanítható, hogy a legtöbb mai olvasó „csak” jelképi szinten olvasa, érti ezt a sort s így a címet is. A szöveg megformálása olyan, hogy minden erőltettség nélkül tartalmazza mindkét jelentésszintet, sőt még az is beleérthető, hogy a szamarak valóságos kereszteteket cipelnek, nemcsak jelképeket. Miután a középkorban a samár – némiképp szakralizálódva – a Jézus-történet szerves részévé vált, s az állat mindennapos használói az iskolában, a templomban ilyenként találkoztak vele, állandósulhatott a többszintűség: az állat hátán a kereszt Jézusra, a szegényekre, a szenvedőkre, a létezés szomorúságára emlékeztetett, s arra is, hogy a sorsot türelemmel kell elviselni. Ugyanakkor a samár, ugyancsak a középkorban a bolondság, majd máig tartóan a butaság, az együgyűség jelképe, kifejezője is. Szakrális és karneváli jellege van egyszerre, s így kifejezheti a dolgok, a jelenségek színét és fonákját. Élt ezzel a költő is, hiszen, bár az idézett vallomásban nem jut eszébe a korai *Szamarhangverseny*, ez a vers karneváli jellegű.

A *Keresztrel hátuk szőrén* szürke samarai azonban a szenvedéstörténetre mintázódnak rá, bár a szakralitás csak profán módon nyilvánul meg,

a vers nem vallásos mű, bár hangsúlyozottan él a keresztény hagyománykincsel. A költőnek készülő fiatalember nemcsak gyermekkori életében és a keresztény hagyományban találkozhatott a szamarakkal, hanem lírai életművekben is. Szó volt már Sinka István hatásáról, akinek pásztorvilágot bemutató lírájában természetesen a számár is szerepel, s akinek élményanyagát Kormos a magáéhoz közeleink tudhatta. De említeni kell egy francia költőt is.

Kormos István kamaszkora, a versolvasások kezdete óta a francia líra híve volt, először Villon és Rimbaud hatott rá.²⁶⁷ A szamaras vers ihlető forrásai közé viszont Francis Jammes-ot kell sorolnunk. Neki önálló kötet ugyan csak 1958-ban jelent meg magyarul,²⁶⁸ de Kosztolányi Dezső már 1914-ben bemutatta a *Modern költőkben*,²⁶⁹ s hamar népszerűvé vált nálunk is. Pályakezdő éveiben Kormos István egy jelentős antológiában (Illyés Gyula: *A francia irodalom kincsháza*)²⁷⁰ és három műfordításgyűjteményben (Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Rónay György)²⁷¹ friss olvasmányként találkozhatott a költővel, s természetesen megismerhette Kosztolányi fordításait is. Egészen bizonyosnak vehető, hogy Illyés antológiájában vagy Szabó Lőrinc *Örök barátaink* című kötetében olvashatta Jammes leghíresebb szamaras versét, amely *Ima azért, hogy szamarakkal mehessen a Paradicsomba*:

Add meg Uram, hogy oly napon szólítson el az ég,
amikor porzik az ünnepi vidék.

Szeretnék, ahogy itt lent szoktam, valami
kedvemrevaló utat választani
a Paradicsomba, nagy csillagokkal rakottat.
Fogom majd botomat, megyek az országútra,
s így szólok a szamarakhoz, barátaimhoz:
Francis Jammes vagyok, és az égbe indulok,
mert a jó Isten a poklot nem ismeri.
S folytatom: Jöjjetek, kék ég barátai,
(...)

és add meg, hogy a lelkek édenében égi
vized fölé hajolva, olyan legyek én is,
mint ők, akik szelíd s nagy szegénységüket
az örök szeretet tükrében nézegetik.

A Kormos-vers szürke szamaraira ugyanez a szelíd s nagy szegénység és örök szeretet jellemző. Ugyanennyire fontos előkép a Kosztolányi fordította *Szeretem a jó szamarat*, amelyben a költő kedvesének dicséri az állatot:

Hát azt mondom, kis édesem,
te nem szeretsz ily édesen:

Hisz ő a kék ég szamara.
Jézust is vitte valaha.

(...)

Menj a szegény csacsi után
s mondd meg, hogy lelkem is bután

kószál, nagy utakon bolyong,
az is ily jó és ily bolond.

Kérdezd meg, arcra essek-e,
és sírjak-e, nevessek-e?

A csacsi bölcs, nem is felel:
mellettünk csöndesen megy el,

csak a virágos útra néz,
mely csupa rózsza, csupa méz.

Jammes átütő sikert 1898-ban megjelent *A hajnali harangszótól az esti harangszóig* című kötetével aratott. Ennek szerzői előszavában olvasható: „Isten, ide hívtál az emberek közé. Itt vagyok. Szenvedek és szeretek. Azon a nyelven beszéltem, amelyet te adtál. Azokkal a szavakkal írtam, melyekre te tanítottad anyámat és apámat, akik azokat rám hagyták. Megyek az úton, mint egy teherhordó számár, amelyen nevetnek a gyerekek, és amely lehajtja a fejét. Oda megyek, ahová akarok, amikor akarod...”²⁷²

Jammes a francia líra nagy megtérői, nagy katolikus költői közé tartozott. Kormos Istvánra nem vallásossága, hanem egyszerűsége, természetessége hatott. Ő a *Keresztrel hátuk szőréen* kapcsán erről így nyilat-

kozott: „Amikor ez a vers megjelent, alaposan félreértették – igaz, hogy elég nehéz világ volt –, de egy nagyon tekintélyes kritikus vallásosnak, klerikálisnak tartott, mert Jézus anyját emlegetem ehhez a szamaras vershez. Noha soha nem voltam se istenhívő, se istentagadó. A paraszti osztályban vagy vallásosak az emberek, vagy közömbösek Isten iránt. Nálunk nem volt napi téma Isten jelenléte az életünkben.”²⁷³ Egybevágóan ezzel más megnyilatkozásai: „a katolicizmus egész életemben csak mint emberi produktum érdekelt”,²⁷⁴ illetve amit ez ügyben a nagyanyai nevelésről vallott.²⁷⁵ A Jammes-idézetek érzékletesen szemléltetik a hatást is, a Kormos-vers hommage-voltát is. Kormos ösélményének tudatosításában meghatározó lehetett Jammes-lírája. Erősíti ezt a nézetet az is, hogy bár a *Keresztel hátuk szőrén* az alkotói szándék szerint nem vallásos vers, az olvasó minden belemagyarázás nélkül ilyennek is értheti.

A szamar-motívum nemcsak elvontan, hanem jellegében is nagymértékben rokon a két költőnél. S nemcsak abban, hogy különös vonzalmat éreznek egy állatfaj iránt, hanem e vonzalom szemléletmódjában is. Fodor András, aki épp e Kormos-vers kapcsán említette Jammes-ot,²⁷⁶ utal a francia költők panteizmusára. Alighanem e fogalom segítségével pontosítható a vers vallásosságának kérdése. A panteizmus – Spinozától eltekintve – nem annyira filozófiai traktátusok tárgya, inkább költői világképeké. Az Istent és a természetet azonosító szemlélet áthajolhat a leghagyományosabb vallásosságba, de érintkezhet az ateizmussal is, lehet Istent kereső, de tőle eltávolodó is. Így érthető, hogy Jammes és Kormos világszemléletében található közös elem is.

Kormos István fontos mesterei közül Illyés Gyulára éppen nem volt jellemző a panteisztikus szemlélet, de azért nála is található néhány ellenpélda. Elsősorban bizonyos a korai *A ház végén ülök...*,²⁷⁷ amely már nagymama-dicsérő volta miatt is felkelthette a tanítvány különös érdeklődését. Ugyanakkor e mű programosan, szinte ars poetica-szerűen panteisztikus:

Isten, aki mondják, fűben, vízben, fában,
bújkálsz, mint a mosoly a szerelmes lányban
(...)

Holnap útrakelek. Engedd, hogy mentemben,
menjek fűvel, fával, vízzel beszélgetve

s együgyű népekkel, kiknek fia vagyok.

(...)

Elült krumpli-bokrok közt vigyázva lépek,
nehogy alvó, meleg fészkeikre lépjek.

Búcsú nélkül megyek. Ha észrevennének
ezüst csibe-hangon sírni kezdenének.

Gyanítható, hogy Kormos István magától értetődőnek tartotta, hogy versét az Illyés szerkesztette *Válasznak* adja oda. E folyóiratnak egyébként Szabó Lőrinc volt a versrovat-szerkesztője, bár ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a megjelenés előtt látta a kéziratot.

Még egy példaképet szükséges újra említeni: Weöres Sándort. Az ő – Hamvas Béla szellemi hatását nagymértékben tükröző – könyve, *A teljesség felé*, 1945-ben jelent meg. Nincs rá adat, de nagyon valószínű, hogy Kormos olvasta a rövid bölceleti írásoknak ezt a megszerkesztett gyűjteményét, amely „arra szolgál, hogy a lélek harmóniáját megismerhesd, és ha rád tartozik, te is birtokba vehesd”.²⁷⁸ E könyvben az *Útravaló* azt hirdeti, hogy „tanulj meg mindenkitől tanulni”, s nyilván vonatkoztatható azokra, akik Kormos verse szerint „mindent tudtak”. Az összegző igényű ötödik részben a versszerű *Tíz erkély* különösen tanulságos a szamaras vers szempontjából:

A teljes lét: élet-nélküli.

A teljes öröklét: idő-nélküli.

A teljes működés: változás-nélküli.

A teljes hatalom: erő-nélküli.

A teljes tudás: adat-nélküli.

A teljes bölcsesség: gondolat-nélküli.

A teljes szeretet: érzés-nélküli.

A teljes jószág: irány-nélküli.

A teljes boldogság: öröm-nélküli.

A teljes zengés: hang-nélküli.

Weöres műve elsősorban természetesen az emberről szól, de mivel felfogása szerint „a létezés mindenben azonos” (*A létezés*), a *Tíz erkély* paradox, koanszerű axiómái Kormos szürke szamaraira is vonatkoztathatók, annál is inkább, mert e szamarak az emberről is elmondanak valami na-

gyon fontosat. S ha az emberek jelentős része nem fogadná is el Weöres idézett tanításait, az antropomorfizált szamarakra nagymértékben vonatkoztathatók, hiszen ők Kormos István szándéka szerint valóban úgy vannak a teljes lét, tudás, bölcsesség stb. birtokában, ahogyan azt a *Tíz erkély* lehetségesnek tartja. Weöres individualizmusellenes álláspontja és Kormos antropomorfizmusa félúton találkozik, s átmenetileg egyetért egymással. Weöres az ember belső tökéletesedését tekintette célnak, Kormos szamarai pedig lényeges szempontokból „tökéleteseknek” nevezhetők.²⁷⁹

A feltételezett és legalább részben bizonyára tudatos hatások összjátékából Kormos István első remekműve született meg, amely elrejtette, asszimilálta a valódi és a lehetséges inspirációkat. Egyéni és a pályán több szempontból is egyetlennek-kivételesnek tekinthető mű született. Sem korábban, sem későbbben nem volt jellemző a költőre, hogy a lírai én ne szólaljon meg közvetlenül is. Ennyire személytelen verse talán csak a sokkal későbbi *Ágborisrét*, amely szintén nagymértékben antropomorfizálja a természetet. Elszemélytelenít az is, hogy a versben nem jelenik meg emberalak, csak ráutalásszerűen: „ők Krisztus anyját vitték”. Igaz, a vers értékrendjében itt a legfontosabb emberről, a megváltóról és anyjáról van szó. A szürke szamarak mintha csak velük lettek volna igazi kapcsolatban, mintha a mai utódoknak gazdái nem is lennének, mintha nem is a teherhordás, a szekérhúzás lenne fő feladatuk, hanem a kereszt vállalása, a szenvedés a meg nem nevezett, de érzékeltetett értékekért. Az ember helyett szenvednek ők is, ezért lehetnek szent állatok. Létezésük és cselekedetük nem időhöz kötött: a földi por örök vándorai ők, akiknek feladatuk van, nem pihenhetnek meg a „kánaáni” mezőkön sem, mert az csak látszatboldogság lenne, amiként ezt mosolyukkal és mindentudásukkal kifejezik. A vers a kimerevített jelen időben szólal meg, de nem egyetlen pillanatot ragad meg, hanem az időbeliségben létező változatlanságot, amely egy múltbeli cselekedet („Krisztus anyját vitték”) óta áll fenn. Másodlagossá válik, hogy azóta mennyi idő telt el: e szürke szamarak elvileg lehetnének testi valóságukban is azonosak a kétezer évvel ezelőttiekkel, s akkor közülük az egyik lenne a szent családot menekítő állat, akinek tette a többiekre is átsugárzik; de lehetnek a versírás időpontjában létezőek is, akiket máig mássá tesz a régi esemény. Ez az egymásba mosódás e vers szimbolikus erejének döntő előidézője.

A jelen idő különösségét érzékletessé tevő fő poétikai eszköz az ismétlés. A költemény – a címmel együtt – 112 szóból áll. Ebből 22 határozott névelő. E viszonylag magas szám a tájleíró jellegből, a személytelenségből is következik, ugyanakkor utalhat a közlendő egyértelműségére, axiomatikusságára. A névelők nélküli 90 szóból éppen a harmadrész, 30 a megismételt szó, s ezek egy része szókapcsolat. A *szamarak* hétszer, ezen belül a *szürke szamarak* ötször, a *por* és a *lepedő* négyszer, a *fű* és a *mennek* háromszor, a *fölszáll*, *ragyog*, *áll*, *fölugrik* kétszer szerepelnek, de hozzájuk csatlakoztatható az *országút-út*, az *ugrik*, és az *elé*, *eléljük* páros is, valamint a nyomatékosító igekötő-ismétlés: *letérnek le*, *átlépnek át*. Feltűnő az ismétlődés a rímelésben. A nyolc rímpárból hat önrím, ám ezek korántsem verstani értelemben fejeznek ki monotóniát. A műforma a litániára utal, annak szabadabb változata. Az ismétlődések mellett Szűz Mária központi szerepe, a leltározó, mellérendelő körmondatszerű szerkezet, s nem utolsósorban az örök körben való menetelés is a litániákra utal, hiszen ezek alaptípusa a Szűz Máriához való könyörgés, s litániákat gyakran énekelnek körmeneteken is. Kormos István verse éppen csak azt nem mondja ki, ami a litániák szokásos kezdő és záró formulája: *Kürie Eleison*, azaz *Uram irgalmaz!* Nem is kell közölnie, hiszen e szürke szamarak már elnyerték az irgalmat.

Egyszerű és egynemű a vers szókinccse is, Kormos István látomásos tájképében két fogalom áll a látomásossá-szimbolikussá varázslás középontjában: Krisztus (a rá utaló, etimológiájában vele azonos kereszttel) és a lepedő, amely szép, fehér, és a fölszálló porból képződik. A fehér vászonnak is van biblikus vonzata. Krisztust, az angyalokat általában fehér ruhában szokás ábrázolni. A porból képződő szép lepedő akár a fehér felhőkkel is egybeolvadhat, s könnyen elképzelhető egy olyan oltárkép, biblikus festmény, amelyen felhők közül angyalok őrzik a menekülő szent családot, s némi fantáziával lehetséges ennek olyan változata is, amelyen már a szent család is a felhők közt van, s a lenti mezőben csak a szürke számár, miként a versben, ahol persze nem látjuk, csak odagondolhatjuk a biblikus eseményt, sőt, a vers sugallata szerint oda is kell gondolnunk. Ugyanakkor nemcsak reneszánsz, hanem impresszionista-szimbolikus festményhez is hasonlítható e vers, hiszen olyan időjárási, fény- és látási viszonyokat ragad meg a nyelvi kifejezés révén, amilyeneket az ilyen irányzatú alkotások ábrázoltak. S az ilyenfajta kép már

ugyanúgy nem szemléltetné, csupán érzékeltetné a központi eszmét, mint Kormos István költeménye.²⁸⁰

Belátható, hogy a vers kulcsszavai a *kereszt-Krisztus* páros, s ezek révén meghatározó lesz a biblikus jellege. Nemcsak a szamarakra, a lepedőre vonatkozik, hanem az útra és a porra is. A bibliai tanítás szerint az ember porból vétetett és porrá leszen, így a fölszálló és szép lepedővé váló por – bár erre a szerző aligha gondolt –, egyúttal valami üdvözülésféltre is utalhat, főleg annál, aki úgy élt, mint a szamarak, kereszttel a hátán, azaz követve Krisztust, aki kinyilatkoztatta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet.”²⁸¹ Az út-motívum biblikus értelmezésének ugyan ellentmondani látszik a „letérnek le az útról” közlés, mely ilyen összefüggésben tévutat jelentene, a versben azonban arról van szó, hogy a szamarak a számukra való, élvezeteket nyújtó-kínáló mezőben sem „letérnek”, hanem ellenállnak a „kísértéseknek”. A mező is útjuk értelmét világosítja meg.

Miként a por, a vers ritmusa is emelkedő jellegű: a jambikusság a meghatározó, nagyfokú szabályossággal. A 13 szótagú sorokban a hetedik szótag csonka láb, szünet követi. A metszet csak a 3. és a 4. sorban választ szét sorosan összetartozó szókapcsolatokat. Ezt a jambikus tizenhármast a hazai gyakorlat – helytelenül – nibelung-sornak szokta nevezni, feltehetően Kormos is ilyenként ismerte meg, például Radnóti Miklós *Erőltetett menet* című költeményéből. Kormos versében helyenként anapestusok, choriambusok teszik változatosabbá a ritmust: a „szép lepedő” például tiszta choriambus, a 8. sor anapestikus. A 10. sort viszont csak a vége teszi jambikussá. A rövid szótagokat olykor hangsúlyosságuk illeszti be a jambikus rendbe: „a szürke szamarak”.

A *Fehér virág*²⁸² nemcsak korai pályaszakasza, hanem egész költészeté legkedvesebb versének nevezte alkotója. Ugyan megjelent már néhány korábban is igazán sikeres verse, de ezt a *Válasz* utolsó, 1949. 5–6. számában olvasható művet hosszú, 1955-ig tartó publikációs szünet követte, s így egy kissé költői végrendeletszerűvé is vált. Ez sem a költői szándéktól, sem a vers szövegvilágától nem idegen.

Kivételesen még a vers keletkezéséről s hatásáról is vallott az ilyen ügyekben igencsak szemérmes költő: „Legjobban szeretett versemet, egy nyolcsorosat úgy írtam, hogy hagyományt álltam sorba a Hold utcai csarnokban. Rengeteg öregasszony állt körülöttem. Rákosiról és Grósz atyáról beszéltek. Akkor jelent meg először a Radnóti összes a Knernél, nagyon szép könyv volt. Már ismertem a *Tajtékos ég* darabjait. Radnótin

gondolkodtam, és szinte önkívületbe estem. Olyanszerű volt az egész, ahogy a dilettáns elképzei az ihletet. Radnótira gondoltam, és úgy éreztem, hogy utolsó verseiben, 1944-ben a magyar költészet becsületét egy sárga csillagos munkaszolgálatos mentette meg. (...) Elképzeltem ott sorban állás közben a versemet, a *Fehér virág* címűt, amiben Radnóti neve elő sem fordul. Sokan szerelmes versnek hiszik. Memorizáltam, s amikor megkaptam a hagymát, siettem haza leírni. Azóta is úgy tudok dolgozni, ha egyedül vagyok egy szobában, vagy ezer ember van jelen.²⁸³ Legrészletesebb önéletrajzi írásában azt is elmesélte, hogy Vas István és Szántó Piroska barátságát is e versnek köszönhette: találkozva vele fülébe mondták a verset.²⁸⁴

Ezek után elcsodálkozhat, aki magát a folyóiratot veszi kézbe, ott ugyanis S. Gy. *emlékének* ajánlással jelent meg a *Fehér virág*. A monogram Sárközi György, a szintén mártírhalált halt költő és író nevét rejtí, egyébként az ő összes versei is megjelentek 1947-ben Illyés Gyula előszavával. Sárközi özvegye pedig az a Sárközi Márta, akinek Kormos is oly sokat köszönhetett, s nagyon valószínű, hogy az iránta való tisztelet és szeretet jeléül kapta az első közlésnél a dedikációt a vers, amelyet a *Szegény Yoric*k enélkül közölt.²⁸⁵

Arról is szólt az idézett vallomás, hogy sokan szerelmes versként olvasták a *Fehér virág*ot. Az sem dönthető el tehát, hogy férfihoz vagy nőhöz szól a versbeli beszélő, s ez adja a vers igazi varázsát. Ámbár olyan „szerelmes” versként is olvasható, amelyben egy nő szól az elvesztett férfiről. Mindez nem homályosság, hanem általánosnak és egyedinek különleges és valóban szinte zenébe oldott jelképsége.

Fehér virág

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát
holló a szél az ékkő tócsában mossza tollát
szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
e szíromzuhogásból a tündöklő ökörnyal

Fehér virág kezedben szétporló liliomszál
szétporló tengeredből szökkent e liliomszál
szétporló zuhatagból ahogy a szírom elszáll
eltűntél aki köztünk angyali zene voltál

Feltehetően első olvasásra is a szöveg erőteljes zeneisége kap meg bennünket. Zene és költészet nagyon messze soha nem állt egymástól, s tudhatjuk azt is, hogy Mallarmé óta többen törekedtek arra, nálunk például Weöres Sándor, hogy a verset alkotó szavak közvetlen gondolati jelentés helyett inkább zenei-hangulati eszközökkel sugározzanak gondolati jelleget is. Kormos Istvánnak ez a műve félúton áll a jelentés- és a zeneiség-központú szövegtípusok között, a ritkán létrejövő harmonikus ideált valósítja meg. A legtöbb – nem programzenei – mű sokféle értelmezést enged meg, s a modern költészetben is mind gyakoribb a szimbólumokból, a komplex képekből következő jelentéshullámzás. A *Fehér virág* „ajánlásai” és értelmezései, láthatjuk, nem idegenek a szövegtől, hiszen valóban többféleképpen érthető és értelmezhető az az *angyali zene*, amely valóságosan egy költő verseinek zeneiségében, jelképesen, de egyáltalán nem szokatlanul egy nőalak – meglepőbben egy férfi – angyaliságában, sőt még elvontabban a hulló virágsziromzáporban felsejlő angyalalakban is elképzelhető. A valódi, az abból elvont eszményi és a mítoszi hármassága válik egységgé.

A *Fehér virág* a kifejezés többféle értelmében is „szép vers”. Szép – természeti – látványt ragad meg, ezt nyelvileg is szépen teszi, s nemcsak a mondatok és a szavak szintjén, hanem a hangokén is, zenévé oldva a látványt és természetesen a belőle kibomló jelentést is. A vizualitás és az akusztikus jelleg egymást erősíti, de egyik sem képes s nem is kíván önálló életre kelni, s így nem is zenedarab, nem is festmény, hanem igazi költemény keletkezik, amelynek ez a szervessége, művészeti ágakat egységesítő volta nyilvánvalóan az impresszionizmushoz áll a legközelebb; a virágszirom-zuhatagot ilyenfajta festmény s zenemű témájaként is elképzelhetjük, s az egyes lehetőségek színesztéziásan egymásba olvadnak.

A legfontosabb ihlető forrás magától értetődően Radnóti Miklós lírája. Az ihlet lázában Kormos István is úgy érezhette magát, mint a *Tétova óda* alkotója: „Mióta készülök, hogy elmondjam neked szerelmem rejtett csillagrendszerét: / egy képben csak talán s csupán a lényegét.” A kép a hulló virágsziromok zápora. Örök és közhelyszerű, mégis csodálatos hatású lehet. Radnóti is élt vele: a *Virágének* központi motívuma a szíromhullás, valamint a fény és a sötétség ellentéte, az elnémulás veszélye:

Fölötted egy almafa ága,
szirmok hullnak a szádra,
s külön egy-egy késve pereg le,
ráhull a hajadra, szemedre.

A korábbi *Két karodban* is szerelmes vers, virágok nélküli ringatózás, ugyanakkor halálsejtelem, s mint a meghatározó zeneiséghez, amely magasztossá, széppé varázsolhatja az elmúlást is.

A Radnóti-líra mellett egy népballadára is rájátszik a *Fehér virág*: ez a *Kádár Kata*, másik címén *A két kápolnavirág*. A lilium kápolnavirág, s a valóságban az élő ember kezében elhervad, a ballada mítoszvilágában pedig a halott testéből növekszik, a szerelem halhatatlanságát kifejezni.

A versben a zeneiség legelemibb forrása a szíromzápor-képzet, amelyben eggyé olvad a valóságos zápor hol monoton, hol – a változó erősség miatt – hullámozó, s a hangtalan, legfeljebb a szélmozgással hangzóvá tett szíromhullás szintén hol egyenletes, hol meg-meglóduló ritmusa. Az ismert természeti jelenségek zeneivé válnak, s ezt véglegesíti a befogadóban a szöveg egyneműnek mutatkozó, ám összetett ritmusa. A 14 szótagú sorok lassúságot, szinte ünnepélyességet sugároznak, a második szakaszban gyászzene jelleggel is, ugyanakkor a sorközepe élesebb metszet tagolja is az áradást, mintegy két széllengés közti szünetként. Leírható lett volna a szöveg kétütemű hetesekben is, de így nem egészen ugyanez lenne a dallama, kevésbé lehetne nyugodt, méltóságteljes. A sorok azonban nemcsak felező jellegű négyütemű tizenégyesekként ritmizálандók. Igazi szimultán ritmus ez, az időmértékességet még a botfűlűek is meghallhatják. Egyértelmű a jambikus hetesek emelkedő ritmusa, s így az erős metszetű hosszú sorokat két anakreoni hetes összekapcsolásának lehet felfognunk. A ritmus emelkedő jellege is magyarázza, hogy az első soroktól kezdve, a szíromhullás ellenére emelkedést, lebegést, felfelé szárnyalást is érzünk a verset olvasva, az „elszáll” a messzeségre-magasságra vonatkozik elsősorban. E nyolc sor időmértékes jellege azonban nem írható le pusztán a jambikussággal. Főként a második szakaszban indokolt lehet a „rossz” jambusok helyett a choriambusok tételezése, s a hullás-emelkedés képzetét ez a ritmus még inkább erősíti. S talán az sem idegen a verstől, ha a második szakasz sorait ereszkedő, daktilusos ritmusúnak értjük a második félsortól kezdve („szétporló liliumszál”).

Annyi azonban bizonyos, hogy a ritmusnak ez a képlékeny volta nem disszonanciát, hanem igazi harmóniát eredményez.

A hasonlóan hosszú jambikus sorok és az ismétléstechnika a *Keresztel hátuk szórén* című versben monoton, tompábban hangzó zeneiséget eredményezett, a *Fehér virág* dallama sokkal változatosabb, derűsebb színeket is megszólaltató, szinte játékos. E rövid szövegben is feltűnően sok szó szerinti egyezést találunk (*fehér virág, elszáll, szétporló, liliomszál*). Ismétlődik – eltérő toldalékolással – a mozgás dinamikáját s a zeneiséget egyaránt kifejező kulcsszó: *zuhogva – zuhogás – zuhatag*. S lényegében egyetlen jelentéskör variációjának tekinthető a legtöbb ige: *ejti – lebontja – elszáll – eltűntél – voltál*. A rokonságot, a jelleg ismétlődését fejezik ki a képek is: a virágsziromhullás, a zápor, a kukorica hajának lebontása, a szétporló liliomszál, illetve mindezeknek az elszállása, szökkenése, eltűnése.

A zeneiséget a hangokkal való építkezés is fokozza. Szembeötlő az alliterációk magas száma, szókezdő és szóbelseji helyzetben is. Domináns hangokra figyelhetünk fel. Közismert, hogy az *l* és az *r* hang a dallamosságot fokozza (31, illetve 14 előfordulás). Sok az *sz* hang is, s ez kellemtelen hatású is lehetne, de itt, az *l*-ek és *r*-ek és az arányosan tagolt más hangok környezetében ezek is zenei hatásúak. Kormos István gyakorta használja fel a szavak hangutánzó és főként hangulatfestő erejét. Az előbbire itt a zuhogás változatai adnak példát, az utóbbira leginkább a *szétporló liliomszál* kifejezés, de talán túlzás nélkül állítható, hogy a vers egésze figyelemre méltó hangulatfestő erejével is.

A *Fehér virág* dal, a legegyneműbb lírai műfaj tehát, s terjedelme sem engedi meg a bonyolultabb szerkezetet. A címbe is kiemelt szakasznyitó fogalom ismétlése is mutatja, hogy a két szakasz két szerkezeti egység, s akár úgy is felfoghatjuk, hogy az első szakasz a természeti kép, a második ennek személyre vonatkoztatása, tipikus a népdaleljárás tehát. A tagolás mégsem lehet egyértelmű, a vers egészére a határok elmosódottsága jellemző: a tagolatlanság, illetve a sejtelmes tagoltság a vers szerkezeti lényegéhez tartozik. Az írásjelek hiánya nem egy esetben úgy folytatja össze a tagmondatokat, hogy többféle tagolás is elképzelhető, s egyik sem idegen a vers jelentéskörétől (2., 3. és 4. sor). Maguk a tagmondatok is többértékűek lehetnek, például mindjárt a legelső azt is megengedi, hogy a fehér virág hullik záporként, s azt is, hogy a zápor hullik fehér virágként (s ezt a tócsa említése is erősíti). A *Keresztel há-*

tuk szőrén és a *Katlan* után ez Kormos harmadik verse, amelyben mellőzi a központosítást. E versek helyet kaptak a *Hét évszázad magyar verseinek* 1954-es kiadásában is, s ott a költő – a *Fehér virág* kivételével – írásjelekkel tagolta a szöveget. Ezzel nyilván a kor modernizmusellenes kíváncsiságainak is meg kellett felelnie, a kivétel viszont azt is jelzi, hogy e vers kapcsán el lehetett fogadtatni a „merész” eljárást.

Az elmosódottság, az egyszerre többértékűség jellemző a vers időszemléletére is. Az első szakaszban tanúi lehetünk a tavasztól ősziig tartó körforgásnak (*fehér virág – zöld haj – ökörnyál*), ugyanakkor mindvégig a szíromzuhogás pillanatnyi időmetszetében is vagyunk. Mozgás és mozdulatlanság kettőssége a második szakaszban is meghatározó, a mozgás itt elsősorban a szétporlás, a mozdulatlanság pedig ennek végeredménye. A vers uralkodó színe a fehér, az ártatlanság, a tisztaság szimbóluma. Ez a nyitó szín, tavaszképzetet villantva fel, ezt követi a zöld a remény, az élet színeként. A fehér virágnak liliomszálként való néven nevezésével véglegessé válik a fehér domináns volta, s a tisztaság, ártatlanság jelentésköre. A fehér ugyanakkor a tél s a halál színe is, a liliom kápolnavirág is. Az angyal zene így nemcsak a meghalt személyt minősíti, hanem mintegy glóriát is von köréje, aki „a magyar költészet becsületét” megmentette.

Már a szíromhullás képében benne van a teremtség és a pusztulás képzete is, bár az első szakasz inkább az életmámort, a második a szétporlással a halált emeli ki. A vers egészét áthatja ez a kettősség, az élet–halál elve, melynek alárendelten létezik minden élőlény, a növény s az ember is. Életnek és halálnak a kozmikus tér ad keretet: a víz, a levegő, a föld és a fény (a Nap). Nagy fényesség sugározza be e vers világát (bár közvetlenül csupán a *tündöklő* utal erre), fontos a víz, az áramlás motívuma (*zápor, tócsa, zuhatag*), a földből sarjadnak a növények, s oda térnek vissza a növények s emberek is (*szétporló*), s minden a levegős térben zajlik (*szél, zuhatag, elszáll, szétporló*). A térben magasba szökkenő és lefelé hulló mozgások vannak, gyorsak is és lebegőek is. Az élet–halál elvére utalhat a holló is, amely ugyan itt fehér lehet, s így ritka, mint Radnóti példája, s bármely angyal zenéé, de a holló általában a halál jelképe, lélekvivő madár, s így jelezheti előre a bekövetkező veszteséget, amelyért e költemény a saját angyal zenéjével kárpótol bennünket.

Válságos évek (1949–1963)

*Havas rét
Egy kihantolt sírra*

Kormos István köztudottan a *Válasz* írói köréhez tartozott elsősorban, verse jelent meg a legutolsó lapszámban 1949 kora nyarán, számára azonban ezek a bolsevikok szemében különösen gyanús tények önmagukban még nem váltak fenyegetővé a fordulat éve után.²⁸⁶ Fiatal költő volt, aki 1947 és 1949 között érzékelhetően a neofita marxizáló kritika igényei szerint is „fejlődött”, tehát lehetett rá számítani. Jó volt a káderlapja is: a cselédsori származás, az árvaság, az inaskodás, s talán még az iskolai tanulmányok félbeszakadása is jó ajánlólevélnek számított. Irodalmi állásai vannak: filmgyári dramaturg, majd 1950-től az újonnan alakult Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztője – egyébként haláláig. Könnyedén válhatna a Rákosi-kor dédelgetett költőjévé. Mégsem ez történik. A költő elhallgat, s hat és fél éven keresztül csak mint műfordító és a gyermekirodalom művelője szerepel a nyilvánosság előtt.

Azt kell feltételeznünk, hogy a továbbiakban Kormos ravaszul eredményes, ám a költői pályára nézve életveszélyes módszert választott; hogy ne kelljen hazudnia, egyáltalán nem írt verset, s ha mégis próbálkozott olykor, s esetleg le is írta a fejében formálódó költeményeket, azokat még barátai előtt is titkolta. Bár a féllegalitásba kényszerített írói körökben szinte mindennapos szokássá vált egymás kéziratossá műveinek olvasása, Weöres Sándorral, Pilinszky Jánossal, Fodor Andrással, másokkal ellentétben Kormos nem mutatott meg semmit, barátai is úgy tudták, hogy a költő válságba került. Erre utal Fülep Lajos megjegyzése is Burns *Komor éjének* fordítását olvasva: „Gyönyörű! Ha verset nem ír is mostanában Pista, ez a költemény tökéletesen kifejezi lelkiállapotát.”²⁸⁷

Amikor 1971-ben a *Szegény Yorick* a teljes addigi és vállalt életművet bemutatta, mindössze 8 verset dátumozott 1949-től 1956-ig: *Atlantisz*, *Óda a kukoricához*, *Testvérek*, *Megmértél*, *Citerázó asszonyok*, *Vállomás*

régholt költő hangján, Egy kihantolt sírra, Havas rét. E dátumok legalább részben fiktív voltáról árulkodik az, hogy mindegyik esztendőre éppen egy vers jut, továbbá, hogy közülük az *Új Hangban* 1955–1956 fordulóján csak kettő jelent meg – kiegészülve az 1948-as *Tél közeledtén* és az újra nem közölt *Nehéz szívvel* című versekkel. E folyóirat bizonyára örömmel fogadta volna a többi verset is, köztük a Nagy Lászlóhoz és Juhász Ferenchez írott *Testvéreket*, hiszen ekkor ők ketten voltak a lap legfontosabb szerzői. Későbbi interjúiban kétszer is szólt arról Kormos, hogy az *Óda a kukoricához* 1950-ben keletkezett, de a verssel „úgy kivágtak a *Csillagtól*, hogy a lábam se érte a földet. Pedig nincs benne olyan szó, amely miatt akkor ne jelenhetett volna meg.”²⁸⁸ Valószínűleg már soha nem tudhatjuk meg, mennyit változtatott később a költő az eredeti szövegen, de éppen az *Egy kihantolt sírra* ismert első és második szövegváltozata alapján feltételezhető, hogy a gondolatmenet és a költői eszközök lényegi megőrzése mellett ezt a versét is átformálta. Az *Atlantisz* és a *Testvérek* stílusával, költői eszközeivel elég szembeötlően kötődik az 1960-as évek versvilágához. A *Havas rét* lényegében készen volt az 1955-ös megjelenéskor (mégis 1956-os a datálása!), a többi vers szövege az ötvenes és a hatvanas évekhez egyaránt illeszthető.

Az újra megszólalásra 1955 novemberében került sor. Az *Új Hang* három verset közölt: a *Tél közeledtén* akkori szövege akár teljes egészében lehet 1948-as „pályakezdő” munka, a befejezése például kifejezetten ügyetlen. A vers semmivel sem több, mint a cím ígérte helyzet leírása, kevés költői ötlettel. Az 1971-ben közölt átdolgozást viszont éppen azok az eredeti ötletek uralják, amelyek beleillenek a *Szegény Yoric*-ciklus világába. Nem a télelő leírása már a vers, hanem egy játékosan-ironikusan látomásos költői világ kifejeződése az évszak ürügyén. Az új szövegben nem *varjú*, hanem *vakvarjú* károg, az „indul a trágyadomb kék gőze / kanyarogva a levegőbe” leíró képét a „tornyot rajzol a trágyadomb kék gőze, / zsiráfnyakú papot a levegőbe” szürrealisztikus látomása, a befejezést: „és fellegeit a világra ontja, / és kalapunkat a fejünkbe nyomja” (mármint a szél) a „hódunnát Szent Józseffel lerugtat, / vörös fülekkel hajtjuk a nyulat” sorpár váltja fel, szemléltetve a profán biblikusság és szegénylegény-szerep természetes egybeolvasztását. A 12 sorból mindössze 4 marad azonos. Jelentős a szöveg dúslása: az ajtók nem becsukódnak, hanem *kattannak* a záruk, „az ároknak már kopasz fák dudol-

nak” sort a „lecsupált fák dérgyöngy-komiszban állnak” váltja fel. Az eredetileg sivárnak mutatott világ átpoétizálódik, tündériesül.

A *Nehéz szívvel* később soha nem jelent meg. Szerelmes vers Zsuzsánához, nyilvánvalóan az 1956 márciusában feleségül vett Rab Zsuzsához. A vers még a reménytelenség léthelyzetéből szólal meg, s ez is „Vallo-más régholt költő hangján”, miként a csak 1971-ből ismert, 1954-re dátumozott vers. A *Nehéz szívvel* szövege megérdemli az újraközlést, annál is inkább, mert 1949 tavasza után és 1963-ig a *Havas rét, ifjúságom* és az *Egy kihantolt sírra* mellett csak ez a szöveg hitelesen korabeli.

Sötét éjszakámból
hozzád fordulok,
sötét éjszakámban
térdre roskadok.

Kínban forgolódom,
vernek vas-szegek,
sistergő parázson
hozzád hadd megyek.

Verik szívem átal
zsoltár-szavaid,
löknek el tetőled
két jó karjaid.

Eleitől fogva
téged hittelek,
mért gyaláz a porba
a te istened?

Én őt meg nem bántom,
el nem kerülöm,
hiányod, hiányát,
azt keserülöm.

Csillag, aki voltam,
nem ragyoghatok,

férfi, aki volnék,
csak leroskadok.

Égről lezuhantam,
föld be nem fogad,
mutasd meg Zsuzsánna
régi arcodat!

A későbbi, magányt űző „tengermélyi” szerelmes verseket is a sötét éjszaka képzelete hatja át, ott is kínban forgolódik a vallomást tevő, de már kevéssé a jó sorsában reménykedő szólal meg. A „sistergő parázson / hozzád hadd megyek” óhaját a *Leltár* rezignációja váltja fel:

Sétálni sistergő parázson
megtanultam: lehet.
Elviselem magányom:
rámégett ingemet.

Ebben az „újmagyar férfi-siralomban” magyarázatot igényel „a te istened” fogalma. Kormos katolikus volt, Rab Zsuzsa református, s a vers alapján feltehető, hogy ez kezdetben a tartós kapcsolat akadályának látszott, hiszen a szöveg éppen a kétféle Isten azonosságát állítja.

A *Havas rét, ifjúságom* az egyetlen ismert mű az ötvenes évekből, amelyhez érdemben később sem nyúlt hozzá a költő. Mindössze az írásjeleket hagyta el, a címet rövidítette meg, s a „kiváltképp hóborított” félsort „kivált zuzmaragyöngyös”-re változtatta. (Ez a *Tél közeledtén* „dér-gyöngy-komisz” megoldásával azonos eljárás.)²⁸⁹ Ez a „hibátlanág” is szerepet játszhatott abban, hogy 1971-ben az *Atlantisz*-ciklus záróverse lett még a keletkezési évszám könnyen leleplezhető megváltoztatásának árán is. Ugyanakkor e dal – bár nem éri el a *Fehér virág* kivételes szintjét –, jelentékeny számvetésvers, az eltűnt idő nyomában járva. A havas rét valódi természeti táj, ugyanakkor mítoszi is a nyílt biblikus utalással, pontosabban: a mítosz lehetőségét és annak az elveszését kifejező, hiszen a valóság és a mítosz, az emberi és az isteni lét külön, egymást nem érintő világként jelenik meg. Amiként két külön világ az ifjúkor és az érett felnőttiség. Az átjárás köztük egyirányú, „visszamenni” nem lehet, csak a képzeletben. A Jézus-képzetbe az is belejátszhat, hogy a kisgye-

rekkorában az őt fölnevelő nagymama „Szűz Máriáról és a gyerek Jézusról meséket talált ki, amikkel soha sehol írott szövegben azóta se találkoztam”,²⁹⁰ továbbá, hogy betlehemes játékokban a „kölyök” rendre a Kisjézus szerepét kapta meg, továbbá az is, hogy maga a költő a jézusi kor küszöbére érkezett: 32 esztendő. S „adná a vérét” a teljesség képzetéért.

A fa se véletlenül éppen kőrtefa. Középen áll, mint a Paradicsomban a tudás fája, ám ez a havas rét istentől és Jézustól elhagyott, az ifjúság ugyanakkor paradicsomi állapotnak mutatkozik. A fa így a boldog tudatlanságnak és boldogtalan tudásnak, a keresés–megtalálás–elvesztés sorsképletének szimbóluma. Kormos számára a kőrté sokszor emlegetett, jelképes gyümölcs: „Számomra minden szenvedély. Például megtalálni az abszolút kőrtéízt. Egyszer már majdnem megtaláltam. Ha megleném, akkor az abszolút kőrteszagot és kőrtéformát is megtalálnám, és akkor még mindig hátra lenne az abszolút kőrteszín. Mindenben legalább három-négy abszolút van.”²⁹¹

A *Fehér virággal* mint korszakzáró verssel nemcsak a dalforma rokonítja a *Havas rét* világát, nemcsak az elmúlásélmény, hanem a versritmus is. Mindkét vers jambikus, erős sorbelseji cezúrával, de a későbbiben nem két hetes alkot egy sort, hanem egy hetes és egy hatos.

E korszak legismertebb verse az *Egy kihantolt sírra*. Az *Új Hang* 1956. januári számában jelent meg. Még abban az évben helyet kapott – némi módosítással – a könyvheti *Mai magyar költők antológiájában*, amelynek a kiadói szerkesztője maga a költő volt: elmaradt az utolsó, 19. versszak, változott a 10–11. szakaszok sorainak rendje, a „mik csontok”-ból „mi csontok” lett. E mű második párizsi tartózkodása alatt kezdi ismét foglalkoztatni. Nyilván nem emlékszik biztonsággal a szövegre, ezért 1965. február 2-i levelében arra kérte Rab Zsuzsát, akitől ekkorra már elvált, hogy gépelje le neki az antológiából. Arra hivatkozik, hogy a tervezett élő magyar költők antológiájába akarja betenni, de egyébként is „igen nagy honvágyam van érte” – írja.²⁹² Néhány hét múlva, március 21-én már ezt közli: „A kihantolt sírrá-t teljesen átdolgoztam, 4 új strófát írtam közbe-közbe – most már én is meg vagyok vele elégedve. Sok gyenge pontot találtam benne.”²⁹³ Nyilván még tovább dolgozott rajta, mert április 22-i levelében ismét említi: „Azt is átírtam, amit Maga küldött el, hosszabb, és végre azt hiszem, hogy jó.”²⁹⁴

A vers átírásáról beszámolt Domokos Mátyásnak is: „Kihantolt sírra c. versem teljesen átdolgoztam, azaz a régi szövegnek a fele maradt

meg, és írtam 4–5 új szakaszt hozzá. Így végre jónak érzem. Tehát: hosszabb is!”²⁹⁵ A levélközlésekből valószínűsíthető, hogy a verssel való munka nem fejeződött be Párizsban, hiszen a végső változat 18 helyett 25 szakaszos.

A pályaképben ez a legkésőbbi vers, amelynek lényegesen eltérő szövegváltozatait ismerjük. Ezeket azért is érdemes együtt olvasni, mert mindegyik változat érvényes, az átdolgozás ugyanakkor képet ad az újabb hatéves szünet után meginduló pályaszakasz módosuló jellegéről: az önzaronosságról és a költői eszközök változásáról.

Egy kihantolt sírra

Aki világra szültél,
szoborra merevültél,
fagyott virággá hültél,
föld alá lemerültél.

Két kezed összetetted,
deszkák közé szögeztek,
hagyott az Isten halni,
téged gödörbe hullni.

Aki az anyám voltál
fiadnak sose mondtál,
Szent Mihály lován vittek,
mikor bölcsőmbé tettek.

Aki világra szültél
szoborra merevültél
zúzos virággá hültél
föld alá lemerültél

Két kezed összetetted
deszkák közé szögeztek
az Úrjézus kiálta
híván menny kapujába

Te lánynevedet ösveny
porába írta Isten
kicsit megállt fölötté
s lábával eltörölte

Agyagos gödröd nyitja
csöndjét ott rád borítja
elérni azt a csöndet
Szent Mihály lova röptet

Aki világra hoztál
fiadnak sose mondtál
hozzám egy pisszt se szóltál
magadhoz nem karoltál

Szemed, a porrá foszlott,
rám soha nem mosolygott,
a föld magába itta,
nincs sírásodnak kútja.

Aki világra hoztál,
magadhoz nem karoltál,
öledbe nem emeltél,
szárnyad alá nem vettél.

Méhed gyümölcse voltam,
szíved két lábbal rúgtam
és úsztam, élni vágyva,
a véred áramában.

Nem voltam reménységed,
jöttöm sikongva félted,
voltam bűnöd virága,
eleven tanúsága.

Jövőd csillogó partját,
húsz esztendőd nyugalját

A szemeid a *voltak*
rólam elvándoroltak
sírásod kútján földdel
kevert rézfillér zölde

A körmök ezüst holdja
hova lett száz pirossa
kondor koronád bolyha
homlokod fényes boltja

Te gyöngyed nem lehettem
keserű átkod lettem
inkább voltál te árva
én kövek zuhogása

Méhed gyümölcse voltam
szíved két lábbal rúgtam
testedből lettem tested
ágadból a kereszted

Elröppentem szívedről
súlyom lássalak fentről
hal úsztam élni vágyva
a véred áramában.

Nem voltam reménységed
jöttöm sikongva félted
töviskoszorú-éked
kifröccsenttem véred

Jövőd csillogó partját
süldőkorod nyugalját

rontottam össze, kölyked,
taposván termőfölded.

Nem voltam semmi másra,
csak voltam kíntatásra,
kés voltam, vas-szorító
kínokkal elborító.

Aki eleven voltál,
két térdre leborultál,
véred fiadnak adtad,
tested a földnek adtad.

Aki eleven voltál,
virág-korodban haltál,
de nem virággá lettél:
csontvázzá fehéredtél.

A föld magába szippant,
aztán kettőbe roppant,
szétmorzsol száz alakra,
fehérlő csont-salakra.

Nem volt emléked bennem,
csak a neved nevemben,
azt hittem, sose jössz föl,
nem támadsz föl a földből.

Nem láttam sose fekded,
fölkötött a kereszted,
és most meghaltál újra,
újabb gödörbe hullva.

rontottam össze kölyked
taposván termőfölded

Nem voltam semmi másra
csak voltam kíntatásra
kés voltam vas-szorító
kínokkal elborító

Aki eleven voltál
két térdre leborultál
mindened nekem adtad
de magad földnek adtad

Aki eleven élő
voltál virágot lépő
anyámból mivé lettél
csontvázzá fehéredtél

Elhagytál napot holdat
tücsköd csak siratozhat
hull üszög feketéje
gyökerek sárga vére

A föld magába szippant
aztán kettőbe roppant
szétmorzsol száz alakra
fehérlő csontsalakra

Nem volt emléked bennem
csak a neved nevemben
azt hittem sose jössz föl
nem támadsz föl a földből

Nem láttam soha fekded
fölkötött a kereszted
s halántékomhoz vágod
a második halálad

Mert nem hagytak feküdni,
szoborrá merevülni,
fagyott virággá hűlni
örökre lemerülni.

Sírodból kitakartak,
s mik csontok megmaradtak,
új földbe elvetették,
másodszor elvetették.

De ágad már a földé,
magában áll örökké,
méhed, az egykor áldott
többé nem hajt virágot.

Csak emléked nem omlik,
elébem föltoronylik,
az idő fala védi,
minden nap számonkéri.

Száll fennen, a magasban,
nővén minden új napban,
s nem dől le éjszakára,
mint magos Déva vára.

Mert nem hagytak feküdni
szoborrá merevülni
zúzos virággá hűlni
örökre lemerülni

Sírodból kitakartak
ha csontjaid maradtak
széthányták vaslapáttal
födvén fekete sárral

Futhat a szél fölötted
társa vagy új göröngynek
tél nyár jön hó eső jön
lábnyom leszel a földön

Csontvázból lettél földdé
fekhetsz anyám örökké
méhed a hajdan áldott
többé nem hajt virágot

Nem lesz többé neved se
emléked se jeled se
kevesebb vagy mi voltál
egyetlen marék csontnál

Voltod csak *bent* nem omlik
elébem föltoronylik
az idő fala védi
minden nap számonkéri

Fennmaradt egy hangszalagon a költő rövid visszaemlékezése versének keletkezéséről: „Ennek a versnek nem a születésem és nem anyám halála a témája, hanem anyám második halála. Nem ismertem, mert meghalt, amikor születtem. Soha nem jártam a sírjánál. Mikorra harminc éves voltam, kaptam egy újságot Győrből, hogy a győri régi temetőt kihantolják, és az újságban név szerint felsorolják, kiknek a hozzátartozóját kéri, hogy az újabb harminc évre megváltsák a sírhelyet. Későn jelentkeztem, már tömegsírban voltak anyám csontjai, csak a verset tudtam engesztelésül írni.”²⁹⁶

Az *Egy kihantolt sírra* tehát – bármennyire hihetetlen – messze eltávolodik a valóságos életrajztól, s a fiktív költői életrajz legfontosabb fejezetét, az eredetmondát állítja a középpontba, mindvégig érzékeltetve, hogy az eredet az egész életutat meghatározza.

A vers mindkét változatában azonos a hangsúlyozottan önéletrajzi-ként bemutatott alaphelyzet: a soha nem ismert, a fia születésekor meghalt édesanya sírjának kihantolása. Az is egyértelmű, hogy a felnőtté vált fiú a sírt sem ismerte: „Nem láttam soha fekted / fölötted a keresztet”. A mű nem magyarázza ezt a végül is szokatlan tényt, hogy a többnyire nyomorúságos körülmények között élő család számára a győri temetőlátogatás is komoly gond lett volna, s a nagyszülők nyilván ezért nem tették, nem tehették szokássá. A vers kifejezi azt a valóságos életrajzi helyzetet is, amelyről a keletkezésről szóló vallomás beszél.

Az anya sorsát és az időszemléletet tekintve a szöveg három szerkezeti egységre tagolódik. A végső változat szakaszait számozva meg, az 1–4. az édesanya halálát egy „mintha most történt volna meg” nézőpontból láttatja, s ez a szerzői szándék érvényesül, noha a cím egyértelműen kihantolásra utal, s erre új temetést követően csak bűnügyeknél szokott sor kerülni. Az 5. versszak nyilvánvalóvá teszi, hogy nem erről van szó, másért különleges az anya–fiú viszony: a szülést követően az édesanya meghalt, s így a gyermek nem ismerhette édesanyját. Ezt a kettős tragédiát fejezi ki, az anyát siratva az 5–17. szakasz. Végül a harmadik szerkezeti rész a 18–25. versszak, ez az előzőekben nyilvánvalóvá tett tragikus léthelyzetet, a *nem ismerhettük egymást* természetellenességét azzal folytatja, hogy most sem, virtuálisan sem ismerhetjük meg egymást, nem tudható, mely csontok voltak az anyáéi, teljesen jeltelenné válik maga a szülő, emléke viszont örök a fiúban. S neki köszönhetően – tehetjük hozzá – ebben a versben is. A *mintha most*, az *egykor* és a *most* idősíkk-

jai tehát átcsapnak az örökkévalóságba, „az idő fala” által védett időtlenségbe. Az a *bent*, ahol érvényesülhet mindez, természetesen a személyiség lényegi magja, ugyanakkor a helyet kifejező fogalom emlékeztet a kezdeti ősállapotról, a magzat *bent*-jére, ahol és amikor élők és egymásra utaltak voltak mind a ketten. Az ifjú nő tudta, hogy az anyaságra kell készülnie, a magzat még nem tudott, csak érzett és érzékelt. Egy emberöltő múltán fordított a helyzet: a felnőtt férfi hordozza az anyátlan árvaság terhét, tudja a sorsát, a jövőjét is, az édesanyának pedig már a csontjai sem azonosíthatóak, *kint* a teljes léttelenségbe hullott alá.

A költemény kifejezi azt is, hogy az ifjú nő áldott állapota nem konfliktusmentes. Az első szövegváltozat világosan utal a leányanyaságra: „voltam bűnöd virága, / eleven tanúsága.” A végső változat elhomályosítja ezt az egyértelműséget, kiiktatja a bűn fogalmát. Helyeselhetően, mert bár 1923-ban a cselédsori közösség bűnnek tekinthette a leányanyaságot, a felnőtt fiú nem tekintheti már annak, sokkal inkább életet adó, mentő önfeláldozásnak. Ez indokolja a Jézus szenvedéseire való nyílt utalást: „töviskoszorú-éked” a magzat, akinek a születés a megváltódást jelenti, az anyának pedig azt a kínhalált, amelyben elnyeri bűne bocsánatát. Megszüli a *fiút*, aki *bent* majd oltárra emeli őt.

A férfi az anyát siratja, anyaságáért sajnálja, ugyanakkor önmagát, magzat létét ostromozza, mint a szenvedések és a gyötrő halál okozóját. A férfi már maga is apa, sőt elvált szülő, így az anyaságról, a családi kapcsolatok konfliktusosságáról sok tapasztalata van, s úgy tudhatja, hogy ő „rendhagyó” személyiség, s nemcsak azért, mert művész: a tőlük megszokottnál is jobban hajlamos arra, hogy „összerontsa” az emberi kapcsolatokat. E feltételezett személyiségjegyek szinte az ősforrását találhatta meg a fogantatás és a születés kettős bűnében: anyja leányként került áldott állapotba, ő pedig „gyilkosává” lett megszületésével. E személyiségkép e versben még csak a kezdetről szól, ám későbbi művek sora tanúsíthatja, hogy az egész életútra általánosítódik. Ugyanakkor mindig benne van a döbbenet is: a jót akarom, mégse sikerül. Csupán élni vágya, mégis megbánt másokat.

Az *Egy kihantolt sírra* a teljes körűnek mutatkozó hiány verse, ugyanakkor e hiány leküzdéséé is. A legbensőségesebb én-te viszony, az anyáé és gyermekéé szakad meg a születéskor. Teremtés és halál rétegződik egymásra, s a motívumok közül legsokrétúbben ezt a virágé fejezi ki. Az ifjú anya még virágkorában volt, amikor „bűnének” virága „termőföldjé-

ben” megfogant, növekedett, majd maga is virággá lett. Az anya fagyott, illetve zúzott virággá vált halálával, viszont „virág-korodban haltál, / de nem virággá lettél” közli az első változat. A *virággá lettél* és a *nem virággá lettél* feloldható ellentmondását kiiktatja a végső változat, ám ezzel törli *A két kápolna-virág* balladára való utalást. Helyette az új szöveg *A szegény leány, aki arany virágot lépik* mesét idézi fel: „Aki eleven élő / voltál virágot lépő.” A virág-képzethez kapcsolódik a „Méhed gyümölcse voltam” sor, valamint a „méhed, az egykor áldott / többé nem hajt virágot”, s áttételesebben az ág összetett fogalma is. Az élő virág megfagy, az eleven ember szoborrá, majd csonttá, porrá omlik. A hiányt, az árvaságérzetet a tagadószavak gyakorisága is kifejezi: a *nem* (10 előfordulás), a *se* (3) a *sose* (2), a *soha* (1), a *semmi* (1). Közülük egyetlen *nem* szerepel pozitív szövegkörnyezetben: „Voltod csak bent nem omlik”. A halált, a hiányt több ige közvetlenül is érzékelteti: *merevültél, hültél, lemerültél, eltörölte, elvándoroltak, hova lett, félted, kifröccsentettem, rontottam össze, taposván, fehéredtél, magába szippant, kettőbe roppant, szétmorzsol*.

A halál nemcsak azért botrányos, mert egy újszülött életéből következik, hanem azért is, mert az anya rendkívül fiatal volt. Az első szöveg húsz esztendőt említ, a második még kevesebbre utal a süldőkor felidézésével. Szinte maga is gyerek még az anyává lett lány.

A laikus bibliкусság az 1955-ös változatban is belengi a verset, de még erősebbé válik az átdolgozás után. Különösen erőteljes kép a 3. szakaszé, amely az anya sorsképletének emblémája is lehetne. Figyelemre méltó a kereszt egymásra utaló két jelentése: a keresztthalálé és a sírkereszté a 11. és a 19. szakaszban. Nem csupán a véglegessé váló műre, hanem általában az 1962 utáni Kormos-versvilágra is jellemző az erőteljes bibliкусság, amely először a *Keresztrel hátuk szőrén* című versben teljesedett ki.

Az *Egy kihantolt sírra* anya-sírató, amelybe belejátszik a litánia és az ima műfaja is. Szinte folytonosan érezzük a ki nem mondott ismétlődést: „Áldott vagy te az asszonyok között”. A sírató egyúttal dicsőítő ének is; a virágként lehullt élet is halhatatlanná válhatott. Felsejlenek a Mária-énekek is, paradox megfordítással: itt nem az anya síratja fiát, hanem a fiú az anyját, aki újszülött fiától az Isten fiához távozott a „menny kapujába”.

Az 1971-es pályarekonstrukció 1949 és 1956 közé évente egy-egy verset sorolt. Utána azonban hosszú szünet következik: csak 1962-től sorakoznak újabb évszámok. A költő minden vallomásában hatévnyi csöndről szólott. Eltérően értékelte viszont az 1956 előtti és utáni időszakot: „Hallgatásom hosszú ideig elhúzódott. Túl hosszú ideig. Akkor kezdődött, amikor nem jelentkeztem az egyszólamú énekkarba. Akkor azzal vigasztaltam magam, hogy senki nem írja el előlem a magam mondani-valóját. Aztán rájöttem, hogy helyettem sem írja meg senki. Az 1949 és 1954 közötti években mégis írtam, bár csak 1955-ben kezdtem újra publikálni. Későbbi hallgatásom magánügy, nem érdekel sokat, hagyjuk hát.”²⁹⁷ E magánügy a második házasság: annak konszolidáltsága Kormos számára bénítónak bizonyult. S majd a menekülés e házasságból s a két párizsi út töri meg végleg a hallgatást, teszi lehetővé a *Szegény Yorick* versvilágának megszületését.

A műfordító

Alighanem példa nélküli a modern magyar irodalom történetében, hogy egy cselédsorból induló, még érettségét sem letett s megbízhatatlan, bohém emberként számon tartott költő olyan terjedelmű és színvonalú műfordítói munkásságot mondhasson a magáénak, mint Kormos István. A műfordítói életműhöz folyamatos önképzés és szorgalom kellett a tehetség mellett, s már ez is cáfolja a legendákkal is formált személyiségképet. A műfordítói munka végigkíséri az életpályát a negyvenes évek végétől a halálig. A leghíresebbé egy Burns-vers átköltése vált: a *Korai még a konty nekem* szinte népdalként ismert, s mindenképpen műfordítás-irodalmunk legnagyobb teljesítményei között a helye. S jó néhány méltó társa akad a Kormos-életműben.

Első műfordítói feladatai: Chaucer *Canterbury mesék* című alkotásából *A lovag meséje* és *A bathi asszonyosság meséje*, továbbá Molière *Sganarelle vagy a képzelt szarvak* című vígjátéka. Verses epika és verses dráma tehát, s ha megemlítem még Puskintól *A bronzlovas* című elbeszélő költeményt és a *Mese Szaltán cárról* című verses mesét, akkor látható, hogy kezdetben nem annyira lírai, hanem inkább epikai és drámai alkotásokat fordított. Nyilván azért, mert ilyen feladatokat kapott, ugyanakkor ezek a munkák alkalmasak voltak a műfordítói műhelyfogások elsajátítására. Az 1950-ben megjelent első magyar Chaucer-válogatás fordítói közül egyedül Vas István számított tapasztalt szakembernek, a többiek kezdők, nagyjából huszonévesek voltak. S bár a klasszikus orosz költészet fordításába sokan bekapcsolódtak, szinte korlátlan volt az ötvenes években a kereslet, Kormos István esetében az is lényeges, hogy 1956 és 1962 között az a Rab Zsuzsa volt a felesége, aki ez idő tájt kezdett az orosz nyelvterület legszorgalmasabb versfordítójává válni. Nyilván sokkal több volt a jelentkező Molière fordításához. Fodor András

naplójegyzetei közt van is utalás arra, hogy Kormos bánkódik, mert mégsem kap feladatot.²⁹⁸ Néhány hónappal később viszont arról szól egy feljegyzés, hogy „Pista megjött Badacsonyból. Olvas Molière-fordításából. Nagyon jó.”²⁹⁹

Önálló műfordításkötete kétszer jelent meg. Előbb Chaucer-válogatása 1959-ben, majd a válogatott versfordításokat tartalmazó *Fehér mágia* 1974-ben. Közvetlenül mellettük említendő két fél-kötet. A Kormos István–Rab Zsuzsa fordította orosz népköltési gyűjtemény, az *Ékes fehér hattyú* (1962) és a finn Einari Vuorela kötete, *A pacsirta lépcsői*, amelyet Fábíán Lászlóval fordított. A *Fehér mágia* közel 19 íven nyolcvan szerzőt mutat be, továbbá népköltészeti anyagot is. Körülbelül 9 ezer sornyi összesen. Egyik vallomása szerint a költő mintegy harmincezer sort fordított, s ha talán túlzó is ez a szám, nem jár nagyon messze az igazságtól. Elsősorban az angol, a francia és az orosz nyelvterületeken kalandozott, de fontos volt számára a finn, a kínai, a lengyel, a portugál, a spanyol nyelvű költészet is. Cseh, csuvas, észt, horvát, román, szerb, szlovák költőket is átültetett magyarra, továbbá hanti, mordvin és navahó indián népköltéseket is.

Kormos István felfogása szerint a jó műfordításhoz anyanyelvismeret, valóságismeret és költői tehetség szükséges. „Otthonról kapott egyetlen örökségem volt az anyanyelv, még ha ez banalitásnak hangzik is. Burns, Chaucer, Puskin fordításához annyira szükséges volt ez a gyerekkori fejedet, mint az üvegágáshoz a gyémánt”³⁰⁰ – írta.

Azt pedig Rab Zsuzsa műfordításait elemezve jegyezte meg, hogy „nemcsak szöveg-, de megfelelő valóságismeret is kell egy vers átéléséhez, a Jeszenyin-típusú költőknél különösen – csak akkor sikerülhet fordítás így”.³⁰¹ Szabó Lőrinc, az ő oroszul nem tudására utalva kijelentette: „költőül tudni, ez az anyanyelvére vonatkozhat csak egy fordítónak, egy költőnek, a magyar nyelvnek a hajlamait, mélységeit és magasságait kell egy költőnek ismerni, és Szabó Lőrinc műfordítói példája a legjobb erre.”³⁰² A költőnek elsősorban természetesen nem a nyelvész, hanem a művész módján kell ismernie az anyanyelvét, vagyis kifejezetten költői tehetséggel kell hozzá közelítenie. Hiszen a fordítandó művet magyar költeményként kell újjá teremtenie.

Orosz és más nyelvű népköltészet, Chaucer, ófrancia, óportugál költészet, a kínai *Si King*, Tu Fu: ha sorra vesszük, Kormos István műfordításainak jelentős része a régmúltba vezet. A *Fehér mágia* anyagának mint-

egy fele a XVIII. századig keletkezett, s ha az ott nem szereplő fordításokat is figyelembe vesszük, a nagyobb rész ókori kínai és késő középkori, korai reneszánsz európai mű. Ha Chaucer véletlenül áll is ott a pálya kezdetén, a későbbiekben már nyilvánvaló a tendencia: „A műfordításban talán azért vonzódok a régiekhez, mert lehetőség van a vállalkozásban valami nyelvi rekonstrukcióra, a magyar költői nyelv rekonstrukciójára gondolok, hogy példát mondjak: nemrég fordítottam sok portugál költőt, akik a XII–XIV. század között éltek és írtak. Ebben az időben nem volt még magyar nyelvű költészet, néhány névtelent leszámitva, tehát meg kellett találni a versekhez egy magyar költői nyelvet. Balassiig mehettem csak vissza nyelvünkben, és ezeket a Balassi előtt kétszáz, négyszáz évvel élt költőket Balassi nyelvén próbáltam visszaadni magyarul.”³⁰³ Más példát említ a *Canterbury mesék* kapcsán: „Chaucernél Arany János, bármilyen meglepő, múlt századi költő nyelvét, közelebből Arany János Shakespeare-fordításait céloztam meg. Persze ez nagy vállalkozás egy mai költőnek. Utolérhetetlen Arany *Hamlet*-fordítása, mai költőnek utolérhetetlen, mégis ide kell közelíteni a Chaucer-szöveg megoldásában. Chaucer Shakespeare előtt a legnagyobb angol költő. Shakespeare sokat tanult tőle. Tehát egy nagy realista költő nyelvét valamennyire archaizálva, csak jelezve az archaizáló hajlamot néhány félmúltban, néhány, a magyar költői nyelvből is kiesett szóval jelölve csak. (...) Többek között fordítottam például egy olyan mesét ebből a műből, ami egy alkimistáról szól. Magyar alkimistanyelv tulajdonképpen nincs, tehát meg kellett találni a megfelelő kifejezéseket, a megfelelő szavakat, hogy érzékeltetni lehessen, mit akart mondani Chaucer, aki nagyon világosan tudta kifejezni magát.”³⁰⁴

A költők egy része bárkit képes színvonalasan lefordítani, mások csak azokat, akik valamiként hasonlítanak, közel állnak hozzájuk. Kormos az utóbbiak közé tartozónak vallja magát: „Feltétlenül kell egy pont, akár a hangszerelésében a fordítandó költőnek, akár a témában, a látásában, hogy bele tudjak kapaszkodni valahol, amiért számomra a feladat érdekes és fontos lehet. Csak olyan költőt tudtam fordítani, akit szerettem. Persze sokszor előfordult, hogy szerettem egy költőt, de nem tudtam lefordítani, például Cocteau verseit. Legszebb verseiből kaptam fordítani, amikor a magyar Cocteau-kiadás készült, nagy fájdalomra nem találtam egy pontot se, ahol bele tudtam volna harapni a szövegekbe. Így nem is tudtam egyetlen fordítást se csinálni belőle.”³⁰⁵

Kevéssé ismert, pedig Kormos István műgondjára jellegzetes példa, hogy nemcsak „korai” verseit dolgozta át, hanem műfordításait is, ha elégedetlen volt velük. A *Canterbury mesékből A lovag meséje* 1950-ben és 1959-ben megjelent változatát összevetve, bár a korábbi is jónak kell minősítenünk, a későbbit még jobbnak. Íme az indító sorok:

Élt hajdan, mondja a történelem,
Egy Theseus nevű fejedelem;
Ur volt s uralkodott Athen felett,
S szerzett magának oly dicső nevet,
Hogy nem volt nagyobb hős a nap alatt.
Meghódított dús birodalmakat;
Igy végül vitézsége és esze
A nőknek országát igázta le,
Mint Scithiának ismert a világ.
S ennek királynőjét, Hippolytát,
Megülve pompás nászi ünnepét,
Otthonába vitte, mint hitvesét,
S vele együtt húgát, Emiliát.
Ekként győzelmi kürtök s trombiták
Között hadd vágatsson Athen fele,
És vele együtt bajnok serege.
Élt hajdan egy nemes király Athénben;
nevét nem fröcskölé be semmi szégyen
– ahogy a história szól maga –,
mert ki viselte, Thészeusz vala.
Nem volt akkor oly hős a nap alatt!
Sorra levert dús birodalmakat;
forgott a harcban fortéllyal s vitézül,
a nők országát is legyőzte végül
így hát behódolt neki Szkítia,
s annak királynője, Hippolüta.
Csapván nagy, fényességes esküvőt,
mint hitvesét, Athénbe vitte őt
és Emilia hugát is vele.

Hadd vonuljanak hát hazafele,
győzelmi kürtök s trombiták szavára,
bajnok sereg közt, Athén városába.

A hatvanas-hetvenes évek műfordításainál átdolgozásról már nem beszélhetünk, legfeljebb néhány esetben javításról, kiigazításról. Egy kései példa Einari Vuorela verséből. Először 1973-ban a *Finn költők antológiájában* jelent meg a kiválasztott vers *Te magad* címmel, de *A pacsirta lépcsői* 1976-ban már a módosított szöveget közölte *Hangszer* címmel:

Te magad

Te magad vagy
az érintetlen
hangszer.
Föléd roskad
az öregség
csapzott szénája.
Egyetlen örömed:
süvölvénykorod
emlék-gyöngysora.

Hangszer

Te magad vagy
az érintetlen
hangszer.
Föléd roskad
a vénség
szürke fala.
Egyetlen örömed:
süvölvénykorod
emlék-gyöngysora.

Az igazán jelentékeny műfordítók saját költészetük személyiségjegyeit is beleépítik az idegen költők magyarításába. Ékes példa lehet erre a *Canterbury mesék Prológa*, amelyet az 1954-es kötet számára Vas István ültetett át:

Ha március fagyának erejét
Április langy esője veri szét,
Bőséges nedvet minden érbe hajtva
Termékenységet küld szét a talajba:
Ha Zephyrus már édesen lehel,
És minden zsenge rügy életre kel;
Ha félútját az ifjú nap az égen
Maga mögött hagyta a Kos jegyében,
S kik éjszaka nyílt szemmel alszanak,

Dalolnak már a kicsi madarak,
Mert torkukban a természet remeg –
Akkor a nép zárandokútra megy' (...)

Kormos István 1959-es fordítása:

Ha édes záporait április
a szomju földre önti, lenne friss,
hadd kortyolhasson a mohó gyökér,
s virág serkenjen: sárga, kék, fehér;
ha Zephyrus fuvalma édesen
szétkóborol erdőkön, réteken
s bont új rügyet; ha már a zsenge nap
a Kos felén túl víg erőre kap;
ha rákezdik pintyek, csizek, rigók
(az éjjel nyitott szemmel aluvók)
trillázva, füttyel, fuvolázva, fújva –
a nép akkor megyen zárandokútra.

Egy tárgyiasabb és egy átpoétizáltabb változatot olvashatunk egy mesze-
szemenően racionalis és egy orpheuszi költőtől. Vas István pontosabban
követi az eredetit, a kora reneszánszot érzékeltető sorokat. Kormos
megoldása inkább az érett reneszánsz szellemiségét idézi fel, s ezzel
közelebb áll a jelenkorhoz, közelebb itt éppen Balassi Bálint természet-
szemléletéhez. Mindegyik megoldás jó, s mindegyik felidézi a fordító sa-
ját költészetének hangvételét, szemléletét, poétikáját is.

Jól látta a költő: életútjának, versvilágának számos helyzete, motívu-
ma, poétikai eljárása sejlik fel az általa fordított költők verseiben. Itt van
mindjárt a vándor motívuma, amely előbb a csavargó, a szegénylegény,
később inkább a bolyongó ember képzetében öltött testet, s amelyhez
rendre hozzátársult egyrészt az árvaság, az életbánat, másrészt a csak-
azértis vidámság, a szórakoztatás, a játékoság-kedvesség, végül a clown-
szerep. A késő középkor meséi azért is lehettek oly kedvesek számára,
mert mindebből elég sok mindent érzékeltettek. Chaucer meséiben a
vándorok, a francia fabliau-kban a csavargók, sőt a tolvajok is megjelen-
nek, s a szórakoztató történetekben az élet sokarcúsága, az emberek sok-
félesége mutatkozik meg, beleértve a társadalmi hierarchia tagoltságát.

Néhány példát említve: Jean Bodel *A három tolvaj* című fabliau-ja még abban is megidézi a korai Kormos-versek világát, hogy átveszi onnan „a három széltoló” kifejezést. A Chaucer-mű, *A kanonok csatlósának meséje* nemcsak az alkimistát mutatja be, hanem az ágrólszakadt, kismizett csatlóst is, aki menekül gazdája elől. A gyönyörű Tu Fu-fordítás, a *Hét dal* így kezdődik:

Magányos vándor Tu Fu,
gubancos, deres hajú,
gesztenyén, makkon telel,
hegy-völgyön sötét ború.
Otthonról nem jön levél,
fagy marja, hideg gyalu
Ez a dal, ó jaj, az első;
száll mint szélverte felhő.

Ugyancsak jellemző mindkét Blake-fordítás. *A kis csibész* a „jószagú kocsmá” világát idézi fel, a „viháncos kedvet”. Az igazán átélhető helyzet azonban *A kéményseprőé*:

Süvölvény koromban sír nyelte anyám,
és apám egy-kettő túlادott fián,
bár semmit se tudtam, jajgatni alig –
hát a kéményt kotrom, koromban nyakig.

(...)

Mikor Tom fölébredt, sötét volt körül;
héj, munkára! seprő, zsák előkerül;
hajnal dere csíphet, Tom fütytel felel;
dolgon nyüzsgölődő! félni sose kell!

Ám nemcsak maga Kormos, hanem a hozzá közel állók is felismerték, hogy műfordításaiban önmagát is kifejezi. Ez nem egy esetben azt is jelentheti, hogy a „szép magyar vers” nem annyira hű az eredetihez, amint azt a hatvanas évekre megszilárduló szakmai normarendszer elvárta volna. S persze neki is voltak halványabb teljesítményei, hiszen a műfordítói munka rutinjellegét olykor nehéz elhárítani.³⁰⁶

A Burns-versben szerepel az a sorpár is, hogy „hadd kergetem ábrándjaim / letűnt szerelmek romjain!” Nos, a szerelem motívuma is meghatározó a fordított versek egy részében, a boldog is meg a kesergő is. A *Si Kingből* húsz verset fordított Kormos, mindjárt az élen álló *Sirályok ríjjogása* címűt is, bizonynyal az egyik legszebb magyar verset teremtve meg ezzel. S folytatható a sor az ófrancia fabliau-k nyersebb erotikájától az óportugál költők légies szerelmi líráján, az orosz népdalokon át a huszadik századi lengyel és francia költőkig.

Vannak költők, versek, akik és amelyek megérintették Kormos Istvánt, s vannak olyanok is, akiknél és amelyeknél szinte teljessé válik az azonosulás. A legeggyértelműbb példa erre Max Jacob. Az 1963-as megjelenésű *Klasszikus francia költők* nagyszabású antológiájában a költő 12 verssel szerepel, ebből 6 Kormos fordításában. A *Fehér mágia* további kettőt közöl, s kettőnek megváltoztatta a címét. A műfordításkötetet végigolvasva elsősorban Max Jacob kapcsán merülhet fel a gyanú: vajon hűségesekek-e a szükséges mértékben a fordítások, vajon nem saját világát vetítette-e túlzott szabadossággal, az eredetiek lényeges módosításával e szövegekbe Kormos? Nos, Bárdos László kérésemre végzett összehasonlító elemzése pontosnak, jónak minősítette e fordításokat, az *Azt hitted* címűt például nagyon jónak:

Azt hitted, álmodsz ma este,
látván fura igézetet,
hogy angyal néz a szemedbe,
míg merengtél tükröd felett.

Menekült Eleonóra,
hosszú sörénye szállt,
s a hajnaltól elrabolta
az áhított csodát.

Férjed soha ne lássam,
bár hűséges alak.
Szeretőd vagyok, van szárnyam,
S repülni tanítalak.

A hazug mûzsa varázsol
ujjadra büszke jelet,
miről csak álmodoz a pásztor,
a királynál fenségesebb.

Bizonyára sokan nem vennék észre a fordítás-jelleget, ha e vers saját-ként szerepelne az *N. N. bolyongásai* kötetben. De ugyanez állítható a *Nocturne*, a *Trombita* egészéről is. Leginkább olyan apró módosítások utalnak a Jacob-versek Kormos-szerűvé formálására, mint a „dal-tenor” helyett „dal-brummogó” (*Múlt és jelen*), a „tizenöt éves korom” helyett „ahol süvölvénykorom született” (*Ezer panasz*) megoldások.

S hogy rokonlelkekről van szó, azt Illyés Gyula két megjegyzése is alátámasztja. A *Hattyúdál ébreszt vagy lehet-e a népnek művészete* című esszéjében – még Kormos életében – áttekintve a néphagyományra építő „fiatal” költőket, nevüket nem említve, de fölismerhetően ír Nagy Lászlóról, Juhász Ferencről, s többek közt Kormosról is: „az ötödik mintha Max Jacob breton paraszti tréfálkozását újította volna magyarrá”.³⁰⁷ A költő halálakor pedig ezt jegyzi föl naplójegyzetei közé: „Töredékét adta ki annak, ami benne volt. Húsz évig egy sort sem írt. S mikor újra kezdte – mintha közben tevékenyen folytatódott volna? Max Jacob? Magyar paraszti múlttal.”³⁰⁸

Az angolok, franciák, oroszok mellett elsősorban a lengyel költőket érezte közel magához. Egyszer a rádióban is nyilatkozott erről, s bár nem ismerte a nyelvet, nem járt az országban: „A lengyeleket, legalábbis én, soha nem megbízásra fordítottam, csak a magam öröme. Belejárt ebbe, hogy a magyar és lengyel történelmet sok baljós történelmi pillanatban tudom azonosítani, azaz sok hasonlóságot látok köztük. ezért fordítottam Baczyńskiből, aki a mi Radnótinkra emlékeztet; ő jóformán gyerekfejjel, huszonhárom éves korában, fegyverrel a kezében esett el a németek ellen. *Fehér mágia* című versét választottam az Európa Könyvkiadónál megjelenő műfordításkötetem címéül is.” Kiemeli még e nyilatkozat Lechoń, Galczyński, Zych munkáit, végül „mindük közt elsősorban kortársam, Jerzy Ficowski verseit szeretem a legjobban, tőle fordítottam a legtöbbet lengyeleim közül, s még akarok fordítani tőle”.³⁰⁹

Az 1945 után színre lépő költőnemzedékből sokan váltak jelentős műfordítóvá. S nagyot téved az, aki úgy véli, hogy inkább a polgári, az „urbánus” származásúak közül. Hiszen Fodor András, Garai Gábor,

Lakatos István, Lator László, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Rákos Sándor, Somlyó György, Tornai József mellett itt a helye Kormos Istvánnak is. E névsorban ő nem a tartalékok, hanem a legjobbak közé tartozik. S bár 1950-től haláláig folyamatosan, bár nem túl sűrűn jelen volt műfordításaival, meglepően csekély volt a visszhangja. Feltűnő már az is, hogy a *Nagyvilág* két évtized alatt mindössze négy alkalommal közölte fordításait, összesen 5 költő 11 versét.³¹⁰ A magyar műfordítás-kritikában kevés a Kormossal kapcsolatos érdemi elemzés. Akik megszólalnak, azok elsősorban költő-műfordító társak, akik elismerésüket fejezik ki.

Ágh István azt hangsúlyozta, hogy a költő és a műfordító szinte azonos lényegű. „Neki a műfordítás nem bér munka, hanem ihletett kedvtelés, éppolyan szükséges, mint költészete. Egyik tágtítja a másikat. Elsőnek a nyelve, aztán a választása vall rá.” A bírálat okkal hangsúlyozza, hogy „jelen költészetünkben a hangutánzó és hangfestő szavak legnagyobb mestere Kormos István”. Érdemes továbbidézni a nyelvi varázslatokból összeállított példatárat:

„Kormos fordításai közben ilyen mondatokat találtam: Csupádoncsupa fütty az életem.

Azt hiszem, hogy a mordvinoknál is zsiborog a láb, s az oroszok úgy gondolnak a tatárra, ahogy »kaftánja korcos, ékes, karmantyús vala személye«. És mindenhol messziről donog a harangszó, s kahog az éj. S honnan dőcög a szekér kenetetlen nyiszorgó négy keréken? S a hóhulás mélye mért hózuzogás? S mit jelent e két sor:

Fölmásznak Isten szekérére,
koccantva Isten oldalára.

S aztán tovább: »kit gyámolának tisztel csonka-bonka«. S mit jelent, hogy »csapott suhér szelet«, s »gágározott és habatolt«?

Kormos mindig a jelzőből teremt kifelé állítmányt és alanyt. Sohasem megállapodott, hanem virul, bosszankodik, pajzánkodik, de soha nem trágárkodik, mikor az ófrancia énekek vaskosságait a magyar népköltészet szemérmes őszinteségével adja át nekünk. Tudja a feladatát. Ott áll, ahol ítélkeznek a jelzők.³¹¹

Fábián László azt hangsúlyozta, hogy „nem lenne nehéz kimutatni, miként rejtezik a költő Kormos István műfordításaiban különböző – de mindig arcára szabott álarcok mögé: Tu Fu magyarul szóló soraiban meg-

búvik a gyermekkor élményét egy költői életművön keresztül őriző és fölhasználó Kormos István; Lechoń tragikusra hangolt lírájában és az elvesztett Atlantisz siratásában mennyi a rokonság; a finn Vuorela rezignáltsága vagy a lengyel Galczyński iróniája bizonyos értelemben egy tőről fakad magyar tolmácsolójuk hasonló költői gesztusaival”.³¹² E kritika kiemeli még Baczyński, Puskin, Bjelij, Chaucer, Max Jacob magyarításait. Veress Miklós a nyelvmegőrző és -teremtő erőt dicsérte, Kormos István „a lírának azt a nyelvét beszéli, amelyet az emberiség még a gyermekkorában tanult, s hiába oktatta, nevelte, püfölte azóta milliónyi nevelő, legbelül még erre rezonál: a tiszta gondolattal, a tiszta humorral, a tiszta erotikával, a tiszta képpel kínálkozó költeményre”.³¹³ Ezt a nyelverteremtő erőt, a kapott „ajándékszavakat”, ajándékként magyarrá lett verseket értékelte Takács Zsuzsa is.³¹⁴ Tandori Dezső a *Fehér mágia* kötetegész-voltát és mégis sokféleségét hangsúlyozta: „ezek az egymástól annyira eltérő költők nem egyformán-mágikusan szólnak, hanem kijűk így, kijűk úgy, bizonynyal, ahogy szólniok kell, mégis, valahogy »egy asztalhoz űnek le«. A kerekasztalt eddig többnyire egyazon nemzet költőinek eszményi tartózkodási helyeként hallottam emlegetni; Kormos valóban ilyen mágia-hellyé teszi mindenünnét nézve »kerek« könyvét.”³¹⁵

A korszak költészeti műfordítás-irodalmának mértékadó, bár sokban leltárazó jellegű áttekintése az irodalomtörténeti kézikönyvben összesen nyolcszor hivatkozik Kormos Istvánra, egyszer (Eminescu: *A város nyüzsgő hangyaboly*) nyomatékosan meg is dicsérte őt.³¹⁶ A hivatkozások számában a már említett nemzedéktársak majdnem mind megelőzik őt, s ez is – tágabban pedig az egész fogadtatástörténet arra utal, hogy Kormos István nemcsak költészetével, hanem műfordításaival is inkább volt a szakmabeli költőké, mint a szélesebb körű olvasóközönségé.

Műfordítás-irodalmunk történetébe azonban nemcsak versek átültetésével, hanem szerkesztői munkájával is beírta a nevét Kormos István. Részben általa szerkesztett kötetekkel, még tágabban egy egész sorozattal. 1955-ben az ő szerkesztésében indult a Móra Ferenc Könyvkiadónál *A világirodalom gyöngyszemei*, s ebben 1977-ig 58 mű jelent meg, 1966-tól a kiadón belül működő Kozmosz Könyvek szerkesztőségének nevével és emblémájával. A kötetek közül 17 egy-egy nemzet költészetét mutatta be a kezdetektől a közelmúltig. A sorozatnak igen nagy jelentősége volt a világlíra megismertetésében. A nagy klasszikusokat bemutató kötetek (Apollinaire, Burns, Goethe, Hugo, Mickiewicz, Puskin, Schiller stb.) in-

kább az új olvasóközönség, az ifjúság körében bizonyultak fontosnak, a nemzeti antológiák azonban irodalomtudatunkat is formálták. Egyértelműen szemlélteti ezt, ha egybevetjük a nagy nemzeti irodalmakat bemutató „gyöngyszem”-antológiák és az Európa Kiadónál megjelenő nagy líraantológiák megjelenési évszámait: angol 1960–1986, észak-amerikai 1966–1980, francia 1958–1963, német 1963–1977, klasszikus orosz 1961–1966, spanyol 1962–1971. Mindig a „gyöngyszem”-kötet volt a korábbi. Az 1966-os olasz antológiának máig nincs folytatása. Többnyire ugyancsak magukban állnak a kisebb irodalmakat bemutató, gyakran előzmények nélküli gyűjtemények, amelyek a bolgár, a finn, a jugoszláv, a lengyel, a németalföldi, az osztrák, a román, a skandináv, a Kormos halála utáni években továbbá a cseh, a latin-amerikai, a szlovák, a szovjet-orosz, az újjörög költészetek keresztmetszetét adták. A 17 nemzeti antológia mellett 16 tematikus is megjelent, 25 kötet pedig egyes alkotókat mutatott be.³¹⁷ A köteteket költő-műfordító-filológus szakemberek szerkesztették, s ezáltal nemcsak ők jutottak nemes feladathoz, hanem a műfordítók népes táborra is.

Amikor Kormos Párizsba utazott másodszor is, abban állapodott meg a Móra Kiadóval, hogy továbbra is szerkeszti a „gyöngyszem”-sorozatot. Fennmaradt néhány levél, kiadói feljegyzés-másolat, amely azt tanúsítja, hogy ezt a munkát több-kevesebb rendszerességgel végezte, a tiszteltdíj kiutalásában mégis fennakadások voltak, feltehetően azért, mert kósza hírek alapján azt gyanították, hogy a költő nem fog hazatérni. (Aki disszidált, az abban az időben ellenséggé vált. A pénzt egyébként tartásdíjként a költő lánya kapta meg.) Egy 1965. szeptember 3-i levél pontosan leírja Kormos helyzetét: „...korábbi leveleimre semmi választ nem kaptam. Furcsa volt ez az egyoldalú kapcsolat: a gyöngyszemek volt az az utolsó szalmaszál, ami hozzátok kötött s azt kellett mégis éreznem, hogy a levegőbe vagy kútba kiabálok. Belátom hogy az utolsó időben – még otthon – nem olyan volt a viszonyom a Kiadóhoz, amit ideálisnak lehet mondani, azt is elismerem hogy ebben főleg én voltam a hibás, de talán – ha gondolkozol rajta – ti is. Nem akarok mea-culpázni, se szemrehányásokat tenni, távolról, levélben, ez ugyanis reménytelen, merev és nagyképű kísérlet lenne. Te is tudod, hogy a jelenlegi megnőtt vers-kultuszban a gyöngyszemeknek van szerepe elég, mert más kiadót is ösztönöztünk vele verskiadásra: egy-egy nemzeti antológiánk alapja volt pl. az Európa későbbi antológiáinak. Tehát volt idő, amikor észrevétle-

nül tudtam hatásosan jól dolgozni, azt pedig látványos lógással ellensúlyoztam. Rád és Miklóstra bízom, hogy eldöntsétek: munkámban, kiadói szereplésemben pozitív mérleget lehet-e csinálni. Nem egy elismerő kimutatást kérek, magam elég őszintén tudok visszagondolni a kiadónál töltött 14 évre.”³¹⁸ A levélben jelzett gondok idővel rendeződtek, 1965. novemberi hazatérése után a költő ismét a kiadó munkatársa lehetett. A két „gyöngyszem”-sorozat pedig annyira az ő nevéhez kötődött, hogy halála után is következetesen feltüntették az egyes kötetekben: „A világirodalom gyöngyszemei. A sorozatot szerkesztette (1955–1977) Kormos István”.

A gyermekirodalom mestere

Az égigérő fa

Vackor-trilógia

A Pincérfrakk utcai cicák

Kormos István legelső könyve verses meséket (meseátdolgozásokat) tartalmazott. A róla szóló legelső – és méltató – kritika is erről a könyvről jelent meg.³¹⁹ Az első József Attila-díjat 1955-ben gyermekirodalmi munkásságáért kapta. A lírikusi hallgatás hosszú időszakában az irodalmi közvélemény egyre inkább a gyermekek írójaként tartotta számon. A gyerekek pedig hallgatták a felnőttektől a meséket, később olvasták is, olvassák ma is, de gyermekmódra nemigen jegyezték meg a szerző nevét. A nem kisgyerekes felnőttek pedig az ötvenes-hatvanas években aligha olvasták e munkákat, így nemigen tűnhetett fel nekik, hogy ezek nem csak melléktermékek. Kormos helyzetét 1963-ig (a *Vonszolnak piros delfinek* megjelenésig), de a szélesebb közvélemény előtt a *Szegény Yorick* kötetig az is szinte „menthetetlenné” tette, hogy 1956 után fokozatosan mindenki visszatért a „felnőtt” irodalomba, aki korábban onnan kiszorult – kivéve őt. Akkor még kevésbé tudatosult, hogy az ötvenes évek írói kényszerpályán teremtették meg az esztétikai értelemben „felnőtt” magyar nyelvű gyermekirodalmat: már nem csupán egy-egy erre a területre szakosodott író vállalta ezt a feladatot, hanem a legjobbak serege. Ez a tendencia folytonossá vált, s ebben szerepe volt Kormos lelkes szervezői-szerkesztői munkájának is.

A gyermek olvasmányai – az iskoláskönyvek mellett – s a padláson talált ponyvafüzetek után Benedek Elek mesegyűjteményei, Gaál Mózes történeti meséi, a Mackó-történetek, a *János vitéz*, a *Toldi*, Mikszáth *A két koldusdiák* című regénye voltak. Tudjuk, hogy a két világháború közötti népi irodalom verses epikája, epikus jellegű lírája erősen hatott Kormosra – elsősorban Erdélyi József, Illyés Gyula, Sinka István műveivel. Valószínűnek tartom, hogy az ifjú Kormos költői alkatát fölismerve Szijgyártó László is buzdította arra, hogy írjon verses meséket, hiszen ké-

sőbb ő szerzett kiadót is a kötethez. 1949 után az irodalompolitikai helyzet részben kényszerítette a költőt arra, hogy a gyermekeknek írjon, ugyanakkor helyeselték, buzdították is ezt a tevékenységet, s ezen belül is a népköltészeti tradíciók őrzését és továbbvitelét. A népköltészet szenvedélyes igazságkeresését és -szolgáltatását propagandacélokra is jól használható őskommunistikus törekvésnek vélték. Kormos István második gyermekkönyve 1951-ben *Az égigérő fa* második – két mese kihagyásával csökkentett terjedelmű – kiadása. Ez a tény egyrészt kiadható kéziratok hiányára enged következtetni (a kiadó csak 1950-ben alakult), másrészt a két kihagyás is tanulságos. *A halál és a vénasszony* elsősorban a halál-téma miatt maradhatott ki, pedig a talán már századik évén is túl lévő vénség túljárt a halál eszén. Bár az is lehet, hogy a halál megszemélyesítése minősült ideológiai szempontból kártékonynak. Már a cím alapján is nyilvánvaló a másik mese elhagyásának oka: a *Krisztus és az oláh pap* kettős bűnbe keveredett: „a klerikális reakciót” szolgálta, és „sértette a szomszéd népek nemzeti önérzetét”. Az utóbbin ugyan könnyen lehetett volna segíteni, mert a mesében a pap nemzetisége lényegtelen, viszont fontos az, hogy szegény és ezért gazdagabb vidékre vándorozik. Krisztus ezért megbünteti, s a pap végül beletörődik sorsába. Krisztus és a pap azonban így is nemkívánatos szereplők maradtak az idő tájt. Kormos később átdolgozta *Az égigérő fa* meséit, de ezt a két 1946-os szöveget érintetlenül otthagya alig hozzáférhető könyv-temetőjében.

A költő gyermekirodalmi érdeklődésének alakulása kapcsán azt se feledjük, hogy e terület kiadójának volt a munkatársa, s így másoknál lényegesen nagyobb rálátása volt arra, hogy mit lehet, mit érdemes csinálni. E lehetőségekkel szerkesztőként és szerzőként is élt.

Kormos Istvánnak 18 gyerekkönyve jelent meg, ebből 4 gyűjteményes kiadás (*Az égigérő fa*, 1980, *Ejhaj, csibekas*, 1973, *Mesék Vackorról*, 1983, *A nyár gyerekei*, 1985), továbbá 6 leporellója.³²⁰ Közülük többet idegen nyelvre is lefordítottak (angol, francia, lett, litván, orosz, örmény, német, spanyol, szlovák, török), bár igaz, hogy legtöbbször a *Két bors ökröcske* népmese-átdolgozást. Saját munkája mellett új kiadások számára átdolgozta Kriza János, Benedek Elek mesegyűjteményeit. Szerkesztett, válogatott, utószóval látott el, fordított további köteteket. Társ szerzője egy bábjátéknak.³²¹

Műfaji szempontból nála a verses epika a meghatározó. Uralkodó típusai: a szabad népmese-átdolgozás verses formában, a prózai mese, a

verses saját mese. Gyerekversek és alkalmi gyerekversek is keletkeztek. Időben először a verses népmese-átdolgozások és -parafrázisok születtek meg. A már említett *A halál és a vénasszony*, továbbá az átdolgozott formában egyértelműen a felnőtt versek közé sorolt *Szarvas szarván száll az idő* azt tanúsítja, hogy a fiatal Kormos a népmesékben nemcsak azt az anyagot kereste, ami a korabeli gyerek érdeklődését fölkelthette, hiszen mindkét történet a halál kicselezhetőségével, elkerülhetőségével foglalkozik fő motívumként.

Az égigérő fa meséi közül hármat az 1957-ben megjelent *A repülő kastély* számára a költő elég jelentős mértékben átdolgozott.³²² Ezek: *Az égigérő fa*, a *Macska-kisasszony* és *A háromágú tölgyfa tündére*. Mindegyik mesében emberfeletti próbákat kell teljesítenie a hősnek, hogy elnyerhesse a királylány, a tündérlány kezét. Gyanítható, hogy a sokkal érettebbé és poétikusabbá váló mesékhez az ihletet, a készíttetést az átdolgozáshoz a második házassággal végződő udvarlás adhatta. *Az égigérő fa* esetében a verstani szerkezet is megváltozott. Az 58 8 soros strófa helyett 80 6 soros lett, a terjedelem 464 sorról 480-ra bővült. A rímképlet x a x a x b x b helyett a dallamosabb x a x a b b formát vette fel. A természetesen ütemhangsúlyos sorok terjedelme érdekesen módosult; a 11|10|11|10 szótagos ismétlődést a 10|10|11|10|10|10 sorszerkezet váltotta fel, amely sokkal szabályosabb, ugyanakkor a 11-es sorral, amely nem rímel, kissé megzökken. Változnak a cselekményelemek is. Az égigérő fa a király kertjében nőtt, az új változat szerint a világ közepén egy szigeten. Előbb jöttek a kérők-királyfiak a fát megmászni, később már nem akadt vállalkozó. 1946-ban a kiskondás azt kéri a királytól, hogy a csonka szarvú körmös bivaly bőréből csináltasson neki a fa megmászásához hét pár bocskort és hét erős gúnyát. A végleges szövegben maga a kismalac röpteti a szigetig a kiskondást, s mivel az nem visz számára eleségül makkot, ott kell egyedül megmásznia a fát, de ez az út e mesében nem lényeges elem. Korábban baltája segítségével jutott be a forgó palotába, az újabb változatban a kismalac által adott arany szőrszál segít ebben. A sárkány vasárnap templomba ment, később a fekete bálványhoz. A változásokat jól szemlélteti a kétféle befejezés:

Megittatta az ötlábú mént János,
ölbe kapta a szép királyleányt,
leugrattak az égig érő fáról,

s megörvendezették a vén királyt.
A mesebeli kiskondásnak adta
az ősz király az országa felét,
végül a legszebb földi boldogságot:
a szívérvány-szép királylány kezét.

A későbbi változatban ez a befejező rész 7 szakasznyi. A hazatérés, az esküvő, a kismalac megjutalmazása után így zárul:

A világ végén túlhan valahol
megvan még a királyi palota,
hetvenhét tornya szikrázik a napban,
sarkig tárva hetvenhét kapuja,
ha termeivel az ember betelt,
fő-fő látványnak ott van még a kert.

Mert a kertben – ha dér, ha fagy, ha tél,
hó hulladozhat – nő a liliom,
nem pergeti le levelét a rózsa,
nem hervadozik egyetlen szírom,
zöldel a fű a téli utakon,
s zeng a víz a márványkutakon.³²³

Az égigérő fa átdolgozásában határozott rájátszások találhatók Arany János közlésmódjára, kurziválás-technikájára. Egy jellegzetes példa: „Ott lepi meg az álom, este már; / ültiben alszik el az ősz apa; / még álmába is átérzik a kínja, / akkor lesz bánat csak a bánata; / mert az az álom mondja meg neki, / hogy egyszem lányát hol keresheti.”³²⁴

Az 1957-es kötetben jelent meg *A kortyondi király* és *A repülő kastély*, a két legkésőbbi s egyaránt terjedelmes verses mese a népmesei ihletésűek közül.³²⁵ Az iszákos király történetében Kormos eltér a megszokott strófa- és ritmusformálástól. A rapszodikusán változó terjedelmű, olykor egészen rövid sorok mozgalmasabbá teszik a történetmondást: „A király / megint a kocsmába jár, / iszik, / iszik, / iszik, / iszik, / de egyre csak kiabál: / – Héj, kocsmáros! / Bort elő! / Királyodnak inni kő!” E mű szemlélete, anyagkezelése olyan, mintha a *János vitéz* és *A helység kalapácsa* mintázódna egymásra, s ez érdekes eredményt ad: a szatirikus, a szenti-

mentális és a hősi egységét. *A repülő kastély* meglehetősen hűséggel követi a népmesét, s bár ez máskor is előfordult Kormosnál, talán inkább az lehet a későbbi mellőzés oka, hogy a történetet Illyés Gyula is feldolgozta a korábbi, azóta számos kiadást megért *Hetvenhét magyar népmeséjében*.³²⁶

Az eredeti verses mesék – a *Vackor*-történetek kivételével – nélkülözik az emberszereplőket; állatmesék. Mára már vitathatatlanul klasszikussá *Vackor* vált. A figura is, a három verses mese is. A *Mese Vackorról, egy pisze kölyökmackóról* (1956), a *Vackor világot lát* (1961) és a *Vackor az első bében* (1978)³²⁷ a trilógiák alighanem megkerülhetetlen szabálya szerint egyenletlen: a középső rész halványabbra sikeredett, de miként a *Toldi*-trilógia, ez is elviseli ezt a terhet. Vackor a mackógyerek, a játékmackó és a mackós embergyerek tulajdonságait rétegi egymásra, s az igazi gyerekek, a felnőttek, sőt a saját szülei is így bánnak vele. Mackó, aki emberként él, játékmackó, aki életre kel, gyerek, aki mackót játszik. Szülei – Mackor és Mackorné – no meg egyik osztálytársának a piros játékmackója kivételével medve-szereplők nincsenek, s más állatok is csak a középső részben jutnak érdemleges szerephez. A mesében természetes, hogy Vackor tud beszélni, emberek közé kerül és lényegében emberként viselkedik. Az a furcsa, hogy bizonyos medve-tulajdonságok nem jellemzőek rá. Kifejezetten nem szereti a mézet, inkább mindig vackort enne a fákról, s csak az óvodától búcsúzva, születésnapján hőiesen végre megkóstolva jön rá, hogy a méz finom. A második rész budapesti telelését az teszi lehetővé, hogy a medvebocs nem akar téli álmot aludni, s a szülei nagy nehezen engednek könyörgésének, s elengedik a fővárosba. Útitársai Bendegúz, a kordés szamár és Gerzson, a kecske. A harmadik részben nincs ilyen jellegű lényeges elem. E furcsaságok ugyanakkor jellemző gyermektulajdonságok: valamilyen jó étel utálata, majd hirtelen megszeretése, a délutáni alvás, a kora esti lefekvés elkerülése nagy óvodásként. S folytatható a sor: a csavargás (Vackor ezért kerül óvodába), az iskolakerülés, az aggodalom, hogy „piszén pisze orral” nem lehet majd nagy mackó belőle, a szereplési vágy, majd a kudarc (jelentkezik mesét mondani, de csak kedves dalát tudja elkiáltani: „Brumma, brumma – hóha, hó / fára mászni / vóna jó!”) Vackort, mint általában a gyerekeket, nem ezek a „hibák” jellemzik elsősorban, s ezek is a beilleszkedési-nevelődési folyamat természetes eseményei. Lényegében sikerrel veszi az akadályokat, megtanulja az óvodai rendet, s egy idő után már nem csupán alkalmazkodik ehhez, hanem természetesnek tartja, hogy így kell élni. Ügyet-

lenségei, tanácstalansága, naiv kérdései a nevelődés során lekopnak, s bár szeretne ott maradni az óvodában, kötelességtudóan válik iskolássá: „– Is-ten veled, ifjúságom! – / sóhajta, és elmorzsolja / szemében a könnyeket.”

A második rész világlátásának életideje nincs közelebbről meghatározva. Vackor már nem óvadás, de nem is lehet iskolás, hiszen akkor nem tölthetné az egész telet a fővárosban, Vackor itt visszamackósodik ebből a szempontból is, de a fontos állatszereplők miatt is. Talán emiatt a koncepciómódosulás miatt érezzük halványabbnak, kevésbé a másik kettőhöz illőnek ezt a részt. A harmadik könyv viszont közvetlenül folytatja – az óvodáskor összefoglalása után – Vackor élettörténetét. Az előzmények után magától értetődő, hogy az iskolát is megszereti.

A *Vackor*-mesék formájáról a szerző így vallott: „amit én gyerekköltészet címén műveltem az elmúlt húsz évben, az az *Arany Lacinak* című Petőfi-versből indult ki. Versben írom a meséimet, de gyerekverset alig írtam, és a legismertebb könyvem, a *Vackor* is az Arany Laci formajegyeit viseli.”³²⁸ Valóban így van: a verses népmese átdolgozások kötött ritmusai, szabályosan strofikus szerkezete után a Vackor-történetek és az állatmesék – 2 és 8 szótag között hullámzó, kettő, olykor háromütemű sorokból állnak: „nem is medve, / csak egy apró, / lompos, / loncsos, / és bozontos, / piszén pisze kölyökmackó.” Ez a hullámzás, a sok indulatszó, hangutánzó szó, mozgalmasabbá teszi a szöveget. Hasonló a funkciója a vendégzsövegeknek. Ezek részben népdalok, részben pedig más Kormos-mesék, amelyek önállóan is megjelentek (*Mese a csöpp aranyhalackáról meg a póruljárt csukáról, Mörrenmorcogi Micó meséje, Vackor Csirő mókuskáról mesél a gyerekeknek*).³²⁹

E mesék legfeltűnőbb poétikai sajátossága az ismétlés. Nemcsak szavak ismétlődnek, szókapcsolatok variálódnak, hanem hosszabb szövegrészek is. Ez főként az első részre jellemző, s az 1968-as javított szövegre fokozottabban. Az óvodások tízen voltak, amikor Vackor közéjük került. A mesében összesen tizenháromszor íródik le ez a névsor (kétszer szövegváltoztatban), s ez tagolja és össze is kapcsolja a mese egészét és elemeit, ugyanakkor tíz személy már viszonylag könnyen megjegyezhető a „négy éven felülieknek” ajánlott műből. Érdekesség filológiai szempontból, hogy az első kiadáshoz képest a névsor jelentősen megváltozott, csak Domokos Matyi és Vas Pista maradt benne, s melléjük újabb azonosítható személyek nevei kerültek.³³⁰ Domokos Matyi az, aki az óvodában megtanította Vackort játszani. Vas Pista már itt is készül a hivatására:

„– Kééééérlek! / Ha nagy leszek, / költő leszek, / s csak azt zengem: / Jók a mézek!” A nagyszerű költő máskor is a kedves csúfolkodás céltáblája: a Balatonon unja a medvés játékot: „Nem akart a többiekkel / hancúrozni, / s ment a nádba egy tarajos / gótét fogni!” A harmadik részben a játszótéren találkoznak a gyerekek, s Vackor így szól: „...nem ismered / az A meg a B betűt. / A Vas Pista már ismeri, / azért olyan komoly ő!”³³¹

A többi eredeti verses mese legteljesebb gyűjteménye az *Ejhaj, csibekas!* (1973). Kötetben először *A muzsikás kismalac* (1960) közölt közülük hetet.³³² Formája, verselése mindegyiknek rokon a *Vackor-történetekével*. Az összesen 15 ilyen típusú történet közül mindössze egynek van ember szereplője: Csepükóc Tiriri vásári bábos, de ő is állatokkal játszik el egy mesét. Az állatok a magyar népmesekincs tipikus szereplői: róka (10 szereplő), kutya (8), medve (7), nyúl (6), farkas (4), malac, macska, kecske, rigó (3-3), egér, kacska, kakas, ló (2-2), sünn, szamár (1-1), továbbá madárfélék (6), szarvasmarhák (3). Módosít e képen, ha tudjuk, hogy egyetlen mesében 7 róka, másokban – megkülönböztetve – 7 kutyaféle szerepel, így a legtöbb mesében medvével találkozhatunk, kettőben főszereplők is. A mesék eredetiségét persze nem szabad szó szerint értenünk. Mint a hajdani mesemondók, Kormos István is szabadon bánik a létező anyaggal, s az átdolgozás és az egyéni lelemény között igen széles és változatos a skála. A *Kacor király* például egyik legismertebb népmesénk, ezt inkább verses átdolgozásnak nevezhetjük, az *Egy fazék méz*, *A kártyázó egerek* a *Csepükóc Tiriri* vagy *A fázó róka*fiak esetében viszont az egyéni lelemény a meghatározó.³³³

Legtöbbször valamilyen negatív tulajdonsága miatt jár pórul, bűnhődik a főszereplő. *A kevély kiskakas* és *A hetvenkedő sünn* esetében már a cím is utal erre. Az irigység, a hetvenkedés, a ravaszkodás, a vadság, a gonoszság példái mellett vannak eleve jó tulajdonságokat nyomon kísérelő történetek is: az összefogásról (*A fecske meg a szalmaszál*), a tehetségéről és a segítőkészségről (*A muzsikás kismalac*), a tudásvágyról (*A fázó róka*fiak), a játékoságról (*A tréfás mackók*). A mesék áldozatai olykor csak szerencsétlenek, tájékozatlanok (*Kacor király*, *A szőre-veres-orra-hegyes róka*, *A kunkorifarkú kakas*), máskor viszont nincs igazságérvényesítő befejezés (*A kártyázó egerek*). A két teljességében halmozó mesének tekinthető történet közül *A nyulacska csengője* sajnos durva, negatív kívánságok teljesülésével fejeződik be: „Ugrik: / ott a bika farka, / nosza, kutyául harapja, / bika az ember után, / szarvával dőfől csúnyán, / ember

a kutat meri, / merítő vödre teli, / kút a követ nyeli: / hopp! / kő fejszét csorbítja: / kopp! / fejsze vágja a fát, / döngeti a komiszát, / adja a csengőt a fa, / nyújtja a nyúlak maga.” A *Mese az egér farkincájáról* sokkal ismerősebb történetében viszont a hiányzó farkincát csupa hasznos cselekedettel sikerül visszaszerezni.

A formulamese egymásba átváltzó két típusa a halmozó és a láncmese. Kormos István állatmeséinek többsége (15-ből 11) meghatározó vagy lényeges mértékben él ezzel a szerkesztési elvvel. A halmozó és a láncszerkezet variációsan ismétlődő jellegű, s a Petőfi-vers mellett alighanem ez a felismert népmesei eljárás is szerepet játszott Kormos poétikájának alakításában.

E verses mesék terjedelme 100–400 sor között váltakozik, átlag 200 sorosak. E szám alapján azt is mondhatjuk, hogy az ötvenes években formálódó hosszúversek rövidsoros változatai. 1952–1953-ban Juhász Ferenc és Nagy László a hosszúvers műformájának kikísérletezése idején verses népmese-változatokat is írtak. E műfajban ők megmaradtak a szabályosabb strófa- és ritmuskezelésnél,³³⁴ Kormos újítása a Vackor kapcsán már tárgyalt ritmushullámlás, kötetlen strófaépítkezés. Egyedül az *Egy fazék méz* épül következetesen 6 soros szakaszokból, amely – némi variációval – 2|3|3|2|3|7 szótagú sorokból áll, s ebben könnyű észrevenni egy 8|5|7 vagy egy 8|12 szótagos strófa tördelését:

Mackó
mocorog
álmában,
mézet,
mesejót
mammogat a szájában.

E szövegekben is sok az alliteráció, s másfajta játékoság is. A két kiséger neve Zurrogi és Zúrrögi, a bábosé Tiriri. A *Vackorból* már ismert félelmetes macska Mörrenmorcogi Micó. Hangutánzó szavak ezek, de továbbiakat is alkot a költő:

Puli mondja:
„Herr! herr! herr!”
Farkaskutya:

„Hörr! hörr! hörr!”
Bósz komondor:
„Morr! morr! morr!”

A Micó által tönkrevert kutyák pedig, fajtájuk szerint, azt se mondják, hogy: Nyekk! Nyikk! Nyakk! Mukk! Makk! Nyiff! Nyaff!

A szókincs – a gyermekolvasókra tekintettel – viszonylag egyszerű, Kormos csak ritkán használ tájszavakat, régies kifejezéseket, egyéni szóalkotásokat: *elpityerdül*, *hülintázik*, *kuncorál*, *lompos*, *loncsos*, *meszely*, *sípogat* (kisfecske). A „médula” egyéni szóalkotás lehet az apa-medve találós kérdésében, s a saját fajukra vonatkozik.³³⁵

Külön kell szólni a prózában írott mesékről. Közülük *A Pincérfrakk utcai cicák* (1976) vetekszik a *Vackor*-történetekkel, túlzás nélkül klasszikus értékűnek nevezhető. Főhőse a már ismerős, rettenthetetlen Mörrmorcogi Micó. Hat társa van, ők együtt a HÉTRETTEGETES, mert bár ember- és kutyakerülők, éjjelente nagyon hangosak. Egyik öccse Bilkeygorzó, aki állandóan nősülni akar, a másik Rafael, a költő. Húguk Lédiell, „a világ legszelídebb fehér cicája”. Háj, Iháj és Miháj Micó testőrei. A szomszédos Cincérfark utcában pedig hét kutya lakik. Az ősi ellenségeskedésben itt fordítottak az erőviszonyok – hiszen a mesében ez is lehetséges –: a kutyák rettegnek a macskáktól, akik rendre elverik őket. Egy háborúskodás alkalmával a dakszli fogságba kerül, vele békét kötnek, ő lesz a házőrző a csak a macskák által lakott házban, a többi kutya pedig elmenekül. A végső tanulság az, hogy fő a barátság. A három testőr hazamehetett a falujába, Bilkeygorzó megnősült, Rafaelnek megjelent a verseskötete, a *Nyávogiszerenád*, s jó kritikákat kapott, Micó régi vágya is teljesült, elrepülhetett Párizsba, persze a FRAKKAVION gépén. E történetben is előadatik Mörrmorcogi Micó meséje; Lédiell szórakoztatná vele a csízkalitkába zárt dakszlit. Micóról megtudjuk, hogy a háztetőn szeret sakkozni a kútkávéfestővel, nagybácsikája egy pakisztáni tigris. Sokat olvashatunk Rafael verseiből is, a csúcsos hegynék szaladó Pincérfrakk utca pedig olyan keskeny, hogy az autóbusz csak úgy fér el rajta, hogy „mindig kiballag tizenkét fűrészkes manó, és hosszában elfűrészeli az aranyszínű autóbuszokat”. E mesében minden a helyén van, minden arányos és végső soron bájos. Kormos gyermekirodalmi művei közül a didaktikusságtól mentes játékoság itt a legtisztább és legeredetibb.

A hetvenes években még három rövidebb prózamese született: a *Zöldbajusz Marci királysága* (1972), *A zsiráfnyakú cica* (1974) és *A pöttyös zöld lovacska bátyja* (1977). Mindegyiknél meghatározó szerepe van a képnek, már a fogantatásnál is. A *Zöldbajusz Marci királysága* annak a plakátoknak a részleteit kerekítette mesévé, amelyet Würtz Ádám készített egy nyugat-európai gyermekrajz-kiállításra. *A zsiráfnyakú cica*³³⁶ rajzországban játszódik, maga a cica varázspapírból és tündérfestékből készült. E Színpompánia nevű ország egyetlen ellensége Gonosztódor és az ő Felhőkatonái, akik tönkre tudják áztatni s szétmázolni e csodás országot. A gonosz intrikus Ceremóniamesternek és feleségének, Lilamornak a cselszövését végül Prücsök, a zsiráfnyakú cica leplezi le, megmentve ezzel az országot. *A pöttyös zöld lovacska bátyja* Reich Károly színezett linómetszeteivel van szoros kapcsolatban.³³⁷ Amiként a linóleummet-szetek, a szöveg is inkább meseillusztráció, imitáció, de van egy fontos különössége: a Szigetközben játszódik, csupán Lipitonka mesebeli helység, s az esküvőre az egész vidék összegyűl: „Még aznap fényes lakodalmat laktak a kéttornyú palotában. Annyi vendég gyűlt ott össze, hogy annyi tenger embert még sose láttak Lipitonkán. Voltak ott ásványráróiak, mecsériek, héderváriak, lickóiak, lébényiek, de még a győri halaskofák is megtisztelték Kisbence és aranyhajú Zsófi lakodalmát.”

Az önvallomás pontos: lírai gyermekverseket valóban alig írt a költő. Halála után megjelent ugyan egy válogatás (*A nyár gyerekei*, 1985), de ebben csak a nyitó- és a záródarab tekinthető lírai gyerekversnek. A kötet első felében a lírai életműből ismert 14 „felnőttvers” szerepel, majd féltucat verses mese következik, a legeredetibbek közül. Bár a szakirodalom érthetetlen módon hajlik arra, hogy a *Profán mágiát* gyerekversnek nevezze,³³⁸ az – helyesen – nem kapott itt helyet. A nyitóvers, a *Ficánka játszik* minden ízében tökéletes gyerekvers, akárcsak a kötetet záró, s korábban önállóan is megjelent *Kerek esztendő*, amelynek 24 nyolc soros strófája naptársoroló. A hónap első versszaka mindig általános jellemzés, a második pedig egy odaillő jelenetet ad elő. A legszebb az ötödik hónap lett, második sora egy Burns-fordítás (*Vidáman ütök fogat gerebenbe*) érzékletes megoldását is megidézi:

Ha Május betoppan, a zöld:
csupádon-csupá fütty a föld.
Dolgára indul nagy sereg,

a munka, mint az üst, pezseg.
Fejét a búza fölveti,
orrunk virágszaggal teli.
Elfelejtjük a téli álmot,
fölszíppantanánk a világot!

Csiperke csámpás kicsi mackó,
mindig a réten járó.
Bocsok között is csuda-apró,
mancsában mégis hálól!
Vadászni indult lopakodva,
lepkéket űzni a réten.
Kiált Csiperke: „Haja-hoppla!
Elszállt! Ez aztán szégyen!”

A leporellók közül az utolsó, a *Luca széke* (1974) is emlékezetes mű.
Tíz 8 soros szakasza egyéni ritmus szerint alakul:

Zöld fűben kicsi lány ül,
mert nincs még neki széke,
fejecsket odakoccint
gömbölyű könyökére.
Kisfecske fut az égre,
röpteti puha szárnya,
sírása lekeringel
hüppögve, le Lucára.

Végigvonul a versen e szimultán ritmus. Következtesen 3|4 tagolásúak az ütemhangsúlyos hetesek. Ez a cezúra az időmértékesség elve szerint is érvényesül. A sor első felében egy jambust vagy trocheust vagy spondeust követ egy csonka láb, a másodikban pedig mindig egy anapesz-tus és egy csonka láb áll. Játékosság s jókedv hatja át az egész verset, s bár a végére elkészül Luca széke, az nem kötődik a karácsonyi ünnep-körhöz, itt mindvégig nyár van, akárcsak majd az *Egész évben Lucázás* éden-ábrándjában.

Az érett költő (1963–1977)

Kormos István többször előadta azt a történetet, amely szerint egyszer Párizsban arról folyt a szó André Frénaud és Nemes Nagy Ágnes társágában, hogy kinek hány verse van. Frénaud kétszázötvenet mondott, Nemes Nagy alig százat, Kormos pedig azt közölte: öt.³³⁹ Azt hitték, játszik, pedig voltaképpen igazat mondott. A párizsi utazásig megjelent verseinek száma valóban csekély, az 1945 előtti közléseket is figyelembe véve körülbelül 60, ezek többsége valóban zsenge, később átírt szövegű, s közülük mindössze hét olyan van, amelyet az olvasók ismerhettek, s szövegükön érdemi módosítás – az anya-síratót kivéve – később már nem történt. Ezek az *Eltűntek az égen*, a *Keresztrel hátuk szőrén*, a *Fehér virág*, a *Katlan*, az *Egy kihantolt sírra*, a *Havas rét* és a *Vonszolnak piros delfinek*. E szövegek ma is az életmű javához tartoznak. A párizsi tartózkodás idején Kormos István tehát már érett költő, s nem egyverses ugyan, nem is öt a pontos szám, hanem az ahhoz közeli hét, ez azonban nem elégítette ki őt – amiként az egyetlen vers sem Kálnoky Lászlót, a hatvanas évek hallgatása sem Pilinszky Jánost –, s úgy gondolta, okkal, hogy ezekben az években fog eldőlni költőként a sorsa.

Már eközben is szembe kellett néznie hallgatásának okaival. Későbbi vallomásaiban 1949 utáni visszavonultságát egyértelműen politikai okokkal magyarázta. Árnyék vetült rá amiatt, hogy a *Válasz* szerzői közé tartozott. Igaz lehet az is, amit az *Óda a kukoricához* kapcsán mondott: 1950 táján „kidobtak vele a Csillag-tól”.³⁴⁰ Bár a vers akkori szövegét nem ismerhetjük, nyilván nem esztétikai okai voltak az elutasításnak, hanem a sematizmus akkoriban elképesztő mértéke akadályozta az 1970-ben a *Népszabadságban* nagy sikert arató mű közlését.³⁴¹

A megjelenés gátoltsága többszörösen is korlátozhatta a versíró kedvet. Még döntőbb lehetett a szemléleti és poétikai elbizonytalanodás:

„érzelmesen hittem a felszabadulás utáni évek megváltozott világában, mindnyájunk nagy lehetőségében. A félreállítás azért is nehéz volt, mert azok közé tartozom, személyes sorsomban is, akik sokat vártak, és joggal várhattak. Nem elegancia volt ez a félreállítás, csak keserű kényszer. Talán túlzott érzékenységgel, korán megláttam a későbbi árnyakat. Se akkor nem örültem ennek a felismerésnek, se most.”³⁴² Ez ügyben belső baráti körének fontos tagjaival is összekülönbözött: „Nem akarta se Juhász, se Nagy Laci elhinni nekem, hogy nagy bajok vannak, veszekedtünk is sokat ezen, mind a ketten sokkal jobban hittek ebben a világban, mint én, becsületükre legyen mondva, noha ők is ugyanúgy látták, hogy bajok vannak, mint én, de ők velem szemben is kitartottak, és csúnyán összevesztünk. Egyszer a Gólyavár előtt találkoztunk, egy évig jóformán nem is beszéltünk, na, elég durván köszöntem el tőlük...”³⁴³

Az 1947–1949-es évek eredményei ellenére sem lehetett Kormost kiforrott költőnek tekinteni. Dicséretes politikai tisztánlátása mellett költői világképe és poétikája még formálódóban volt. A kibontakozást nyilván gátolta a csöndre kényszerítettség és kényszerültség. A nyilvánosság részben hiányzott, részben pedig számára használhatatlan, nem-esztétikai tanácsokat adott a követendő költői útról. Ha fennmaradtak volna a költő ebben az időben keletkezett versszövegei, feltehetően arról tanúskodnának, amiről 1955–1956-os publikációi: valaminő középutat keresett a tárgyiasság és a látomásosság között, de egyelőre még közelebb a hagyományos elemekkel bőven élő leíró jellegű tárgyiassághoz.

Az 1955 végi újrajelentkezés idejére azonban lényegesen más már a magyar líra helyzete, mint öt-hat évvel korábban. A nyilvánosság előtt is kibontakozóban van Juhász Ferenc és Nagy László szemléleti-poétikai költői forradalma, s irodalmi körökben sokan ismerik Weöres Sándor és Pilinszky János kéziratos alkotásait is. Kormos három ekkori verspublikációja azt tanúsítja, hogy figyel a változásokra, de nem akar, nem is tud követőjük lenni. 1949 óta ars poeticája továbbra is bizonytalan. Újabb elhallgatásának magyarázata lehet az 1956-os tragédia utáni elszomorító irodalmi helyzet is, házasságának és ezzel kapcsolatosan egzisztenciális adottságainak számára terhet jelentően túlzott konszolidáltsága is; a legdöntőbb, a szakmai ok egyelőre mégiscsak az az akkor megválaszolatlan kérdés lehetett, hogy miképp válhatna ő Nagy Lászlóék méltó társává. Ez ügyben ugyan Kormos soha nem nyilatkozott meg, de alighanem analóg ez a helyzet az ifjúkori József Attila-élménnyel: „...engem

el is keserített József Attila, mert úgy éreztem, hogy mindent megírt, amit nekem kellene megírnom. Amikor aztán évekkel később elkezdtem verset írni, ezzel a nagy árnyékkal kellett nekem megküzdenem...³⁴⁴ Há-zassága túlságosan konszolidált volt, a magyar líra színeképe túl gazdag, s e kettős gátoltság alól a feloldást a kiszakadás jelenthette az ideál Cé-cile és az eszmény-Párizs vonásában.³⁴⁵ Már Budapesten is (*Vonszolnak piros delfinek*), s látszólag paradox módon nem is annyira párizsi tartó-zkodása alatt (az igazán jelentős versek nem oda kötődnek), hanem ha-zatérése után.

Kormos István az első párizsi tartózkodása idején lett negyvenéves. Ez már mindenképpen az érett férfikor kezdete, az ember fokozottan felelős az arcáért, azaz a költő elsősorban a műveiért. A számvetés már a budai lakás eleganciájában, majd a szerény párizsi hotelekben is csak azt eredményezhette, hogy lélekben már második házasságán is túl vál-toztatlanul otthontalan ember, s hogy bár két évtizede a pályán van, ő a versek nélküli költő. Ebből a helyzetből kellett próbálkoznia a kitöréssel részben egy reális szerelem, részben a megalkotandó versek révén. Mire vagyok képes további életemben? Ez volt a nagy, valóban sorsdöntő kér-dés. A költő már Budapesten is tudta a választ, beleírta *Vonszolnak piros delfinek* soraiba. A férfi még Párizsban is, egészen 1965 nyaráig remény-kedett, bár sejthette, miként kell majd szükségszerűen döntenie: Cécile ábrándkép marad, életre keltheti magában viszont újra a költőt. Végül is ez a legfontosabb. Hozzátehetjük, az idő őt igazolta: Kormos István nemcsak hazaérkezett Párizsból, hanem a magyar költészetben is beér-kezetté vált néhány év múltával.

Minden embernek, így a költőnek is „nagy árnyékokkal” kell meg-küzdenie. Kormos ekkoriban végérvényesen rádöbbenhetett arra, hogy számára nem József Attila, nem is Nagy László és Juhász Ferenc a nagy árnyék, hanem saját sorsa. Ezt kell megörökítenie: „A József Attila-i csúcscok alatt is jó költészetet hozott létre minden korban egy-egy ma-gyar költő. Az én világom az enyém, helyettem nem írnak meg ugyan semmit, de amit meg kell írnom, az csak az enyém.”³⁴⁶ Erre a saját világ-ra kell tehát összpontosítani, vagyis az élményeket, világképet, a poéti-kát, a költői nyelvet következetesen szerves egységgé varázsolni. Bár a költő – a *Szegény Yorick* kötet néhány bizonytalanabb szövegét figyelem-be véve is – érett alkotó már a hatvanas években, az a személy, akinek az élményeit felhasználja, kereső, kérdező, úton lévő ember marad halá-

la napjáig. Ily módon a hatvanas–hetvenes évek lírájának középpontjában a kereső ember meg-megújuló számvetése áll, ellenpontozóan is reflektált vallomással, s a múlt, a jelen és a jövő idődimenzióira egyaránt vonatkoztatva.

A kereső ember létét – amelynek része a halál s a halálutániság is – időben és térben egyaránt elhelyezi. Számára az ember természeti és társadalmi lény, s az előbbi hangsúlyozása is figyelemre méltó sajátossága e lírának. Életútját azért kíséri mindvégig a kereső magatartás, mert minőségigényét rendre kudarcélmények csúfolják meg. A Kormos-nemzedék költőinek-művészeinek meglehetősen általános, életműveket befolyásoló-meghatározó élményköre ez. Következménye gyakorta a drámaiság, a tragikus látásmód, a kiélező polifónia. A szemléleti polifónia Kormos költészetére is jellemző, de nála ennek egy összefüggő-kiegyenlítő változata a meghatározó. József Attila *Reménytelenül* című versének nemcsak a kéziratát birtokolta, hanem próbált ő is, nehéz helyzetekben is „csalás / nélkül szétnézni könnyedén”.

Az egyén léte az időben természetesen behatárolt, de ez a néhány évtized a civilizáció sok ezer éves múltú és jövőjű időfolyamába ágyazódik. A versek kitüntetett figyelmet fordítanak a kezdőpontra: a születésre. Ismerjük ennek életrajzi okait, a tények legendásítását, de talán más okai is vannak annak, hogy az áldott állapot, a születés, az anyaság és az apaság a 113 lírai mű közül 19-ben jelenik meg, a személyesség után leggyakrabban a karácsony-képzetkörhöz kötve. Sokkal de sokkal gyakoribb ennél a halálképzet, melynek motívumköre 59 versben található meg, összesen 175 említéssel. Ha ehhez hozzászámítjuk azt, hogy a két elbeszélő költeményben is döntő a halál motívuma, még nyomatékosabb a jelenléte. Az nem lehet meglepő, hogy a hetvenes évek verseiben gyakoribbá válik e motívumkör. A *Szegény Yoric*k kötetben 18 említés található, az *N. N. bolyongásaiban* 49, s a terjedelmi arányok ezt csak részben indokolják. A halálképzethez kötődik egy ilyen fokú személyességgel egészen kivételes típusú időszembesítés: a halál utáni nem-lét minősítése a jelenből. Részben ezért válhatott a *Szegény Yoric*k a költői életmű emblema-versévé, de más későbbi költemények is említhetők (*Luca napra egy kory ital, Harlekin búsul, Rigó kiált fölöttem, Egy veszendő lélekért, Divinyi Mehmed irigye károg*).

A behatárolt emberi életutat – miként a *Szegény Yoric*k is tanúsíthatja – nem csupán a civilizáció, hanem a természet időbeliségébe is beépíti

a költői szemlélet. A civilizációhoz – a társadalmakhoz és történelmük-
höz, kitüntetetten művelődéstörténetükhöz elsősorban lineáris időszem-
lélet társul, a természethez ciklikus jellegű. A természetben a változás-, és
nem az elmúlásélmény a meghatározó, lehetséges az újjászületés (*Alu-
vók*), míg a civilizációban minden elmúlik: a szerelem, az emlék, az élet,
a hírnév, a mű. Van azonban némi kölcsönösség. A civilizációban is meg-
figyelhető ciklikusság (*Egy talicska halálára*, a rossz társadalmak, az em-
beri hamisság megjelenítése) s a természetben is némi linearitás (az *Egy
talicska halálára* erre is példa). Az idő egyszerre ciklikus és lineáris jelle-
gének képzetét kelti egyes versek időjátéka, amelyen Kormosnál elsősor-
ban nem múlt, jelen és jövő váltogatását kell érteni, hanem az objektívan
mérhető idő relativizálását, sűrítését és tágítását. A gyerekkort felidéző
versek egyértelműen érzékeltetik, hogy végérvényesen lezárt, befejezett
múltról van szó, az emlékező magatartás mégis időben és térben is
szinte testközelinek tudja a régmúltat. S ezt még fokozza is azzal, hogy
– feltehetően a gyermekkori betlehemes játékok intenzív bevésozott-
ságának is köszönhetően – a valóságos betlehemi történet többször is
átjátszik a gyermekkori emlékképekbe, s így a történelmi régmúlt és a
személyes múlt, a civilizációs örökség és annak személyes elsajátítása
szinte egyidejűvé válik. Mindemögött ott van egyfajta naiv vallásosság egy-
kori élményvilága is, de nem ez a lényeges, hanem a lineáris idő össze-
sűrítése – gyakorlatilag egyetlen ciklusba.

Az egyéni életút rövidegéhez képest mind a civilizáció, mind a ter-
mészet ideje végtelen, így nyugodtan kijelenthető: „Halálom túl kicsit /
mondjuk ötszázöt évvel / senki nem tudja rólam / hogy én valék Yorick”.
Onnan nézve ötszázöt év valóban „kicsi”, akkorra, miként az anyasírató
megfogalmazta: „Nem lesz többé neved se / emléked se jeled se / keve-
sebb vagy mi voltál / egyetlen marék csontnál” (*Egy kihantolt sírra*).

Az egyén számára jelenidejében négyféle virtuális idő létezik. Az egyik
a léte előtti és utáni nélküle való objektív idő. A másik addigi személyes
létének megélt idejéből mindaz, amit emlékezete megőriz és felidézni ké-
pes. A harmadik a még megélhető s számtalan bizonytalansági elemet
tartalmazó jövő idő. Végül a negyedik az az álmodozás-idő, amely az
említett mindegyikébe elvezethet külön-külön és egyszerre is, bár el-
sősorban a jövőre vonatkozik, mégis különbözik is tőlük. Kormos lírai
világképében meghatározó szerepű ez az álmodozás-idő, amelyben
egyébként sokkal természetesebb a múlt-jelen-jövő közti különbségek

elmosódása. E léthelyzetben a leggyakoribb tárgykörök: a szerelem (*Von-szolnak piros delfinek, Tengeremély, Hanyatt a tengervízben*), a számvetés (*Nakonxipánban hull a hó, N. N. bolyongásai*), a halál utáni helyzet (*Szegény Yorick, Rigó kiált fölöttem*). Az álmodozás-idő által meghatározott versekben mindig ott van a kijózanodás vagy eleve a józanság, s ez többnyire reményvesztettséget fejez ki: a szerelmi kapcsolat, illetve az élet jövőtlen. Az 1956-ig keletkezett versekben – az átírások után is! – a tartalmi értelemben vizsgált verszárlatoknak mindössze 14,58%-a múlt és befejezett jövő szemléletű. Az 1962 és 1977 közötti szövegeknél ez az arány 57%. Ezzel párhuzamosan a jelenközpontú zárlatok aránya 73%-ról 26%-ra csökkent.

A jövőképben a reményvesztés mellett hangot kap a remény elve, a reálisnak képzelt utópia is, bár ritkán. Ezekben a versekben a magánember és a közösség sorsa egymásra mintázódik, mint az *Utánunk* és az *Egész évben Lucázás* tanúsítja. Ugyanakkor, a legutolsó versekben hangsúlyosan jelen idejű, de folyamatossá tett, tehát jövőre is utaló módon fejeződik ki egy olyan negatív társadalmi utópia is, amely vissza is vonja az *Utánunk* reménykedését. Már az *Egy talicska halálára* (1971) történelemképe is komor, s még inkább áll ez a *Katalánokra* (1974), bár ez hangsúlyosan a múlt tragédiára utal. A *Vád* (1976) azonban – József Attila utóéletét idézve fel nyomatékosan, s önvádat is megfogalmazva, jelen idejű. A feltehetően utolsó befejezett 1977-es mű, a *Pásztorok* pedig – kétezer év emberiségtörténelmét összegezve, a múltból az azzal azonosnak tudott örök jelenbe lépve át fejez ki feloldhatatlanul tragikus történelem- és létszemléletet.

Kormostól idegen volt a pátosz, abban a tragikus formában is, amely a *Pásztorokban* megnyilvánul.³⁴⁷ S bár világgépét határozott, mondhatni örök erkölcsi elvek determinálják, nem a mégis-morál embere. Nem lázad a világ ellen, hanem elviseli. Időszemlélete alapján idegen tőle az újrakezdés eszméje is. Az életet csak folytatni lehet, s bár nem fatalista, hisz a sorsszerűségben, már a *Havas rétben* is ez nyilvánul meg: „mezítláb visszamennék kölyökként kezdeni / keresni megtalálni s megint elveszteni”. Tanulságos e vers azért is, mert itt az ifjúság korát szeretné visszaperelni: megtalálni és megint elveszteni. Erre később, akár az életrajzra, akár a történelmi korszakra gondolva csak kivételesen kerül sor. Elgondolkoztató ez a hiány, ha tudjuk, hogy a fényes szellők korszaka jó néhány nemzedéktársnál meghatározó emlékké válik a későbbi művekben

és visszatekintésekben. Nagy Lászlónál központi motívum az ezt jelölő májusé. Nemes Nagy Ágnes találóan a hároméves irodalom korszakáról beszélt. Kormos István ifjúságát az 1945-ös történelmi cezúrával két nagy szakaszra bonthatjuk. Az elsőről meglehetősen keveset tudunk. Kezdőpontjául célszerűen az elemi iskola nyolcadik osztályának elvégzését tekinthetjük 1938-ban. A céltalanságérzet és a nélkülözések esztendeit a Szigyártó László-féle magánegyetemi órák és a publikálás módosították jelentősen 1943–1944-ben. A második szakasz ugyancsak nélkülözéssel és csönddel kezdődik (1945–1946), majd az 1947–1949 közötti újrjelentkezéssel és sikerekkel folytatódik, hogy aztán harmadik belső periódusként ismét a hallgatással folytatódjék és záruljon le (1949-től körülbelül 1956-ig). Az első szakaszról – a korai versektől eltekintve – nemigen esik szó a későbbi emlékidézésekben, bár fontos kivétel az *Egy hajdanán elrepült ház*. A második szakasz középső éveit idézi fel a Sárközi Márta emlékére írt komor hangvételű *A fánk-ujju asszony*. Az 1949 előtti és utáni esztendők közti lényeges különbséget fejezi ki, de az 1956 utáni évekre s a hatvanasokra is utalóan a *Leltár* és az *Utánunk*.

E versek inkább általános jellegű történelemszemléletet fejeznek ki s nem személyes ifjúság-élményt. Kormostól tehát előbb a nyomorúságos családi életkörülmények, később a Rákosi-kor vették el az ifjúkor varázslatosságát, de ő erről a kifosztottságról költőként érdemben nem kívánt megnyilatkozni. Ehelyett is a gyermekkort, annak is a Szigetközben megélt szakaszát, az első éveket tette meg központi élményforrássá. Nyilvánvaló, hogy beleépített, visszavetítve külvárosi-városszéli pesterzsébeti emlékeket is e versekbe, amint erről egyes korai és annak idején publikált művek átírása tanúskodik (*Őszi metszet három csavargóval, Búcsús metszet a mecséri Villonokról*). A csavargók, a szegénylegények eredetileg szigetköziek, kispestiek, erzsébetiek is voltak, az átírások után azonban egységesen a szigetközi világhoz kötődnek.

A maga jelenidejében létező ember a Kormos-versekben a különböző idősíkokat mindig időszembesítéssel kapcsolja egymáshoz. Szemléletének kiegyenlítő polifóniája abban is megnyilvánul, hogy az időszembesítés nem értéktelítettség és értékhiány kiélező szembeállítás, illetve csak kivételesen az (főként szerelmes versekben), hanem – akár a jelent és a múltat, akár a jelent és a jövőt, akár a jelent és a halál utáni civilizációt, akár a jelent és az álmodozás-időt állítja egymás mellé, mindegyik idősíki világában ott van az érték s annak korlátozottsága, hiánya is.³⁴⁸

Az egyén léte a térben ugyancsak behatárolt, nem csupán a Földhöz kötött, hanem annak is valamely szegletéhez. Kormos Istvánt életrajza a Szigetközhöz, Budapesthez, Franciaországban Párizshoz és Normandiához köti. E helyszínek közül a versekben Budapest csak epizód szereplő, a többi viszont szimbolikusan is fontos tájjá változik. Ugyanilyen fontos a tenger, az óceán. A képzelet persze bejárhatja az egész földkerekséget (*Folyók, Testvérek*), s fantáziáit is teremthet, illetve átértelmezhet (*Nakonxipánban hull a hó*). A tenger mellett fontos helyszín a folyópart, a mező, valamint a szoba, az otthon, a ház. Miként az idősíkok, gyakran a terek is párhuzamba állítva, egymással szembesítve jelennek meg. Legismertebb a Párizs–Magyarország és a Normandia–Szigetköz kapcsolat, de jelentős szerepe van a Betlehem–Szigetköz, Magyarország, a Szigetköz–Atlantis, a szoba–tenger párhuzamoknak is. A térszembeállítás sajátossága, hogy általában nem jár együtt értékszembeállítással. Ha mégis, akkor az a szerelem elérhetetlenségével kapcsolatos, illetve, legáltalánosabban az élet és a halál lényegi különbségét fejezi ki a földön létezés és a földalattiság valóban feloldhatatlan ellentétességével.

A terek, a versterek a kisvilágot és a nagyot, az otthonosság- és az egyetemességgépzetet egyaránt fontosnak érzékeltetik. A köztük, bennük való létezés – a szegénylegény, a bolyongó, a kereső ember, a clown szerepeknek is megfelelően a kapcsolatokat létrehozó út, úton levés és a repülés-lebegés-úszás dinamizmust, mozgást kifejező motívumkörei teszik természetessé. Az előbbi 327, az utóbbit 110 szóval, szókapcsolattal dokumentálhatjuk.³⁴⁹

E költői világkép egyenrangúnak tudja, hogy az ember természeti és társadalmi lény. Az előbbi azt is jelenti számára, hogy az ember része és nem ura a természetnek. Az utóbbi kapcsán pedig azt fejezi ki, hogy bár az ember nem uralja a történelmet sem, de részesévé válhat a civilizációnak. A természeti lényre a jelenközpontúság a jellemző. Érzékszerveink segítségével fogadjuk be a környező világot, tartjuk fenn önmagunkat. A figyelem a testre, az evésre-ivásra, a természeti jelenségekre, a növényekre, állatokra, általában a környezetre és a felfogható ingerekre irányul. Az ember természetbe ágyazottságát kifejező központi motívumkör a vízé.

A társadalmi lényt az értelem irányítja. Örökölt kapja az elődök felhalmozott tapasztalatát s jövőtudata is van. A társadalomba ágyazottság központi motívumköre a civilizációé. Ennek négy fő tárgyköre: a humán

kultúra öröksége, kiemelten az erkölcs; az ősi, a finnugor, a népi hagyományok; a Biblia, a kereszténység; a művészet, a mesterek. Másodszor a társadalom, a közösségek: az egyetemesség-emberiség, a szegények, a magyarság. Harmadszor a személyes kapcsolatok: a szülő-gyermek viszony, a szerelem, a barátok, művésztársak. Negyedszer pedig a szerepek: egymással rokoníthatóan is a clowné, a művészé – s ebben az összefüggésben szerep az árva, a szegénylegény, a játékos, bohém emberé is. Nem tekinthető viszont szerepnek a szerelmes ember és a gyerekember meghatározó motívuma, hiszen mindegyik létállapot teljes önfeledtséget, célra orientált egyoldalúságot kíván meg. Nem szerepek ezek, hanem a vágyott önazonosság ideális példái a személyiségét formáló, a létevel rendszeresen számot vető ember számára.

Ez a személyiség a hetvenes évekre a versek tanúsága szerint „megérkezik”: családja s otthona van, versei születtek s így hírneve támadt. Egy boldog pillanatban elképzelte az idilli utópiát is (*Egész évben Lucázás*), ugyanakkor halaszthatatlanul szükségét érezte a létösszegzésnek. Nem azért, mert kiégett, mert befejezettnek vélte munkásságát, hanem talán azért, mert szervezete titkos utakon jelzést adott: a halállal kell szembenéznie. Az életművet illetően a versekben ott a kétely, de nincs semmi félelem: a személyiség természeti ember és civilizált, társadalmi ember énjeinek összhangja segít a tudomásulvételben. Ez az összhang nem ekkor teremődik meg. Ott van már a *Keresztrel hátuk szőrén*, majd a *Havas rét* világában, s 1963-tól minden jelentős költeményben.

A költő által véglegesnek tekintett s az utolsó versekkel kiegészített életmű 113 verse – a címekkel együtt, de nem számítva ide a két elbeszélő költeményt – 11 312 szót, leszámítva a határozott névelőket 10 559 szót tartalmaz. Bár a szavak szintjén nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, mi melyik motívumkörhöz kapcsolódik közvetlenül, s bár a polifónia a szólamok összetartozását is magában foglalja, tehát a természetbe és a társadalomba ágyazottság szimbiózisát-szintézisét, a természeti szféra szókinccse elég egyértelműen elkülöníthető. Kiemelve a később részletesebben tárgyalandó víz motívumkörét, ehhez 640 említés kötődik. Más költőkkel való egybevetés nélkül is feltűnő az öt érzékszervvel kapcsolatos fogalmak gyakorisága. Eltekintve most attól, hogy ez a költészet is kifejezetten képszerű, erőteljesen vizualításra törekvő, ennél elemibb szinten összesen 1219 szó kötődik közvetlenül az érzékeléshez, vagyis minden kilencedik szó a teljes versanyagban. A látás fogalomköre 41, a

fényé, a színeké 353, az éjé, a homályé 25 említést kap. A hanghatásokat és hiányukat fejezi ki 501 szó, közülük 110 kifejezetten zenei jellegű. A tapintásra 76, a szagokra, illatokra 22 szó utal közvetlenül. Az ízlelésre ugyan csak 5, ám az evésre, ételekre 14, az ivásra, italokra 48. Az érzékelés elemi szinten részben a testre irányul: 447 testrésznévvel találkozhatunk (beleértve az állatokat is), részben a természetre utalva. A természet tájai, tárgyai 195, a természeti jelenségek 291, az állatok 290, a növények 201, összesen 977 megnevezéssel szerepelnek. A természetbe ágyazottság 3283 említéssel, 31,09%-os aránnyal képviselteti közvetlenül magát a szókincsben.

Ebből az összegző jellegű felsorolásból is érzékelhető, hogy a természetbe ágyazottság szókincséhez sorolódtak valójában nem oda illő fogalmak is; például vízi járművek, zenei hangok, ételek, italok. Némely esetben átfedések is vannak, hiszen a víz ital is, s vannak vízi növények, állatok, amelyek mindkét helyen szerepelnek, de ez a pontatlanság csak körülbelül egy százalékkal módosítja az összképet.

Nehezebben áttekinthető a társadalomba ágyazottság szókincse. Anynyi bizony állítható, hogy hangsúlyos az elemi civilizációs szint jelenléte. Így a születés, az élet 45, a létige 137, a halál 175, a megnevezés-azonosítás 488 (személynevek, földrajzi nevek), a megszámlálás 151 (számok), a civilizációs tárgyak 646, a köznévi személymeghatározás 260 (foglalkozások, rokonsági állapot, életkorra, más jellemző tulajdonságra utaló megnevezés) szó tartalma. A helyváltoztatást, mozgást 408, az álmodozást, álmot 24, az ősi, a finnugor rétegeket 26, a biblikusságot 197, a pék, a kenyér szimbolikussá emelt fogalmait 63 szó fejezi ki. Kisebb szócsoportokat még lehetne ideiktatni, de a tendenciát ez a 2620 szó is jelzi a maga 24,81%-os arányával. A szókincsben szembeötlő a tájnyelvi, a régies szavak, szóképzések gyakorisága: 190 kifejezést soroltam közéjük. Végso soron ez is civilizációs jelenség. Ezzel az archaizálással lehet kapcsolatos az is, hogy viszont a szókincs modernnek nevezhető rétege igen csak szegényes: a nyelvünkben 1850 után meghonosodott szavak száma a tízet is alig haladja meg.³⁵⁰

Kormos István nem tartozott az elméleti emberek közé, költészettani tapasztalatait minden ismerőse által megcsodált, hatalmas versismerete alapján szerezte meg. 1969-ben, majd főleg 1976–1977-ben többször készítették vele interjút, s ezekben, valamint néhány költőkkel, lírával foglalkozó cikkében olvashatók kijelentései önnön munkásságáról, líra-

eszményéről. Egyértelmű, hogy nem mérnöki tudatossággal alkot, csak az ihlet csíhol belőle verset: „a véletlen kegyelmének tartom, ha bármit sikerül írnom”,³⁵¹ ugyanakkor állandónak gondolja a készenléti állapotot: „Az író, ha lábát lógatja is, vagy a Duna-parton könyököl, vagy sakkozik, vagy macskák játékát nézi, mindig csinál valamit vagy készül valamire. (...) A vers, amire készül, esetleg csak öt év múlva bukkan föl emléke elemeiből. De a költészet jelenléte benne állandó, akkor is, amikor évente csak három verset ír.”³⁵²

Önmagát alanyi költőnek tekinti: „Az ilyenre, mint én, valaha azt mondták: alanyi költő. Mivelhogy csak magamról írok, velem megtörtént dolgokat vagy magamra vonatkozó ábrándjaimat. Talán ma már nem kell ilyen költő, de a bőrömből kibújni nem tudok. Ha valaki elfog egy hangot az enyémből, amit saját sorsára vagy saját életére vonatkoztat, már csináltam valamit.”³⁵³ Máskor még hozzátette ehhez a gondolathoz: „Úgy gondolom, olvassa valaki, aki árva, vagy szeret valakit, de nem tudja kifejezni. Szerencsém, hogy én meg tudom fogalmazni. Ha rögzíték egy nyavalyát, már nem olyan elviselhetetlen.”³⁵⁴ Úgy vélte, hogy tehetségét, fantáziálásra való hajlamát a nagymamától örökölte, az archaizáló kedvet pedig a régi magyar költészettől. A népi szürrealizmust nem tartja irányzatnak, s önmagát sem jellemezné e fogalommal. A szó tisztességét, az igazmondást kötelességnek tudja: „A mi költészetünkben csak igazat lehet mondani, még annak is, aki nem akar. Én egyébként szeretnék mindig igazat mondani.”³⁵⁵ Nemcsak nyelvileg kötődött a hagyományhoz: „A magyar költőktől – már szinte a Halotti Beszéd óta – a leghétköznapiabb dolgokra várnak receptet. Az írónak ezért mindig »népben« kellett gondolkodnia. Legszemélyesebb dolgaimat is úgy írom hát, hogy elképzelem azt az utazót, aki – mondjuk a villamoson – a verseim fölé hajol.”³⁵⁶ Látszólag szigorúan, valójában csupán igényesen ítélte meg a kísérleti költészetet: „Mindent nem lehet versnek tekinteni, aminek látszólag versformája van. (...) Versben emberről, érzelemről kell hogy írjon a költő, s ember legyen a vers mögött, az érzelmei legyenek mögötte. Szeretném tudni, ha egy számomra ismeretlen költőtől verset olvasok, hogy milyen ember lehet ez a költő. S ha igazi költő versét olvassuk, bizonyosan olyan embert találunk mögötte, ha megismerjük, amilyennek a verséből elképzeltük. Tehát: a modernség nem azonos a hasbeszéléssel, ahogy ezt sokan tévedésből hiszik. A vers szavak költőtanca nélkül is vers, sőt költőtanca nélkül az. Persze, a legszabálytalanabb

alakzatú versszövegnek is megvan, ha igazi vers, a legvadabb avantgarde formátlanságnak is megvan a maga különös belső formája.”³⁵⁷

A *Szegény Yoric*k megjelenésétől kezdve Kormos elismerő kritikai fogadtatásban részesült, de az elemzők inkább leírták, mint néhány fogalommal meghatározták volna e líra alapvető sajátosságait. Talán ezért is futott be olyan nagy karriert Szabó Lőrinc 1974-ben megjelent 1945-ös naplójegyzetéből a népi szürrealizmus kategóriája: rendkívül tömör s a hetvenes években telitalálatnak mutatkozott. Kenyeres Zoltán már ez időben pontosított, s a látomásos népdal és az elvont tárgyiasság társításaként értelmezte a *Szegény Yoric*k kötetet.³⁵⁸ Kiss Ferenc többek közt az orfikus játékoságot hangsúlyozta,³⁵⁹ majd ismét Kenyeres Zoltán az evidenciaszerű népiséget, a kulturális élmények életélményként való megnyilvánulását.³⁶⁰ Lengyel Balázs modernül romantikus költőt látott Kormosban,³⁶¹ Könczöl Csaba a poeta minor komoly értékeit taglalta.³⁶² Baránszky-Jób László már elemzésének címébe kiemelte a polifonikus líra fogalmát.³⁶³ Lator László többször is foglalkozott barátjának munkásságával. Hangsúlyozta a valóság és a képzelet, az álmodozás és az anyagszerűség varázslatos egymásba játszódsát.³⁶⁴ Egy más helyen felidézte Nemes Nagy Ágnes egykori kijelentését: „Érdekes egy költő ez a Kormos. Csak mondja, mondja a közhelyeket, és egyszer csak megszólal a hegedűszó.”³⁶⁵ Vasadi Péter a verscímme emelt profán mágia fogalmát tartja talán a leginkább jellemzőnek a költőre.³⁶⁶ Papp Endre – az ezredvégi nemzedék értelmezőjeként – a reflektált vallomás kisajátíthatatlan játékaként minősíti az életművet.³⁶⁷

Kormos István költészete valóban kisajátíthatatlan valamely zártabb irányzat számára, s mint a példák mutatják, a tündéres költő kisiklik kezünk közül, hiába borítanánk rá fogalmaink hálóját, számára a bogok között is tágas a hely. Mondhatjuk rá, hogy alanyi, önéletrajzi, vallomásos költő. Mondhatjuk, hogy mítoszi, mágikus, mesei, látomásos, népi sajátosságok jellemzik. Mondhatjuk, hogy a tragikus, az elégikus, az idilli, a humoros, a játékos, az ironikus, a satirikus, a groteszk hangnemek és esztétikai minőségek egyaránt megtalálhatók nála. Mondhatjuk, hogy a valósághoz tapadóan tárgyas, de azt is, hogy szabadon szárnyaltatja képzeletét, szürrealista. Mondhatjuk, hogy a dal az alapvető műfaja, de ismerjük elégiáit, rapszódiait, ódáit, hosszűverseit, prózaversét, siratóit, portréverseit. Úgy gondolom, legtömörebben a tárgyas látomásosság fogalmával írható le a költői életmű, s ez feltétlenül kiegészítendő azzal,

hogy emberszemléletét a természetbe és társadalomba ágyazottság szükségyszerű kölcsönössége, költői világképét általában is a kiegyenlítő-összebékítő szemléleti-poétikai polifónia határozza meg.

Kormos István költészetének jellemzője, hogy a huszadik század második felében is tiszta lírát művel, nem keveri a műnemeket. Még a nemzedéktársainál oly divatos hosszúvers sem kísérti meg a maga epiko-lírikus jellegével, az ő két terjedelmes alkotása valóban verses epika: népmese és vogul epikus ének parafrázisa. A műnemi tisztaságon belül a műfaji kevertség azonban rá is jellemző: a klasszikus poétika fogalmai szerint legtöbb versét bajos lenne egyértelműen besorolni. Mert való igaz, hogy dalköltőként indult, bár az életkép sem volt idegen tőle, s az is tény, hogy az *Óda a kukoricához* valóban óda, a *Citerázó asszonyok* elégia, az *Egy kihantolt sírra* sirató, ám az 1962 után keletkezett művek nagy része műfaji szempontból jóval összetettebb, a 65 alkotás közül 8–10 tekinthető dalnak. A többiek műfaji értelemben is polifón jellegűek, még akkor is, ha van a sokszínűségben is determináns műfaji vonásuk.

A mindössze 6 soros, a címmel együtt 22 szóból álló *Cinphár* például akár versötletnek, forgácsnak, töredéknek volna tekinthető, pedig teljes vers. A „Ne feledd!” ismétlése, keretet adó jellege dalszerűvé teszi, mégse dal. A tömörség az epigramma képzetét kelti. Ez a műfaj az ókori görög költészetben a varázsigéből alakult ki, s az ismétlés, a hatáskeltés vágya annak is jellemzője. Megfelel e vers a klasszicizmus korában keletkezett szerkezetre vonatkozó meghatározásoknak is (expozíció, klauzula, célképzet és a felé való haladás, valamely tény – tárgy – és a hozzá kapcsolódó szellemes megjegyzés). Sorképzése és ritmusa azonban nem idézi az epigrammát. Maga a ritmus egyenesen emelkedő, anapesztikus-jambikus jellegű. A vizuális és ritmikai elemek mássága miatt alig lehet olyan olvasó, aki epigrammának minősítené e művet. Pedig leginkább mégis az: a varázsigé, a sírfelirat, a cinphárra jelképesen rávéssett emlékvers, emlékdal szintézise. Teljesen logikus a cinphár és az édesanya, sőt az ivás mint életfeltétel és az édesanya mint életadó, forrás közötti metonimikus kapcsolat is. Íme, ismét a polifonikussághoz jutottunk el, amely, úgy látszik, e költészet számos rétegét áthatja. Ezt találtuk az esztétikai minőségeknél, a hangnemeknél, ahol elsősorban a tragikum és a komikum, az idill és az elégikusság, a derűsen játékos és a groteszk szerves egymáshoz illesztése figyelhető meg. Nem annyira Janus-arcú mó-

don, tehát nem úgy, hogy hol ezt, hol azt a sajátosságát mutatja inkább a vers, hanem az egész bizonyul ilyennek is meg olyannak is.

Kormos életidejében a magyar lírában több olyan tendencia is megmutatkozott, amely fellazította a versszerkezetet (látomásosság, automatizmus, neoavantgarde). Rá mindvégig a megszerkesztettség a jellemző s ezzel együtt a művészi egyszerűség, átlátszóság. Keletkezett ugyan néhány lazábban szürrealisztikus verse, főként a *Szegény Yorick* kötet időszakában, de nem ezek a meghatározóak. Az *N. N. bolyongásai* kötetből az ilyesmi már kiiktatódik, s maga a kötet is szigorúan és következetesen megkomponált. A megszerkesztettség természetesen nemcsak egyes versekre vagy az említett kötetre érvényes, hanem az egész érett kori költői világra. A motívumok rendszerét is kifejező szókincsanyag már vázolt sajátosságai ezt különösen érzékletesen tanúsítják. Valóban saját költői világot fejeznek ki, olyat, amelyet senki más nem élt át, s így nem is örökíthetett meg.

A viszonylag kis számú mű szókinccse feltűnően változatos, gazdag. Meghatározó az alapszókinccs, egyéni jellemző a személynevek, a földrajzi nevek, a számnevek használata, az archaizálás, a ritka, a régies szavak kedvelése. Néhány egyéni szóösszetétele önmagában költői kép erejű: *dombkötéltánc, mohahomály, denevérszavak, koromtenger, búzatested, szóbilincslánc, pisztránghasad* stb. A magyar nyelv és a költői képalkotás sajátosságainak megfelelően azonban inkább mondatértékű szókapcsolatok révén alkotja meg legtömörebben kifejezett képeit: „amikor muzsikába kezdtem röptében a holló megállt”, „ötforintos pelyhekkel jön a hó”, „átdöfi a sárkány- / kemence lánghasát”, „Keresztem lángol térdeden”, „fázva csipognak rímeim”, „nem fájna, ha egy nagy csontkalapács / a halántékomra csördítene”, „míg fénybe nem fullad a tinta”, „harminc2 recéjű csontfűrész 4száz éve a fogsorod” stb.

Kormos nemcsak az életben, a költészetben is kedvelte a játékot, a nyelvit is. Már ifjan írt egy félig-meddig halandzsaverset (*Úttalan út*). Korai verseinek átírásában az eredetinel jóval több a nyelvi játékoság. A kései *Hommage a kendertilolófának* is félhalandzsza, azaz érthető szöveg. Részben nyelvi játék a *Folyók* leltára és jellemzése, képzeletbeli folyó-szeretők névadása, s gyakorta játékos a ritka szavak használata is, akárcsak az egyéni írásmód: *császkál, hilintáz, szuszkáló, sánta-csámpa, csicsonkázna, trüszkölvén tüsszögök, füttyög, kihoppáz, veres a zórod, le-*

quáros, csiszonkodik, bukseggelő napon stb. A tiszta játékosság legsokoldalúbb megvalósulása a Weöres Sándort köszöntő *Rajz a nap-köszőrűsről*.

Nyelvi játék is lehet az ismétlés, ám az ismétlődés sokkal általánosabb, többbretű, ugyanakkor meghatározó jelenség a Kormos-lírában is. Mivel viszonylag könnyen átlátható életműről van szó, talán még szembeötlőbbek formái. Gyakori a szövegelemek változatlan vagy variációs ismétlése. Ez – főként a terjedelmesebb alkotásokban – szövegszervező, szerkezetet meghatározó elv is (*Óda a kukoricához, Egy kihantolt sírra, Folyók, Egy talicska halálára*). A többszörös ismétlődés mellett a másik gyakori eljárás a versnek keretet adó jellegű (*Tesvérek, Utánunk, Tenger-mély, Metszet: felhőszakadás után, Cinpohár, Hanyatt a tengervízben, Kannibál szerenád, Egy rák vadászat emlékére*). Az ismétlés sajátos esete a rájátszás, a megidézés. Kormos él az önidézéssel is: a kései *Álomi metszet három csavargóval* és a *Zeppelinező vándorok* a korai csavargó-versekre utal. (Igaz, elképzelhető, hogy e két vers is összövegek kései átírása, ám ez is önidézés, amiként maga az átírás is voltaképpen rájátszás egy korábbi – bár saját – szövegre.) A civilizációs motívumok közül több magától értetődően idézés, rájátszás. A legdöntőbb a biblikus motívumkör, illetve a művészek, a művészet világa, ezen belül a *Rajz a nap-köszőrűsről* és a *Divinyi Mehmed írige károg*.

Verstani szempontból már tapasztalhattuk, hogy a legkorábbi versek ütemhangsúlyos ritmusait 1947-től gyakran váltották fel jambikus sortípusok. A tiszta időmértékesség azonban ritkán jellemzi a verseket, inkább az a laza jambikusság a gyakori, amely az ütemhangsúlyossággal elegyedve szimultán ritmust eredményez, több-kevesebb költői szabadsággal. A másik gyakori verstípus a félszabadvers, amely ritmikai értelemben rapszodikus (*Anne de Chartes, A fánk-ujju asszony, Folyók, Sárga eső, Samu király, Egy hajdanán elrepült ház*). A rímelés sem kötődik szigorú szabályokhoz. Nagyon ritkán használ tiszta rímeket, ha igen, akkor az többnyire önrím vagy ragrím. Sok a nem rímelő sora, kedveli a félrímeket, a rejtettnek nevezhető, szabálytalanul megjelenő rímelést. Olykor alig lehet észrevenni, hogy egyes sorok rímelnek. Talán meglepő, de szabadversszerű, rímtelen munkái is feszesek, a megformáltság ezeket is jellemzi. A ritmus kevert, szimultán jellege is a költői világ összetettségét, polifóniáját erősíti.

Már idézett vallomása szerint alanyi költőnek nevezte önmagát. Mások az önéletrajziságot, a vallomásosságot hangsúlyozták, árnyalva ezt a

reflexivitással. Kormos érett verseiben az élmény, a tapasztalat leírása, az átélésről szóló vallomás és a reflexió rétegződik egymásra. Korántsem egyoldalú, egyirányú folyamatról van szó. A személyiség az érzékszervei által felfogottakat átáramoltatja magán, rendezi, értelmezi azokat, majd megállapításait valamilyen formában közli másokkal, a világgal. Reflexióira másik személy(ek), a világ ugyancsak reflektál, s ez a folyamat az időben ismétlődhet. Ez a mozgalmasság épül be a versek sorába. Igencsak kommunikatív magatartás ez: nemcsak önkifejezés, hanem egyúttal a másokra, a másokra való folytonos odafigyelés is. Bizonyos, hogy ezt is kifejezik a verseiben megmutatkozó, nyelvtanilag is jelzett perszonális kapcsolatok. E vallomáslíra 113 alkotásából csak 29-ben áll egyedül az én a középpontban (egyes szám első személy önmegszólító te, sőt két alkalommal [ön]megszólító ő). 54 műben az én-te/ti és az én-ő/ők kapcsolat a nyomatékos, 7 pedig többes szám első személyben szólal meg. Mindössze 23 olyan alkotás van, amely „személytelen” egyes és többes szám harmadik személyű. A reflexivitásnak ez a hangsúlyozott interperszonalitása dinamikusabbá, nemegyszer drámaibbá teszi e lírát. Sok benne a döntési helyzet, oly módon is, hogy szinte megelőlegeződik a későbbi, várható döntés a maga kényszerű következményeivel, oly módon is, hogy most kell/kellene nekem/neked dönteni, s oly módon is, hogy egy korábbi döntés következményeként, az azok által korlátozott lehetőségek között kell dönteni. A nemleges, a kényszerű döntések rendre értékvesztéseget okoznak, a kifosztottság képzetét erősítik, feltűnően sokszor fejeződik ki a hiány, gyakran a tagadás, közvetlenül a tagadószó által is. A 113 versben összesen 234 alkalommal fordul elő a tagadószó valamilyen alakja, s természetesen számos más módja is van a tagadás, a hiány érzékeltetésének. Ugyanakkor érdemes azért arra is figyelni, hogy a tagadás a versekben nem feltétlenül a kifosztottsággal kapcsolatos. Kifejezhet pozitív tendenciákat, értékek melletti elkötelezettséget (*ne feledd!, nem bánt senki, de semmi vész, nem hülyéskedek*), s teheti ezt oly módon is, hogy a negatív lehetőség hiányát közli (*nem északi partok vize, nem fülhat bele álmom*), illetve akként is, hogy két – értékeit tekintve semleges – lehetőség közül határolódik el az egyiktől (*de ne csak lassút fűtyülj, nem szárcsasíratás, szárcsahalál elégiája ez*).

Az állandósult számvetéshelyzet spontán és tudatos módon is előhívja, működteti a reflexivitást, ennek összetettsége is polifón sajátosság. A fiatal költő inkább kifejezni akarta önmagát, az érett lírikus önmaga és a

létezés megértésére törekszik. Eközben mindig képszerű: éles, tiszta, konkrét képekkel fejezi ki lét- és történetfilozófiáját. Számos versének szinte lerajzolható, megfesthető a lényeges elemeket tekintve az alapképe, oly mértékben rögzítik a helyszínt, a tárgyakat, az emberi helyzetet, ugyanakkor ezek a befogadóban megjelenő képek kifejezetten szimbolikusak is.

E líra önéletrajzi jellege és szürrealisztikus tendenciái békésen illeszkednek egymáshoz, még a huszadik század második felének olvasói előtt is elfedik azt aényt, hogy a Kormos István nevű személy életrajza és a Kormos-lírában megjelenő életrajz korántsem azonos. Számos lírikus kapcsán lehet ugyanezt megállapítani, már a XIX. századiak közül is, arra azonban alig akad példa, hogy valaki a legalapvetőbb – s végső soron ellenőrizhető – életrajzi adatait is átköltse, a valóságosnak olykor éppen az ellenkezőjét állítsa következetesen. A Kormos-líra – és az interjúk, vallomások – életrajza fiktív, teremtett életrajz, amelyben ugyan vannak valóságos elemek is szép számban, de oly nagy mértékű benne a fiktivitás, az átalakítás, hogy a teremtettség a maga körébe vonja a valóságosat is. Szinte egy verses életrajzi regény fő vonalai és némely epizódjai bontakoznak ki, s bár egyes elemeket meg lehet cáfolni, másokat igazolni fellelt vagy fellelhető dokumentumokkal, a teremtettség a lényeg.

Kormos István azonban nemcsak saját életútjának lényegi elemeit formálta át, hanem költői pályája 1955 előtti szakaszát is. Az eredetiek-től az átirrt versek is radikálisan különböznek. Nemcsak a pályakezdő és az érett költő színvonalkülönbségében, hanem világképben, a poétikai eszközök jellegében is. A töltelékelemek kirostálása, a többszörösen tartalmas képek alkalmazása, a komplexitásra törekvő tudatos költői munka eredménye. Kiss Ferenc a *Névtábla seholnincs ajtómra*³⁶⁸ és a *Három napja* című verseket elemezte ebből a szempontból, s ezek valóban reprezentatív művek, az első éppen az életművet indító darabbá nemesül, de említhetnénk más szövegeket is. Mind arra lehet példa, hogy a mutáló – bár tehetségre valló – vershang éretté vált, mondhatnánk azt is: artisztikussá. S hozzátehetjük: nem oly módon, amiként a negyvenes évek végén a költő elképzelte s néhány versében meg is valósította az artisztikusságot. Az átdolgozásokat a *Szegény Yorick* költője végzi el.

Nyilvánvaló, hogy a hatvanas évek versszemléletéből sok minden kikerülhetetlenül jelen van az átirásokban. Mindjárt a *Névtábla seholnincs ajtómra* kimondja a domináns bevégzettségélményt, a haláltudatot:

Ajtóm fák közé nyílik,
nyitja-csukja tollam,
karcolászva bűbájolom:
K. I. aki voltam.

Ám e vers egésze és e zárata is kettős jelentésű, mert nemcsak a haláltudat van jelen benne, hanem egy tündéries-játékos édeni szemlélet is, amely itt többek között finoman utal a régi versek átírásának, bűbájolásának tényére is. E kettősség az átírások legfőbb jegye. Komorabbá válnak az eredeti szövegek: a bevégeztség, a pusztulás, a halál sokkal többször szerepel bennük. Árulkodó a *Dülöngélünk* indításának módosítása: „Megyünk hát a tisztább jövő / felé sorban.” helyett „Megyünk fekete jövőndőnk / felé sorban” lesz.³⁶⁹ Idézhetnénk a *Karcos torokkal*, az *Aludnék*, az *Emlékezés Hadurunk korára*, a *Levegőt Harpagonnak!*, a *Kifosztott erdő*, az *Egy lusta költőre* sorait és eredetijüket is. Csak a halál képeinek beépítéséből példázva: „szekerünk a Szent Mihály – / lova”, „bombatölcsér vize agyagsárga, / szemem veri bugyborékolása”, „Tölcsért temettem, ahol / bomba csattant”, „Tíz ujj kifosztott erdőmben, / csukom-szétnyitom, / varjat lincselő egekből / hull fehér szírom”, „Jön idő, koporsó-komor”.

Ezt az élményt keresztezi, oldja is fel sokban a tündériesség-játékoság-édeniség. Ez a vonás a *Szegény Yorick*-ciklusban nincs jelen, itt viszont lényegi lesz. Kormos az átírásokkal a költői „gyermekkort” idézte fel, s megpróbálta azt értékekben gazdagabbá varázsolni, felhőtlenebbé változtatni, ugyanakkor nem hallgathatta el, hogy az érett férfi haláltudatával varázsol. Mindeközben történetileg és életrajzilag is hiteles maradhatott, hiszen a háború előtti, alatti és utáni években a nélkülözés és a halálveszedelem volt az ő része is. Talán e költői gyerekkor rekonstrukciója is előkészítette – a szerelem motívuma mellett – azt, hogy a gyerek-motívum egyre meghatározóbbá váljék a pályán.

Az átdolgozás maga játék, jó mulatság is lehetett a költő számára – akinek ekkor már komoly műfordítói rutinja van –, nem „szent” szövegekhez nyúlt, hanem saját sülvölvénylétét formálhatta át. Mindehhez közeli példa lehetett számára Nagy László hasonló jellegű, bár egy fokkal szelídebb mértékű tevékenysége.³⁷⁰ Kormos arra törekedett, hogy ifjúságának tisztaságát, derűjét, bájoságát is megőrizhesse. Összetettebb poétikai tudásával és világszemléletével azonban ezt csak a kulturális élményrétegek sokkal elevenebb beépítésével tudta elképzelni és elérni. Gyakoriak

mítoszi és irodalmi stilizációi, ezek azonban nemcsak mítoszlekként, irodalomként jelennek meg, hanem a személyesen átélt lét szerves részeként. A személyes és a szimbolikus nemcsak utal egymásra, hanem szinte azonossá is válik, ugyanannak a lényegnek kétféle megnyilvánulássává. Ez a fajta stilizáció a kereső ember egyik találata is: a bevégzettséggel hadakozva, ha nem is egy valódi, de egy stilizált édeniséget fel tud mutatni, a stilizációval is, az ellenpontosítással is érzékeltetve az éden virtuális voltát. E líra orpheuszi jellegűvé minősítését nagymértékben ez a stilizáció alapozta meg – s természetesen az *Orpheus panasza*, az elérhetetlen szerelem motívuma. Abban az értelemben viszont, amiként Hamvas Béla beszélt Weöres Sándor kapcsán a homéroszi és az orpheuszi költészetről, mint két fő tendenciáról a világlírában,³⁷¹ Kormost csak erős fenntartásokkal nevezhetjük orpheuszi, vagy akár Weöres Sándor nyomdokán haladó költőnek. Rá ez ügyben is a kétféle tendencia összebékítésére való törekvés jellemző.

Az édeniség képzetét is felidéző stilizáció képekben leggyakoribb eleme a kereszténység profanizált mítoszkincse, amelyben megjelenik az Úrjézus, Szent Péter, Gáriel főangyal, „Sándor, József, Benedek, / Pongrác, Szervác, Bonifác, / aprószentek, fagyósszentek”, Mikulás és Vízkereszt napja, a Kánaán és Betlehem. Ha például a *Dülöngélünk* eredeti anyagát egybevetjük a rekonstruált ciklussal, akkor 6 biblikus elemmel szemben 25 szerepel az utóbbiban. A biblikus elem jelen van a *Szegény Yorick* kötetben is, meghatározóvá, kikerülhetetlenné azonban a hetvenes évek verseiben válik.

A stilizálás másik szembeötlő sajátossága az egyetemes kultúra nagyjainak, irodalmi alakoknak, történelmi személyiségeknek a szerepeltetése. Erre általában nem tragikus, hanem játékos vagy ironikus módon kerül sor. A *Dülöngélünk* kötetben még csak Dózsa, Tündér Ilona és Batukán említődött. Az átdolgozáskor csak a kán neve maradt meg, viszont megjelenik Titánia a lapulegyezővel, a csavargók „Walthervon der Vogelweide / hárfahangján” dalolnak, *Búcsús metszet a mecséri Villonokról* készült. Megjelenik a térbeli tágasság is, itt a későbbi francia élményekkel dúsítva: „Pontoise, Mecser vagy Párizs, / testvér szentek”, máshol a képzeletbeli utazásokat vetítve vissza: „Jáva felé úszó briggre / szálltam volna” (*Dörmögő*).

A tündériesség-édeniség legtisztábban olyan versekben van jelen, amelyek nem voltak benne a *Dülöngélünkben*, s bár megjelentek, nehezen

voltak fellelhetőek. A költői képzelet itt gátlásoktól mentesebben mozoghatott. Az *Eső esik* kisangyala és Szent Pétere egy reális életképben és egy legendában egyszerre van jelen, s cselekedeteik annyira emberiek és tiszták, amilyenek csak az édeniség állapotában lehetnek. A *nyár gyermekei* mesei gyerekvilágot idéz, olyan tájképet ad, amelyen idilli nyugalom árad szét. A tárgyak, jelenségek úgy személyesülnek meg, hogy emberiesülnek is: „Kölyök felhőcske szendereg”, „le-föl sétálgat a vödör”, „A rét zöld lábakon szalad, / fészülgeti hétujjú szél, / veremben répa aluszik, / kukoricához tök beszél.” Ebben az emberies tájban ideillő állatok élnek: „barázdában két nyúl kotyog / oroszul, németül, csehül. // Sárkány a szérún, morrogó, / torka gyöngy rozsszemet fuvall.” S mindez azért, hogy a vers centrumában megjelenhessen az a gyermek is, aki a személytelen beszélő szerelme: „Mézes Annuska játszogat / kavicsal, halpatantyúval.”

Ebben a stilizációban a tárgyiasság és a látomás is édestestvérek. A nincsből itt mégis van lesz, az öröm és a kín egyaránt dallá finomul. A legteljesebb példa erre a *Szarvas szarván száll az idő*. Kalevalai világot idéz ez a baranyai népmese nyomán eredetileg 1948-ban keletkezett mítosz. Az örök élet ábrándja, a tökéletes édeniség végül is mint természetellenes, nem emberhez mért világ jelenik meg. Ez a mítosz elbeszéli azt, amit lírai művek összessége a műnem sajátosságai szerint ugyancsak kifejez: a haláltudatos létet.

A költői beérkezéssel egy időben sokasodtak meg Kormos István prózai írásai. Igaz, ez csak évekkel halála után vált nyilvánvalóvá, amikor Nagy Gáspár összegyűjtötte, kötetbe rendezte ezeket *A vasmozsár törője alatt* címen.³⁷² E kiadványban 40 szöveg kapott helyet, s ezek további 3-mal egészültek ki a *Kormos István műveiben történő újraközlés*-kor.³⁷³ Ez idáig 8 újabb, korábban publikált szöveget sikerült találnom és egy kiadatlant,³⁷⁴ s feltűnt az is, hogy a *Kormos István képeskönyv* is közölt néhány máshol ma sem olvasható szövegtöredéket.³⁷⁵ Előkerült egy önéletrajz is.³⁷⁶

A prózákötet négyfelé csoportosította a szövegeket. Az elsőbe a személyes, életrajzi jellegű vallomások kerültek, a másodikba a kritikák, a harmadikba a portrék, emlékezések, bemutatások, a negyedikbe az interjúk. E műfajok nem különülnek el mereven egymástól. Életrajzi adatok találhatók az interjúkban is, a címadó *A vasmozsár törője alatt* pedig

ars poetica és szinte prózavers is. Egészében legalább annyira legenda, mint valódi életrajz.

A posztumusz prózakötet kritikusi inkább méltatták a kiadványt, a szerzőre emlékeztek, a költőt dicsérték. Abban megegyeztek, hogy az írások többsége alkalmi jellegű, mégis maradandó, egészük gazdagabbá, még hitelesebbé teszi a költőről kialakult képet. Megállapíthatták az egységet is a lírai és a prózai művek, az interjúk között. A legmélyebben Kiss Ferenc foglalkozott a prózai írásokkal.³⁷⁷ Ő nemcsak a poétát, az embert is jól ismerte, s baráti kapcsolatuknak is köszönhető némely fontos felismerésének határozottsága és időtállósága. Szerinte a könyv alapvonása: „az emberi gesztus, hogy az érdemet fölmutassa, a méltatlan helyzetekért elégtételt szerezzen, örömet okozzon, Kormos számára mindennél fontosabb belső szükség. Az alkalmi jelleg magasabb értelme is ez: a jó üzenet. Voltaképpen verseinek is ez az uralkodó szólama.”³⁷⁸ Kiemeli, hogy a költő prózájában is a mesék és a legendák szelleme irányítja az emlékezetet. Így válik a nagymama szinte mítoszi hőssé, így Sárközi Márta profán és szabadszájú tündérré, így felülmúlhatatlan atyai barátá Sziagyártó László, Kulcsár Adorján és főként Vas István, nemzedéktársi fő szövetségessé Nagy László. S így gyűjti maga köré a „csibéket”: a hatvanas évek második felétől az induló költőket. S nem önmagát, hanem például Nagy Lászlót ajánlja mesterül, Nagy Gáspár kapcsán így: „nemcsak gazdag művét adja örökségül, hanem emberi tartását is: példát arra, hogyan kell s lehet emelt fővel nézni a világba, bármilyen szélben, átvágva egyenesen a földeken, ha megcsavarodnak az utak.”³⁷⁹

Ismét Kiss Ferencet idézve: „A visszaemlékezéseket helyenként önvád árnyalja, hogy hálátlan volt jótevői iránt, s mindig jelen van bennük a létezés érdekességének, a személyes lét értelmének ama tartalma, melyet a *gazdag szegénység* öntudatának nevezhetnénk. Ez a gazdag szegénység fogadja s viszonozza az élet ajándékait, természetéhez híven, nem rendjeleket osztogatva, hanem emlékezete fémébe vonva, élettörténete eseményévé avatva azt, amiért hálás.”³⁸⁰ A hálátlanság, a hűtlenség miatti önvád részben indokolt lehet ugyan, részben azonban a legendásítás, a megalkotott életrajz része ez is. Vajon okkal vádolhatja-e önmagát az ember azért, mert nem ajándékozta oda egyik kedves francia könyvét egy író társának? Lélektanilag persze ez is indokolható, amiként az is, hogy a nagypapát csak a halálos ágyán csókolta meg. Nyilván a nagypapa és a gyermek férfias szemérmessége volt a gátló tényező, s

nem valamiféle rosszóság. Az se biztos, hogy a gyermek gyónásai úgy történtek, ahogy azt élete végén elbeszélte, lehet, hogy nem a papnak hazudott bűntelenséget, hanem nekünk megátalkodottságot. Egy kései versében közvélekedésként rögzíti önmaga negatív képét: „Mondják, poklokra száll ez, / mert csak rosszon csiszonkodik” (*Egy veszendő lélekért*). Másrészt az is igaz, hogy Kormos István korántsem élt példaszerrűen, az önbírálatnak van tehát létjogosultsága, mindezt azonban oly módon teszi, prózában is hol kópésan, hol tündériesen, hogy a szövegben ott van a sorok között a feloldozás. *A vasmozsár törője alatt* életút-számvetésének főszereplőjét aligha ítélné el bárki is, ennek hallatán Szent Péter ismét azt cselekedné, amit a versben tesz, ahol „hümmög atyásan s félre fordul”. A személyiség hibáit a művek oldozzák fel. A legszebb példa erre alighanem a *Nakonxipánban hull a hó*. Amikor ezt a hóhulást elővarázsolja a vers, hozzáteszi; „csibéim nem hülyéskedek”. Amikor később első feleségét idézi fel, tehát nem a képzelet játékát, hanem életrajzi tény, másként minősít: „nem tudtam mennyi vagy nekem / bizonyítható hülye voltam”.

Kiss Ferenc a költőnek az irodalmi életben betöltött szerepét okkal nevezi kivételesnek: „Még ha tudjuk is, hogy voltak sorsszerű és voltak irodalmi kapcsolatai, az utóbbiaktól sem lehet elvitatni a sorsra kiható jelentőséget, hiszen kisemmizettségében lettek társai többen, akik világképétől távol álltak. S nem kétséges, hogy Kormos nyerni tudott ezeken a kapcsolatokon. S nyert rajta költészetünk is, talán a súlyos paraszti valóság legendába való átemeléséhez is így, »urbánussága« révén szerethetett távlatot s bátorságot. Hű maradt a gyermekkori világhoz, de nem kellett lépcsőről lépésre együttmaradnia a történelmi kálváriát járó osztállyal.”³⁸¹

Kormos István prózai írásai elsősorban valóban a lírai életmű összefüggésében nélkülözhetetlenek. Érett költészete a poeta doctus műve, prózájában azonban a poeta natus nyilatkozik meg; sokat tudó, de nem tudós. Vallomásos és nemegyszer poétikus, legendásító írásaiból feltárul véleménye a magyar líra múltjáról és jelenéről, a műfordításról, saját életéről, a helyes emberi magatartásról. Prózája az életmű szerves része. Hozzá kell tennem: jelenleg csak töredéke közismert ilyen munkáinak. Két és fél évtizedes kiadói munkája során nagyszámú lektori, szerkesztői jelentést kellett készítenie. Ezek mind ismeretlenek, s talán azok is maradnak.³⁸² Egyedül az *Elérhetetlen föld* kiadásához készített ajánlását is-

merjük. Leveleiben büszkén emlegette velős és nagyszerű – Párizsban írt – lektori jelentéseit. Remélhető, hogy ezek közül is előkerül még valahány. Én a prózájához sorolnám – újabb műfajcsoportként leveleit is. Ezek közül több megjelent: Fodor András, Domokos Mátyás, Lator László a címzettek. E könyvben többször idézhettem a Rab Zsuzsához írottakból. A már ismert – és az ismeretlen – levelek az életmű szerves részét képezik, s állítom, hogy ezek is műalkotások. Ha összehasonlítunk például egy Domokos Mátyáshoz és egy Fodor Andráshoz írott levelet, feltűnő, hogy mennyire más ezek felépítése, stílusa. Leveleiben is játszott, s nemcsak a tényekkel, hanem a stílussal, a nyelvvel is Kormos István.

Az ember természeti lény: a víz motívumköre

Nakonxipánban hull a hó

A víz egyike az „őselemeknek”, az élet forrása, amelynek talán minden, a létezéssel foglalkozó mitológiában központi a szerepe. Hozzá kapcsolódik a keletkezés, a születés, nélkülözhetetlen az életben maradáshoz, jelképe az újjászületésnek, a megfiatalodásnak is. A víz azonban nemcsak az élet, hanem a halál vize is. Az elmerülés, az alvilági folyó, a vízbe temetkezés is ősi elem. A víz motívumköre így szinte magától értetődően kínálkozik az emberi lét természetbe ágyazottságának, ahhoz kötöttségének központi kifejezőjéül. Ellentmondásmentesen erősíti meg a gyökereiben naiv szemléletmódot a modern természettudomány, amely a vizet az élet keletkezéséhez és fenntartásához nélkülözhetetlennek tartja.

Kormos István művei között mindössze 11 található, amelyekben nem lelhető fel a motívumkör egyetlen eleme sem. Ez is érzékelteti kiemelt szerepét. Nem a közvetlenül mitologikus elemek vannak a középpontban, de határozottan jelen vannak ezek is. A *Dülöngélünk* nyitóverse, a végleges címén *Névtábla seholnincs ajtómrá*, még határozottabbá téve az eredetmondát, így kezdődik:

Kivetett a víz alól
fröcskölődő hullám,
kavicsos parton szárítom
bú-buborék hullám.

Nyírányám és nyárapám
ágaiból lettem,
sarkam alatt ég bizsereg,
föld forog felettem.

Az ág is élet-jelkép (életfa), s az ég és a föld, majd később a nap és a hold s az időtényező beiktatásával a világ teljessége mutatkozhatna meg, ez a világ azonban tótágast áll: se az ég, se a föld nincs a helyén. Már maga a születés is halál volt egyben; a hulla képzelete, még ha játékosává téve is, de határozottan jelen van. Bár ez a kifejezés felfogható úgy is, hogy a születés előtti „buborék-lét” „halála” következik be a születéssel, a magzatvíz ölelte térből a levegőre kerül az emberke. Másfelől közelítve az is beleértendő e születés-mítoszba, hogy egy volt-költő, a hosszú hallgatás, azaz a költői nem-lét után ismét megszólal. A vers egésze – nagyrészt már az eredeti változatban is – következetesen groteszk jellegű, bár nem tragikus, hanem játékos modorban, „bűbájlva”. A vers zárósora – „K. I. aki voltam.” – ugyan a befejezettséget is a versbe építi, a halottság-képzetet mintegy igazolva, ám ha a játékoságra gondolunk, akkor ez a „karcolászás” azt is jelentheti, hogy íme, egykori önmagamát (verseimet) most tündériessé varázsolom.

A személyes teremtmésmítológia egyik változata az *Atlantisz*. Ebben szerepel „a vizek teremtés előtti / örök szaga” kifejezés is, a gyerekkor pedig mint lezárult, „meghalt” világ idéződik fel. Egy másik számvetés-vers, az *Orpheus panasza* azt vallja, hogy a költői muzsikára „a vizek hozzámm kezesedtek”. A hiányt, a kifosztottságot hangsúlyozó *Leltár* egyik eleme: „fejem víz alá nyomták”. Az *Áldozat* közvetlenül rá is utal egy ősi, mitológikus képzetre:

Az első kortyot Földanyának,
ne szomjuhozhassa az ember
pogány reflexeiből egy
mozdulata még megmaradt.

Az szinte magától értetődő, hogy a két archaizáló elbeszélő költeményben, amelyek mitikus időkbe és viszonyok közé vezetnek el, a víz motívumköre is mítoszi szerepű. A *Szarvas szarván száll az idő* verstája egy hatalmas, bazalthegyekkel övezett tó partján szőlőskert és pince, borozni készülő férfival, majd a bort vedelő halállal. A *Völgul menyegző* (1968) az asszonyserzés pozitív és negatív példáját adja elő, s a folyónak, a forrásnak, a belőle vett vödör vizeknek s azok tanácsának meghatározó a szerepe az emberi sorsokban. Ez a költemény végül is mítoszparafrázis, de nem egyetlen mű, hanem egy világgép és egy azt kifejező műfaj a mintája.³⁸³

A motívumkör szerepének életrajzi háttere is van. Kormos gyermekkorában a Szigetköz a jelenleginél sokkal inkább volt a vizek földje. A legszébb és legrészletesebb életrajzi vallomás, *A vasmozsár törője alatt* több vonatkozást is feltárt számunkra. A gyermeket fölnevelő nagymama a kisfiú kérdezősködésére egy mesét talált ki az apa hollétéről, sorsáról. A valóban költői fantázia teremtette történet feledhetetlen, bár lehetséges, hogy érdemi szerzője nem a nagymama, hanem az érett költő. Ám e történethez mindenképpen kellett a szigetközi élményvilág. E személyes halálmitószót, vízbe temetődést a vallomásban egy másik követi: apró gyermekként játék közben majdnem belefulladt a Duna kiöntésében egy gödörbe, nénei mentették ki. Ugyancsak gyermekkori emlékként idéződik fel az álom az Óceánról: „álomban az Óceán nem nagy víz volt, hanem emberalak: egy hatalmas, sose látott méretű szobor, színaranyból, s egy keskeny folyón feküdt keresztben, mintha repülőgépről láttam volna az egészet, a folyó egy sárga sivatagon tekergett át, s föntől látszott csak keskenynek, az egyik partján megállva alig láttam a másikat. A szobron, azaz az Óceánon mehettem csak át a túlpartra, mivel híd sehol, s vacogva nekiindultam, s hasa közepén egy nagy fekete lyuk volt, borzongva kikerültem, a homlokán is lyuk, azt is.”³⁸⁴ Reggelre a gyerekek arra ébredt, hogy megbénult a lába. A nagymama racionális magyarázata szerint azért, mert éjjel megevett egy nagy lábas mákos nudlit, s az meg a büntudat megártott neki. Szerencsére csak fél napig tartott a betegség, mely azonban elfelejthetlenné tette az álmot. „De visszagondolva: nem kínzó emlék az Óceán ilyesforma első látása, sőt összemossódik emlékeimben a valóságos Óceánnal, az Atlantival, amit ugyancsak éjszaka láttam meg először, Cécile normandiai házának ablakából; a ház két fekete szikla közt állt az Óceán partján, a ház alatt hullámtörő sziklák, tehát a házig ér a tenger; hold ragyogta be, s a partra odaképzeltam az álomi óceánt – reggel aztán megláttam a parton elnyúlva, egy irdatlan, félbehagyott szobrot.”³⁸⁵

Egy szempontunkból ugyancsak fontos gyermekkori képzet az inspirálója a *Folyók* (1971) című versnek:

Nemük s koruk van a folyóknak,
gondoltam nyolc évesen,
térdig állva
a Duna zöld kiöntésében: (...)

E mű 213 soros, a költő leghosszabb lírai alkotása, terjedelmességét a katalogizáló jelleg teszi természetessé. Összesen 44 folyónevet sorol elő, köztük 16-ot a történelmi Magyarországról, s mindegyiket jellemzi valamivel. „Manapig se tudok többet a folyókról” – állítja, vagyis a gyermeki tudást egy lehetséges teljességgel azonosítja, s ezt megerősíti azzal is, hogy a Loire esetében azt vallja, hogy „Aztán partján állottam, / s igazolódott / minden képzelgésemm róla”. A vers csattanója, a személyes mitológiát teljessé tevő vallomás szerint palatáblájára két kitalált nevet is felírogatott:

ketten voltakok ábrándjaim
ledöncölt szénaboglyájában
titkos-féltett feleségeim,
akikről később, hulló
hajam nézve is álmodoztam (...)

Am ha a többiek, a „nyavalyások” kérdezték Csunga és Xatande felől, folyóknak mondta őket. Ez az egyéni mítosz férfinak, nőnek, gyereknek, öregnek tudja az egyes folyókat, az embertípusokat, az emberi történelem helyzeteit és a természetet rétegi egymásra, s a világot azáltal teszi teljessé, hogy végül a „feleségeit” is megtalálja közöttük. Ha nem kizárólagos is, de hangsúlyos tehát a víz női princípiumként való értelmezése, s az egész verset átható animizmus egybekapcsolja az ősi mitologizmust az egyéni képzetekkel. Az is belátható e vers példájából, hogy az életrajzi és a mitológiai háttér már a gyermekkorban összefonódott, s ami ott és akkor spontán folyamat lehetett csak, az vált a felnőtt ember költői világában tudatos szemléleti és poétikai vonássá. Elsősorban és legáltalánosabban azonban nem világmagyarázó, történetmondó mítoszok keletkeznek, nem az válik hangsúlyossá, hogy minden ember lényeges gondjaira, kérdéseire születik meg a válasz, hanem a személyesség, az egyéni helyzet, az egyéni nézőpont a meghatározó.

A szigetközi eredet mellett az életrajzi háttér fontos eleme a franciaországi tartózkodás a hatvanas évek első felében. Ennek két fő színtere Párizs és a normandiai tengerpart, s az elképzelt tenger és a valóságos a versek egyik főszereplőjévé vált. A *Vonszolnak piros delfinek* – az első olvasat szuggesztíójával ellentétben – még a nem látott, csak elképzelt tenger-óceán-élményt ragadja meg. (A vers még a franciaországi utazás

előtt, 1963 májusában megjelent.) Viszont a *Ház Normandiában*, a *Tél Normandiában*, az *Anne de Chartres* versvilágában már a valóságos eleménynek is komoly szerepe van. A költő néhány eddig publikált levele, házagosan ismert életrajzi adata alapján több minden azonosnak mutatkozik az életrajz és a versbeli világ között.

A lírai művekben a víz motívumkörének 640 szó szerinti előfordulását regisztrálhatjuk, ez a teljes szókincs 6,06%-a.

Melyek a fő elemek? Az adatok a következők:

folyónév	65
hó	56
víz	40
tenger	36
eső	21,

továbbá jég – 14, folyó 11, kút – 10, felhő – 8 stb. Ugyancsak tanulságos a vízzel, folyadékkal kapcsolatos képzetkörök gyakorisága:

ivás, szomjúság	30 (állapot, cselekvés)
italféleségek	26 (a víz nélkül)
sírás, könny	22 (állapot, cselekvés)
vér, vérzés	20
úszás	12 (cselekvés)

Meglepően nagy számúak a víz képzetéhez köthető, a víz jelenlétét feltételező tárgyak, lények:

vízi, vízparti állatok	64
víz-, folyadéktartó edény	27
hajó, vízi jármű	18
vízi jellegű növény	16
vízzel kapcsolatos foglalkozás	11

Gyakori a vizek földrajzi környezetét, elemeit, miniatűr megjelenési formáit jelölő kifejezés is: part – 14, hullám – 13, homok – 10, veríték képzetköre – 9, sár – 8, buborék – 7, pocsolya, tócsa – 7, sziget – 6, csepp – 4.

A költő talán legkedvesebb szava alakváltozataival a *gyöngy*. Összesen 37 előfordulásából 23 kötődik a víz motívumköréhez:

„foszlott harmatgyönggyé”,
„nevetésük gyöngyöt bugyborékkolt”,
„gyöngykönnyet törülnek”,
„Hűsítő gyöngyeit”,
„izzad a menny kék gyöngyöket”,
„a tócsa gyöngye... ragyog”,
„fák, dérgyöngy-komiszbán állnak”,
„homlokom gyöngyével”,
„vízgyöngyös liliomszál”,
„zuzmaragyöngyös ködülte réteken”,
„a víz gyöngye”,
„ikrás gyöngyöt sírt gyönyörében az elhagyatott fügefa”,
„dérgyöngyös moha retteg”,
„gyöngyöző tengeren”,
„kék Duna gyöngye Budapest”,
„gyöngyös verítékben”,
„pihés hónalja gyöngyei”,
„gyöngyöt tátognak / gyönyörbe révült halak”,
„a verejték gyöngyei”,
„verítékgyöngy hason, derékon”,
„gyöngyöző omrák vizekben”,
„a homlokomon sógyöngykoszorú”,
„sógyöngyöt ivó”.

Elég nagy számú az igék között a víz, a folyadék mozgását és az abban való mozgást kifejező. Ezek közt különösen feltűnőek az értékpusztulásra utaló *szétúszik, elúszik, elsüllyed, alámerül* változatok, amelyekben a víz mélyén vagy a vízbeli járművön, szigeten való tartózkodás mint a magány és a kifosztottság vershelyzete jelenik meg.

Vannak versek, amelyekben csak mellékszólam a víz motívumköre, s vannak olyanok is, amelyekben különösen összetett a megnyilvánulása. Ez utóbbiak közé tartozik a *Nakonxipánban hull a hó* (1970) is. A vers címe Gulácsy Lajos egyik leghíresebb képére utal, Nakonxipán az ő fantáziavilága volt, amelyet képeken, rajzokon s írásokban is megörökített.

E világ korábban Juhász Gyulát, majd Weöres Sándort is megigézte, ez utóbbi *Medúza* című kötetében, az ifjú Kormos egyik fontos olvasmányában szerepel a *Dalok Naconxipánból* négy sorosainak ciklusa.

Kormos versének keletkezéséről két forrásból is tudunk. Ő maga 1977 tavaszán egy rádióműsorban nyilatkozott. Budapest ostromakor a mellettük lévő ház kiégett. Sok évvel később tudta meg, hogy ott negyven Gulácsy-kép is odaveszett. „Gulácsy saját álmvilágában élt, Naconxipánban, és én úgy éreztem, hogy ott a falon Naconxipánból sok minden megégett. Ezért a saját életembe loptam át nemcsak a Gulácsy-kép címét, egész Naconxipánját is. Ez jelenik meg a szerelmeimre emlékező öregkori versemben. A verset egyébként Fodor András lakásában írtam. A családja Balatonon nyaralt, nyugodtan írhattam, egyedül voltam. Bandi hazajött éjjel, látta, hogy a szobában dolgozom, hogy verset írok. Ő a tanúja, hogy valóban fél négykor fejeztem be az írást.”³⁸⁶ Fodor Andrásnak két emlékezése is visszaigazolja a versírás tényét,³⁸⁷ megemlítve azt is, hogy mindez 1970. augusztus 3-ra virradóan történt. E dátumnak azért van tartalomra is utaló jelentősége, mert az addigi szerelmekre emlékező vers, mint ez az egyébként gyér életrajzi adatokból megtudható, nemcsak az „után”, hanem az „előtt” állapotában is keletkezett. Kormos István ugyanis éppen két hónappal később, 1970. október 3-án vette feleségül Péter Mártát, s ebben a harmadik, legboldogabb házasságban élt haláláig. Ezzel megteremtődött a lehetősége annak, hogy a bolyongások közben olyan versek is megszülethessenek, amelyek a harmonikusabb létezésről vallanak, mint a *Kannibál szerenád*, a *Luca napra egy korty ital*, az *Egész évben Lucázás* – vagy az áttételesebb megnyilatkozások közül a *Kisborjak*, a *Szent György*, a *Jászol*, az *Áfonya*, a *Profán mágia*, az *Ágborisrét*, a *Divinyi Mehmed irigye károg*.

A *Naconxipánban hull a hó* egyértelműen számvetésvers. Alaphelyzete a sokszoros nincstelenség. Az anyagi javakra és az emberi kapcsolatokra is vonatkozik ez. A nyitószakaszban megjelenő személy otthonosan csavargónak mutatkozik, később pedig az élet során megismert asszonyok leltára folyamatosan a kudarcot hangsúlyozza. A vers hősnének feltehetően ellentmondásos a megítélése, ezért az óvatos felszólítás: „idáig érve olvasásban / ne mondjátok ez jó alak”. A két záróstrófa bizonyos mértékig mégis mintha elfogadná ezt a minősítést: „aki nem ismer még jöhet / jelentkezzen az idióta.” Vagyis őt már mindenki kiismerte, rossz oldaláról, kiszámíthatatlanságáról is, s aki még nem, aki még szóba

áll vele, az már csak „idióta” lehet, hiszen reménytelen esetről van szó, ezzel a „jó alakkal” nem érdemes komolyan foglalkozni. Figyelemre méltó, hogy mindez az asszonyok – korántsem teljes – leltára után hangzik el.

A számvetés pillanatnyi helyzetében egyedül van valahol a vershős, éjszaka. A sötétség alkalmas a leltárkészítésre is, a képzelet szabadabb mozgatására is. E versben előbb a varázslás történik meg, azt követi az életleltár. Kormos több fontos számvetésversében van jelen együtt ez a két sajátosság, s ezeknek általában is a jellemzőjük, amit itt is megfigyelhetünk: nem egyikük vagy másikuk válik meghatározóvá, hanem együttes jelenlétük, egymásra vonatkoztatásuk. A „világokat varázsolok / amikor akarom” önvigasztalás is, ugyanakkor az emberi öntudat kifejeződése is: ha máshol nem is, de a képzelet világában szabad lehet az ember, igényei szerint alakíthatja önmagát és környezetét. Ugyanakkor egy pillanatra sem válik kétségessé, hogy a képzelet az, ami: fikció, s így valóságossága még annyi ideig sem tart, amíg az ember a jó orgonaszappan buborékait elfuvintja. Mégis, ebben a fikcióban a legnincstelenebb ember is szinte istenien érezheti magát. A „szinte” itt nagyon fontos megkülönböztetés, a vers szövege finoman játszatja egymásba az isten és a vershős alakját, s közben nem teszi egyértelművé az azonosságot:

buborékaim szállanak
fényüket menny kékjébe issza
egy isten töpreng valahol
pitypang eső vagy hó legyen

mondhatnám legyen meteor
lábam elé letoccsanó
azt gondolom lehetne hó
s mire kimondom hull a hó

Az éjszakai világot idéző számvetésversekben rendre kulcsszerepe van a tengernek (*Vonszolnak piros delfinek, Tengermély, Hanyatt a tengervízben*). Nakonxipánt Gulácsy Lajos valahol Japán és a Hold között képzelte el, Kormos számára viszont gyöngyöző tengeren forgó és úszó sziget. Itt a versindító helyzet éjszakájából nagy fényességbe jutunk. A korábbi versekben egyetlen szerelem veszélyeztetettsége, a kapcsolat reménytelensége határozta meg az éjszakai és tengeri világot, itt viszont éppen a

reménytelenségen is túli állapotban van a képzeletét működtető személy, nem egyetlen kapcsolatot tesz mérlegre, s az emberi kapcsolatok patthelyzetében megengedi magának a felelősségre vonást eleve nélkülöző játékot is. Nakonxipán ugyanis nemcsak a szabad képzelet, hanem egyúttal a szabad játéklehetőségek birodalma is. A játszani egyébként magánéletében is nagyon szerető ember azonban még a képzelet világában sem teheti abszolúttá a szabad játszadozást, s bár a „havas” játékok többféle változatát felsorolja, végül is „méltón komoly dolgokba vág”, azaz az úszó szigeten, az „igen magam vagyok” állapotában a képzelet buborékait hópelyhekből élete lányaivá változtatja át. Hat megnevezett vagy egyértelművé tett személy jelenik meg: Mézes Annus, Fekete Irénke, „gyermekem anyja”, Cécile, Marie-France, Kiki, majd a sokakat magába foglalóan is értelmezhető „kerestem nem találhatót” sor után szerepel még a felsorolásban az „egyik”, a „másik”, a „píszé” és NN. Végül az „aranyisakos” fej többértelmű mitikus figura: álruhás szörny, csábító démon is lehet, elérhetetlen lidérc, aki után futva, loholva „kiszámolós játékká” válik a szerelem is. Noha a vereshős egyáltalán nem vágyakozik a Don Juan-szerepre, mégis, be sem fér egy 120 soros versbe minden asszony az életéből. (Feltűnő, hogy második feleségét nem is említi, ennek azonban összetett lélektani háttere van.)

A harminc négy soros szakaszból álló vers szerkezete a versindító léthelyzet, a varázslás és a számvetés rendje szerint alakul. Az 1–2. és a 29–30. szakaszok adják meg a keretet. A 3. szakasz nyitósora indítja el a fantáziálást, s a 3–13. szakaszok a kétszeres varázslást mutatják be. Az elsőben élénk „nyüzsög Nakonxipán”, a másodikban ez a tropikusként bemutatott világ hirtelen hóhullásba takarószik. E fantáziavilág három alkalommal kötődik közvetlenebbül a megélt valósághoz. Az indító vershelyzetre utal a „mivel igen magam vagyok” sor, amely előkészíti a számvetést. A „poharamon jég harmata” sor az 5. szakaszban még teljesen a varázslatos világba illeszkedik, a 29. szakaszban viszont „poharamban a jég elolvadt / meleg megmondommi a szóda”, s itt már kiléptünk a varázslott világból. Végül a 7. szakasz a gyermekkor világát s a nagymamát idézi meg. A gyermekkor is a szabad fantáziálás kora volt, az elképzelt és a valóságos között nem álltak merev korlátok, ugyanakkor Kormos emlékeztében a boldogság, a teljesség, az ünnepiesség fogalmaival jellemezte korántsem felhőtlen gyermekkorát. A buborékfúvás mint gyermeki foglalatosság, érzékeltetni tudja képileg is a valóság és a fantáziálás külön-

bőzségét. A 14–28. szakaszban történik a lányok időrendbeli leltározása, s ez egyúttal folyamatos önértékelés, önminősítés is. Ez utóbbiak előrehaladva egyre hangsúlyosabbakká válnak, ugyanakkor az is kiderül, hogy nemcsak a számvetést végző ismerte félre a számára fontos nőket, de a nők sem jól ismerték őt, egyikük például „Vackorral azonosított / a mesebeli medveboccsal”, márpedig más az élet és a mese, a mű valósága. Más a funkciója is, hiszen „Vackor”:

...tengermélyből hangtalan
szóval halántékomra csattant
elhallgatta a mondhatót
kikotyogta a mondhatatlant

– vagyis azt tette a mese, a líra, ami a valódi dolga. A Nakonxipán-vers címe azt a hó-motívumot emeli ki, amelyik a 8–14. szakaszokban széleskörűen kibomlik. Ám ez a havazás is egy tengeri szigeten történik meg, tehát a hatvanas évek egyik legfontosabb motívuma, a tenger itt is központi szerepű. Sőt a tenger mellett a tengermély is megjelenik: onnan „jön” Vackor, s ezzel eléggé egyértelművé válik, hogy ez a helyszín a költői képzelet működésének színtere. Megtöbbszöröződnek így e versben a képzelgés helyszínei. Van egyrészt az életrajzilag valóságos színtér, a kölcsönkapott lakás. Ehelyett a versben a pusztai földön fekszik a szereplő. Megteremti a tengeren úszó szigetet. Buborékai az égbe szállanak, ahonnan hópolyhekként térnek vissza, majd átváltoznak lányokká. Ugyanakkor van egy tengermélyi alakmása is a vallomástevőnek, aki legbelső lényegét fejezi ki, de mégsem egészen ő.

A vers szövegében 56 szó kapcsolódik a víz motívumköréhez. Ez azt jelenti, hogy szinte minden második sorra esik egy-egy. Közülük a hó a leggyakoribb – összesen tizenötször fordul elő. Ám ha az összes vers ideartozó motívumait egybevetjük e versével, akkor észrevehetjük, hogy igen nagy számban szerepelnek itt is, majdhogynem összegezve ezeket. Így van folyónév (*Duna*), *hó*, *víz*, *tenger*, *eső*, *jég*, *kút*, *ital* (*szóda*), *vérzés*, *úszás*, *hajó*, *vízi állat*, *továbbá sziget*, *homok*, *korallsövény*, *híd*, *gyöngy*, *harmat*, *pohár*, *buborék*. *Úszó*, *gyöngyöző*, *letoccsanó*, *megmosdatott*, *elolvadt dolgok*, *személyek jelennek meg*, *vízbe lehet lenyúlni*, *onnan kiemelni*, *víz fölé könyökölni*, *halakat elrekeszteni*. A víz képzele és motívumköre a vers lényegi magja. Itt különösen feltűnő a víz állapotváltoztató képességé-

nek költői kihasználása. A változékonyság, ugyanakkor a többféle alak összetartozása az ősi mítoszokkal is egybehangzóan a víznek a női princípiummal való rokonságát engedi megsejteni, s ezt csak erősíti, hogy a hópelyhek válnak lányokká, asszonyokká, akiknek aztán többször közülük van a versben a víz valamilyen másfajta megjelenési formájához (*kút, híd, víz, propeller, kék Duna, halak, tengermély*).

A víz és a nő képzete is az élettel, e számvetésben a teljességet megtalálni próbáló élettel kapcsolatos, s végül egyik sem töltheti be a maga fő funkcióját. A nők mind eltűnnek, valaminő fátum gátolja az igazi egymásra találást. Jellemző, hogy a legnagyobb hibának azt tartja az emlékező, hogy gyermeke anyjával sem bizonyult tartósnak kapcsolata. Azzal tehát, aki szó szerint is életet adott valakinek: a gyereküknek. De fontos víz-motívummal, a kúttal, azaz szintén élet-forrással emelkedik ki Cécile alakja, s ugyancsak figyelemre méltó a rejtélyes NN, aki a tengermélyi Vackorral azonosította az emlékező-széptevőt. (Lehetséges, hogy ez a személy azonos azzal, akit Fodor András említ mint az ő gyermekük pásztort, akihez a *Tengermély* íródott.³⁸⁸ E verscím ideépítése és a leltár időrendisége is erre utal.) – A vízképzet pedig eltűnik a vers végére: se tenger, se hóhullás, se szappanbuborékok. Egyedül az ital maradt meg a pohárban, de fölmelegedve, tehát használhatatlanul: a „meleg megmondommi” nem töltheti be funkcióját, nem olthatja a szomjat. Marad hát a nincstelenség ismételt rögzítése, az elalvás reménye, az aluvó ember álmanak kegyelme. A víz-motívumkör jelentőségét Kormos István lírájában növeli az is, hogy viszonylag gyakran kerül sor arra, hogy a vízzel és annak megjelenési formáival, tulajdonságaival szoros kapcsolatban nem álló jelenségek, dolgok, személyek válnak a versek szövegösszefüggésében vízszerűvé, akként viselkedővé. A Nakonxipán-versben a hó-látomás központi versszaka, a 13. a fő példa erre. Néhány továbbit is megemlítve, a legjobb megoldás talán a korai *Fehér virág*, amely a sziromzuhogás és a zápor képzeteit szétbogozhatatlanul rétegi egymásra. A száraz-földi természeti jelenségek és a vízi – főként a tengeri – világ létezési formái máskor is könnyen utalnak egymásra: *zöld hullámok, tengerfenék-zöld, a tarló tû-tengere, a hasig fûtenger* jelenik meg; máskor a „szobákban zöld mohahomály tengerfenék-csönddel tele”, az ágy úszó sziget, a szoba tárgyai elsüllyedtek, a „falon bezúgva / jönnek a tengerek”, a padló vízfenék, az ágy, az álom, a kiáltás úszik, a szeretett nő térdei villamos halak, amelyek szétúsznak, máshol „úszik pisztránghasad fölöttem” stb.

Így a szilárd és a cseppfolyós – s bizonyos mértékig a légnemű – halmazállapotok és a hozzájuk tartozó mozgásformák egymásba játszanak át, különös, leginkább talán szinestéziásnak nevezhető létérzékelést példázva. Ez a sajátosság, ez a költői játék a valósággal általában az emberi létezés mulandóságát és ugyanakkor szépségét fejezi ki. Konkrétabban pedig a versek vallomástevő főalakjának vibrálóan mozgalmas létformáit. Ezek azonban csak esztétikai értelemben mutatkoznak egyértelműen értékképző tényezőnek, hiszen a bemutatott életet az értékek korlátozottsága, az értékhiány, az értékvesztés jellemzi.

A víz motívumkörének elemei közt igen gyakoriak az ivás cselekvését, az italféleségeket és az ital-, víztartó edényeket jelölő fogalmak. E költői világban nem a lélegzetvétel, hanem az ivás a leginkább hangsúlyozott s nélkülözhetetlen életfunkció. Magának a *szomj* szónak az alakváltozatai is kilenc alkalommal fordulnak elő. A szomj életszomjat, társ utáni vágyakozást is jelent, s így kell érteni az ivást is. Gyengédség, sőt szakralitás, mitikusság is társul hozzá. A *Keresztrel hátuk szőrén* erősen átpoétizált világában a forrás „kínálja hűsítő gyöngyeit” a szamaraknak, de „ők Krisztus anyját vitték nem érzik szomjukat”. A *Szegény Yorick*ban a beszélőnek halála után ötszázöt évvel partra vetett koponyája lesz majd.

fűrészsel elfelezve
egy jó öreg sírásó
pohárnak kinevez
széléről kortyint fecske

Gyerekkori emlék a *Cinpohár*, amelynek ugyancsak köze van – az édesanya révén – a halálhoz. Az egyik korai búcsúvers, az utolsó kötetet lezáró *Rigó kiált fölöttem* is fontos szerepet szán az italnak: „Villám ragyog teli pohár / vizet csukott szemembe tündököltet.”

Miként a vízhez általában, az iváshoz is egyaránt társul az élet és a halál képzete, s mindegyik kifejezheti az egyén mulandósága mellett az emberiség létének folyamatszerűségét. Ez a polifónia az, ami a víz motívumköre kapcsán különösen fontos lehetett a költő számára.

A társadalmi lény: a civilizáció motívumköre

*Ágborisrét
Áfonya
Pásztorok*

Az ember egyszerre természeti és társadalmi lény voltának, feloldhatatlan kettős meghatározottságának egyik legérzékletesebb, igézően szimbolikus kifejezője az *Ágborisrét* (1971). Az *Ág Boris* Sinka István egyik legszebb költeménye, a halál ellen lázadó balladás dal 1938-ból:

Ág Boris, neked nagy szemed van
s mellé, Isten is veled van –
Lásd meg hát: az esti tájban
úgy alszik minden rokonod,
mint árvíz alatt a szem homok.
...Hát nem mondom én... vagy én mondom...?
hogy a tájban itt magában
ezeréve örök halál van...

Az ifjú nőnek kellene elűznie a halált, a földet is meglocsoló teli boroskorsókkal. Kormos István verse egy erdélyi utazás élményei alapján keletkezett,³⁸⁹ s igen eredeti módon gondolja tovább Sinka versét: Ág Boris úgy űzi el a halált, hogy rétté változik, pontosabban annak születik, s így az is marad „világvégezetig”:

Háromszék, Csík fölött, szivárvány havasáról
egy álmos rét repül: gyöngytollú zöld madár,
fák ködkucsmaí közt szárnyával telleget,
karéjosan bukik s az Olt mellé leszáll.

Ha rétnak születik az ember lánya, rét lesz,
 Ágborisrét marad világvégezetig,
 eső, szél sorsosa, gólyahír, kikerics
 édes szülője, ki virágot vétkezik.

E versnek azonban nemcsak Sinka műve előzménye, hanem egy korábbi Kormos-dal, a *Havas rét* is. A műfaj, a terjedelem, a sorképzés azonos-sága-rokonsága mellett a motívumok között is jelentékeny az átfedés:

<i>Havas rét</i>	<i>Ágborisrét</i>
rét	rét
havas	havasáról
zuzmaragyöngyös	gyöngy tollú
fák	körtefa
ködülte	ködkucsmái
Istenfia	az ember lánya
szélbemártott	szél sorsosa
kölyökként kezdeni	ha rétnak születik

A két dal szemléletében azonban – legalábbis látszólag – igen nagy fokú az ellentét. A korábbi dal az emberi lét esendőségéről és veszendőségéről szól, a későbbi a természetben fellelhető halhatatlanságról. Ez a természetkép határozottan antropomorfizáló, jelképesen az embert is halhatatlanná tevő. A *Havas rét* az ember magárahagyottságát, az Isten nélküli földi létet tételezi, az *Ágborisrét* szemlélete panteisztikus és egyértelműen boldogságképzetet sugalmazó.

Az *Ágborisrét* természetképen átsejlik a természetbe illő ember. Olyan – később tárgyalandó – költeményekben, mint a *Szegény Yorick* vagy az *Áfonya*, illetve olyan – már szóba hozottakban, mint a *Folyók* vagy a *Nakonxipánban hull a hó* különféle módokon s mértékben, de következetesen megnyilvánul az egymásra vonatkoztatás: a társadalomban élő ember természeti lény is – és viszont.³⁰⁰

A társadalmi lényt kifejező civilizáció motívumkörnek négy nagy ága, témaköre nyilvánvalóan egymással is folytonos kapcsolatban áll. Amiként gyakorlatilag csak feltételesen különíthető el az ember természeti és tár-

sadalmi lény volta, a civilizáció motívumkörének fő- és mellékágai is rendre összeolvadnak, hogy aztán átmenetileg ismét elkülönülhessenek.

Így van ez a humán kultúra örökségével, annak főbb elemeivel is. Az időrend és a logika itt az anyanyelvet, a hozzá való viszonyt ugratja az éltre. A költői megszólaláskor még ösztönös nyelvhasználat gyorsan vált mind tudatosabbá: ezt a korai versátdolgozások egyértelművé teszik. Az érett költő versei és véglegessé formált átdolgozásai már igazi nyelv-művészre vallanak. Az anyanyelvhez – és az azt beszélő közösséghez – kötöttséget fejezte ki az a már idézett vallomás is, amelyben Párizsból való végleges hazatérését magyar költő voltaival indokolta. A magyar szót versben kétszer írta le, ám ezek a szakmával kapcsolatos közlések: „Valaha magyarul / éneklő nyelvemet”, illetve a magyarrá lett török versére utalva: „csak madzsar türki imádságod / úszik az elkurvult időben”.³⁹¹ Külön tanulmányt igényelne Kormos nyelvhasználata az archaizálás, a tájnyelvhasználat és az egyéni szóalkotások szempontjából. Németh István Péter végzett már ilyen elemzést, középpontba a szigetközi tájnyelv elemeinek továbbélését állítva.³⁹² De szót ejtett a hangutánzó és hangfestő szavak jellegzetes használatáról és a gyakorító igeképzők kedvelésének egyénítő sajátosságáról (*császkál, keringet, leskel, nézdel* stb.) is.

Másodikként az elsajátított etikai örökséget kell kiemelni. A *vasmozsár törője alatt* – más vallomások is – több olyan személyt bemutatnak, akik mintát adtak; a nagymama, a nagyapa, Sziggyártó László, Kulcsár Adorján, Vas István, Sárközi Márta állnak az élen. Látható: először egy íratlan népi morál és a keresztény erkölcs vonzáskörébe kerül, s valószínűsíthető, hogy kamaszéveiben sokszor lázadozik is ezek törvényei ellen.³⁹³ Majd – elsősorban Sziggyártó Lászlónak köszönve a módszeres és egyetemi szintű képzést, s alighanem József Attilának, pontosabban, lírájának a döntő hatást – elindul a több ezer éves európai kulturális, etikai örökség elsajátításának haláláig tartó útján. A magánember valószínűleg soha nem volt az, „akit a családfők kegyelnek” (József Attila), ám a költő – soha nem stilizálva makulátlan hőssé a versekben megjelenő önarcképet – olyan erkölcsi elveket vall, amelyek kikezdehetetlenek. A hűség, a tisztesség, a szolidaritás, az igazságszeretet, a helytállás, a munka, s az ilyen elvek alapján létező közösségek állnak az etikai világkép középpontjában, s az ezektől való eltérés növeszti fel a vádat és az önvádat. A hibáknak, a bűnöknek két típusa különül el. Igazságtalan az a társadalmi rend, amelyben nincstelenek, éhezők vannak, akik puszt-

ta életben maradásukért lopni kényszerülnek: itt a törvény meg nem tartása (lopni bűn) egy nagyobb törvény (az élet a legfőbb érték) jegyében semlegesül. Bár a személyiséget mindig formálja a társadalom is, vannak olyan belső tulajdonságai, amelyek nagymértékben függetleníthetők a külső körülményektől. Ilyen személyiségfüggő, s ezért valódi hiba, bűn például a hozzátartozóval, baráttal szembeni rosszaság. Ezért nincs önvád a szegénylegényversekben, s ezért van a szerelmes versek sorában vagy a Sárközi Mártát, barátokat megidézőkben. A személyiség jellege adhat némi felmentést: „gyerekkoromtól ez komisz szokásom: / szívem titokban hűségeskedik” (*Harlekin búsul*).³⁹⁴

Harmadikként a kereszténységet, a biblikusságot hangsúlyozhatjuk. Az 1945 előtti és az 1962 utáni versek között ebben sem csak esztétikai, hanem szemléleti különbség is van: a naiv-gyermekies – olykor gyermekded – vallásos képzeteket a vallását nem gyakorló költőnél az elsajátított és a személyiségből kiiktathatatlan vallási-erkölcsi-kulturális hagyománykincs szervessége váltja fel. A középpontban a nagy őslélmény áll: a karácsony, Jézus születése. Az az elem tehát, amely mai napig is az európai kulturális kör legegységesebb szimbólumaként él. A költőt katolikusnak keresztelték meg, s apró gyermekként a katolicizmus egyházi és népi hagyományaival, változataival egyaránt találkozott. A gyermek nem kapott különösebben vallásos nevelést odahaza, de a karácsonyi ünnepkör nagy élménye volt. S a nagymama azért a Bibliát is olvasta: „Ő nagyon sok történetet kitalált, mondott nekem a Bibliából is történeteket, de olyan bibliai történetekre is emlékszem, amelyeket soha a Bibliában – aztán később olvasni kezdtem a Bibliát – nem fedezhettem föl, tehát ő találta ki.”³⁹⁵ Máshol így nyilatkozott: „Gyerekkoromban nagymama nekem az egész évből karácsonyt csinált.”³⁹⁶ Vallásosságáról pedig: „a katolicizmus egész életemben csak mint emberi produktum érdekelt.”³⁹⁷ Ha így van, ez az emberi produktum e nemben számára egyike a legfontosabbnak. Közvetlenül 197 kifejezés kapcsolódik a biblikussághoz. A leggyakoribb elemek: Jézus (Krisztus, istenfia) 25, szentek 22, Isten 11, pap 8, Mária 6, ördög, pokol 6, Betlehem 5, angyal 5, templom, katedrális 5. A bibliai motívumokra Kormosnál részben a szakralizálás, részben a profanizálás jellemző. Az előbbire tökéletes példa a *Keresztrel hátuk szórén* vagy a hatvanas évekből a *Tengermély* Vízkereszt-motívuma, később a *Jászol*, az utóbbira a *Profán mágia*, a *Jóslat*, az *Egy veszendő lélekért*. E két tendencia is rokon egymással, hiszen a szakralizálás és a profanitás lé-

nyege nem más, mint egy mindennapos, átlagos eset kiemelése névtelenségéből azzal, hogy biblikus vonatkozások társulnak hozzá. A *Profán mágiában* például a kiskamaszt elcsábító lány Sövényházi Mártává lényegül át; az idővel, a magyar irodalmi hagyománnyal és a keresztény normarendszerrel való játék varázsolja a szokványos esetet mágikussá. A keresztény hagyomány felől nézve ugyanez – az apáca elcsábulása – az ördög műve lenne, ám valójában – szerencsére – e versben bájos játékról van csak szó. A *Jászol* egy cselédlány hajdani születését eleveníti fel, s azt szakralizálja egyértelműen a címadással, Karácsony napjával, az istállóban való születéssel, a feltehető apa, „a kimlei ács: Józsep úr” említésével és a „Fiúnk született” verszáró kijelentéssel.

Mind a mágikusságra, mind a keresztény vallásokra jellemző bizonyos tárgyak (növények, állatok) szimbolikussá emelése. Ezek közé tartozik jelsül a kenyér is. Kormos István verseiben a pékmesterség, valamint a kenyérféleségek gyakori motívumként jelennek meg. „Mindennapi kenyérünket” ha nem is minden versében, de harmincban említi valamilyen formában. Közülük egyben főmotívumként, s egyértelműen szakralizálva: a pék *Szent György* nagyságrendjének szintjére emelkedik:

Foszlott saruban Szent György, csúcsos süvegben, lisztes
kötényben, hosszú pózna kezében: péklapát,
sóhajtva földre térdel és átdöfi a sárkány-
kemence lánghasát.

A motívumbokorba tartozó fogalmak 66 említéséből 16 közvetlenül a kenyér, 8 a pék szó. A versekben 16 féle pékáru szerepel 26 említéssel. Közülük különös szerepű a gyerekkori ábrándok netovábbja: „Nyolc mézesperec kellene, ha volna” (*Jóslat*).

Negyedikként az ősi, a finnugor eredetű, a népmesei-népi hagyománykincs továbbélését említhetjük. Ebben a két mítoszi-mesei elbeszélő költemény a legteljesebb, ugyanakkor ezek különlegességükkel, e nemben való teljességükkel nem igazán jó példák. A világképbe és a motívumrendszerbe való beépültségre jellemzőbbek a részelemek. Bűbájolás, bűvige, elvarázsolt tündér, 77 varázsige, bálványkő, vízi bálvány, szélbanya, Belzebub, kilencefejű sárkány, boszorka szerepel a versekben.

A *Névtábla seholnincs ajtómra* születésmítosza, a *Vonszolnak piros delfinek* babonássága („rökanyüszítés-éjszaka szegről rézserpenyő lecsat-

tan”), az *Áldozat* indítása („Az első kortyot Földanyának, / ne szomjuhoz-
tassa az ember: / pogány reflexeiből egy / mozdulata még megmaradt.”)
a legegyértelműbb megjelenések.

Végül ötödikként a művészeteket, az alkotást, a mestereket emelik ki
a lírai művek a humán kultúra örökségéből. Az irodalom mellett a zenei
motívumok hatása a legjelentősebb. Kettős értelemben is: egyrészt mint
zene, ének, hangszer, zenélés, másrészt mint a versek tartalmi súlyú for-
mai eleme; a nyelvi-ritmikai zeneiség. Az előbbi 110-szer említi. Ebből
34 az emberi hang különféle zenei jellegű megnyilvánulásait jelöli. Össze-
sen 21féle hangszer szerepel, leggyakrabban a harang (15), a citera (9),
a duda (7), a csengő (6), a trombita (5). Egyértelmű, hogy az alapél-
mények nem komolyzenei hangversenytermekhez kötődnek, hanem a
falvakhoz, a népi világhoz. A zeneiség minimuma akár ugyanannak a
hangnak a ritmikus ismétlődése, ezért válhat zeneivé a szív harangjátéka,
s ezért lehet természeti jelenségeknek is – elsősorban a szélnek zenéje.
A nyelvi-ritmikai zeneiség részben a versek már vázolt verstani sajátos-
ságaiban nyilvánul meg, s ebből a szempontból is jellemző az archaizá-
lás, amely elsősorban a darabosabb, szabálytalanabb ritmusképletekben,
továbbá a laza rímelésben jelentkezik. Ugyanakkor a jambikusság – s ez
a ritmikatörténet szempontjából nem tekinthető archaizálásnak – kife-
jezetten klasszicizáló, a dallamívet szabályosabbá formáló törekvés.
A jambikus ritmust ugyan helyenként megtörik ereszkedő verslábak is,
máskor viszont ciklikus anapestusok vagy – egyéni jellemzőként – cho-
riambusok teszik zeneibbé. Lírai műnek s zenének ez a többszintű ösz-
szekapcsolása ugyancsak archaizáló jellegű: az énekversre visszautaló.
Kormos vallomása szerint gyermekkori zenei élményei nem igazi népdá-
lokhoz, hanem azok gyenge utázmataihoz kötődtek,³⁹⁸ így bár a hangsze-
rek, a természetzene a szigetközi élményeket örökítik tovább, a versek
zeneisége tudatos önművelés eredménye.

A híres művészek, írók közül elsőként a vállalt mestereket kell meg-
említeni. Sinka István és József Attila önálló vers-hommage-t is kap, s
még az is összeköti őket, hogy a – versekben hétszer is emlegetett – Jó-
zsef Attila előtti tisztelgés Sinka fontos kötetének a címét kapta, s e *Vád-*
ban viszont nem íródik le a Kormos számára legnagyobb mester neve.
Példakép Radnóti Miklós (*Fehér virág*), Weöres Sándor, a barátok közül
Nagy László, Juhász Ferenc, a régmúltból az egyversű Divinyi Mehmed is.
Orpheusz nem annyira példakép, mint inkább alakmás. Az alkotók mel-

lett megjelennek kötetcímek, regényszereplők, más művészeti ágak képviselői, történeti figurák. Mindez gyakorta humorosan-játékosan nyilvánul meg. Egész verset meghatározó példa a Weöres előtt tisztelgő *Rajz a nap-köszörűsről*. Játékosan groteszk mű a Kondor Béla-hommage, a *Samu király*, már a baráti becenév címbe emelésével is. További emlékezetes verselemek; mecséri Villonok, „Petőfi II-től, nem érsz haza”, „homéroszomra hányja ingét” (a legszebb lány), „Tivadar pemzlijéből kihoppáz árva cédrus”, „Cassius Clay és Pál, a pápabácsi”, „Celsius mester havaz-jegez / vagy az a kaporszakállas izél”, „Homér s Juhász közben aszongya *Kuss!*” Lényeges szempont, bár ez inkább csak az utolsó évek verseiben érvényesül, hogy maradandó-e s milyen mértékben az alkotás, azaz részvé válik-e a kulturális örökségnek a Kormos-líra, miként vált annyi mindenkié. Jellemzően egyéni elem, hogy nemcsak költőkkel, hanem térképészekkel is rokonságot-azonosságot vállal a költő. Rejtetten már a *Folyók* nagy – a gyerekkorba visszadatált – leltára egyfajta térképkészítés is. Az *Áfonya* térképírója szerelmes ember, a költő alakmása, a *Fáklyások jönnek-mennek* pedig Krúdy és Mándy hősei mellé iktatja a hajdani iskolai atlaszok szerzőjét: „És velük megy a harmadik, / nehogy belepje nevét a hó, / ő köztük az útrajzoló, / ő is költőnek mondható, / mert ő Kogutowicz Manó.”

A második nagy tárgykor a közösségek kapcsán – különválasztva most a kisközösségeket – életidejében legelőször és egy életre szóló tapasztalattal a szegények világával ismerkedhetett meg a szigetközi gyermek. Vallomásaiban említette a költő, hogy nem szívesen szól se versben, se előszóban a társadalom, a magyarság mellett való elkötelezettségeiről, s ez valóban így igaz, ám a szegénység világa, az idetartozó emberek értékességének, ugyanakkor elveszettségének, kifosztottságának megjelenítése kezdettől fontos eleme lírájának. Már az 1945 előtti szegényemberversek erről tanúskodtak – akkor még a személyes érintettséget hangsúlyozva. Az életműben a nagymama-portré és két hosszabb vers, egy óda és egy sirató a legdöntőbbek ez ügyben. A felnevelő asszony a *Nagymama háza* (1973) és *A vasmozsár törője alatt* (1976) portréiban, az interjúk vallomásaiban válik gorkiji hőssé. Az emlékidézés és az alakformálás az utolsó évekből való, amikor szinte minden, ami a megélt gyermekkorhoz kapcsolódott, értékesebbnek mutatkozott, mégis lényegében hitelesnek fogadhatjuk el „valahai Ujj Mária” halhatatlanná formált arcképét. Az *Óda a kukoricához* (1950, végleges változata megjelent

1970-ben) himnikus óda az életet megőrizni segítő növényhez. Sajnos ismeretlen az eredeti szöveg, de a lényegi versmagnak és a címnek az azonossága feltételezhető. Az 1950-es év szerkesztői nyilván nem találták ódai tárgynak a versbelit, azért nem fogadták el.³⁹⁹ Az *Egy talicska halálára* igazából kettős sirató; egymással párhuzamos a munkaeszköz és a vele dolgozó ember élettörténete, sőt két emberé: az apáé és a talicskát megőrző fiáé. A vers tragikumot épít a ciklikus jellegű történelemszemléletbe: a legalul lévő dolgozó emberek sorsát az ismétlődés jellemzi, nincs lényegi változás a névtelen milliók körében. Az *Óda a kukoricához* a szegények társát úgy mutatta be, hogy a múltba helyezte az életképi elemeket, a jelenbe a keretet adó lírai himnuszt:

Életünk fölött lánjolj,
útunkon messze világot,
zölded verjen szemünkbe,
zölded csapdosson szívünkre.

Az *Egy talicska halálára* szintén keretes szerkezetű, de innen hiányzik a reményelv. A végső kép a kubikosról:

Neve ha volt: iksz-ipszilon,
lemossa január hava,
spongya lesz április esője,
itatós augusztusi nap.

A talicskáról és az utókorról:

Többé nem fordul a kerék,
élő nemzetségből kiáll
ímé egy kubikotalicska –
más kubikos jön, más kerék.⁴⁰⁰

A felnövekvő ember előbb-utóbb ismerkedik a társadalom tagoltságával, szembesül azzal, hogy nemcsak szegények vannak. Az „első s azóta is egyetlen, dicstelen lázadás”-ra Héderváron, a grófi kastély karácsonyi ajándékosztó ünnepségén ragadtatta magát a kisgyermek, aki utolsónak maradt, s dühében szétszórta ajándékait. A korai versek, bár tudatában

vannak az osztályellentéteknek, inkább a szegénység állapotát verselik meg. A *Dülöngélünk* Dózsát idézése az egyetlen kemény hangú közlés. Aztán jön az „új jégkorszak”, jönnek a hallgatás évei. Az érett költő verseinek társadalomképe azonos az *Egy talicska halálára* strófaiban kifejtettekkel. A csak 1971 óta ismert szövegű *Testvérek* mellett a *Leltár* (1966), az *Utánunk* (1967), a *Vád* (1976) és a *Pásztorok* (1977) fejtik ki ezt a legégyértelműbben. A *Leltár* látszólag csak személyes életrajzi számvetés a magánemberi kapcsolatokról, valójában ez is a társadalom egészére vonatkozik. Az *Utánunk* társadalom-, nemzedék- és önkritika, s az említett versek közt ez az egyetlen, amelynek távlatos a jövőképe:

Utánunk igazabbak jönnek.

(...)

Jöhetsz, aranykor, mi már nem leszünk.

Fényhomlokú fiúkkal s nevető-

kezű-lábú lányokkal elgyere!

Ők szavak első jelentését mondják,

és rendbe raknak mindent majd utánunk.⁴⁰¹

A *Vád* elsősorban nem József Attila sorsát, hanem utókorát vádolja. Kilenc mondatából nyolc jelen idejű, csak az egykori halált felidéző lett kikerülhetetlenül múlt idejű, de abba is beépül a jelenben élők felelőssége: „A feje elgurult miattatok.” Akaratlanul is egy sorba kerülnek az igazi örökösök és a hamis kisajátítók: „Szégyellhetem, hogy törvényes rokon, / a vérén tiveletek osztozom.” A hatvanas–hetvenes évek magyar lírájának gyakori témája volt Petőfi Sándor és József Attila művének méltatlan kisajátítása. Mintegy párhuzamosan ezzel az irodalomtudomány is jelentős lépéseket tett elsősorban az igazi József Attila-kép kidolgozásáért. Kormos István legszemélyesebb ügyeként kapcsolódott ehhez a törekvéshez, s így telitalálat volt 1979-ben, verseinek első gyűjteményes kiadásakor a borítón közölni a *Vád* 1976. január 25-i dátumú kéziratát. Talán a legkomorabb az említett versek közül a *Pásztorok*, amelyre rövidesen visszatérek.

A magyarság közösségéhez való tartozás ügyében – látható volt már az anyanyelv kapcsán – Kormos rendkívül szemérmes. Ugyanakkor interjúban azt vallotta, hogy a magyar költészet legfontosabb verssora „Nyújs feléje védő kart”.⁴⁰² Kiss Ferenctől tudjuk, hogy „Egyszer egy kér-

désre az Egyetemi Színpadon is ezt válaszolta. Őrzöm a cédulát, melyen a kérdés áll, s elárulhatom: ő írta.⁴⁰³ A legforróbb életrajzi vallomás természetesen az, hogy magyarországi magyar költő maradt. A versbeli pedig a

Katalánok

Alávaló? alávalóbb?
Ki? kinél? Ki döntheti el?
Muhi pusztáján az eltemetett
Mohács kőporondjába temetett
Don sárga iszapjába temetett
Döbling falába élve temetett
Szárszó Abda gödrébe temetett
a Seholsírba el nem temetett
senkinek nem felel
mert a csont hallgat nem felel.

Az említett költői szemérmesség miatt lett „Magyarok” helyett *Katalánok* e vers címe. Ez látszólag pusztán szellemes ötlet, valójában ennek eredményeként a magyarság korokon átívelően egyetemes sorsképlete a kis népek sorsképletévé válik, tehát általánosabbá, a történelmi igazságtalanság egyetemes jelképévé. E szöveg a nemzet egészét és egyedeit is megidézi a három legnagyobb nemzeti tragédiával, a legnagyobb magyarral s huszadi századi költészetünk két tragikus sorsú nagyságával, továbbá megemlékezve a sírtalan, a temetetlen halottakról is. E halálok közös jellemzője, hogy nem természetesek. Az indító öt kérdésre egyértelmű, kimondani se szükséges a válasz. A zárósorok mintha az ellenkezőjét sugallnák, ha azonban a tagadózavakat egybeolvassuk: *sehol, nem, senki nem, nem*, akkor voltaképpen ez is egy válaszsor, az egyenlőség és a testvériség eszméinek deklarálása.

A harmadik nagy tárgykör, a személyes kapcsolatok kisközösségekben való jelenlétet, annak minőségét fejezi ki. A gyerek először a családban, a rokonságban, közvetlen környezete felnőtt és gyermek lakosságának körében szocializálódik, s ennek megfelelően válik a hiányzó szülők helyett a két nagyszülő, néhány hozzájuk hasonló cseléd, néhány gyerek-

játszótárs versszereplővé. E tárgykört a gyermek-motívumkör kapcsán célszerű részletesebben elemezni.

Másodikként a szerelem motívumköre említendő. Kormos István némi túlzással azt állította, hogy „Jóformán mind szerelmes vers, amit írtam.”⁴⁰⁴ Valójában művei közül 49 lírai vers és a *Vogul menyegző* illeszkedik e motívumkörhöz. Közülük 21 nevezhető a szerelemélmény személyes, 4 (és a *Vogul menyegző*) tárgyias középpontba állításának. További 16 műben a személyes, 8-ban a tárgyias szerelemképzet egyik motívumként van jelen. Jelentőségük miatt a szerelem motívumköre is kiemelten tárgyalandó. Végül a baráti kapcsolatok tartoznak ide. A korai szegénylegényversekben a hasonló életsors kapcsolja egymáshoz a versbeli figurákat (*Hideg téli reggel*). A kulcsvers a már címével is idesorolandó *Testvérek*. Szövege csak a *Szegény Yoric* kötet összeállításakor vált véglegessé. Az 1951-es datálás ellen nemcsak e vers nyelvi-szemléleti elemei szólnak, hanem a megmutatkozó Nagy László- és Juhász Ferenc-portrék is, amelyek az ötvenes évek derekán kibontakozó lírai forradalom eredményei alapján készültek. A későbbi, művészetszakai bemutatató versek inkább illenek az irodalmi-művészeti témakörhöz. Ide is tartozik viszont a *Pásztorok*, amely ugyancsak egy szakmai kisközösséget állít a középpontba, de inkább a foglalkozás szimbolikus jelentéskörével.

A civilizációs fő motívumkör negyedik nagy tárgyköre a személyiség vállalt, különösen kiemeltnek bemutatott szerepeit sorolja együvé. A gyermek- és kamaszkori életrajzi helyzet állandósította s formálta az életrajzi tényeken messze túlmutatóvá, azoktól olykor el is szakadóvá az árvaság motívumát. Egyébként alighanem az anyahiány is szerepet játszott abban – József Attilára is emlékeztető módon –, hogy Kormos István, a valóságos ember is és a lírai versek éne is oly nyughatatlanul és sokáig révbe nem találva kereste „az igazit”, a „nem találhatót” (*Nakonxipánban hull a hó*). Az érett versekben azonban nemigen jelenik meg szerepként az árvaság, az sokkal inkább életrajzinak mondott tény a múltból. A versek jelen idejében a magányérzet a meghatározó, s ez nem szerep, hanem a személyiség sajátossága, s részben a szerelmi kudarcokból, részben az irodalmi életben betöltött helyzetből (a versek nélküli költő), részben a társadalom állapotából következik. Még erősebben kötődik az ifjúkorhoz a szegénylegény-szerep, amelynek az árvaságénál sokkal nagyobb hagyománya van a magyar irodalomban, beleértve a népköltészetet is. Ez a szerep hangsúlyos marad az átírások után vállalt versekben is,

ne feledjük azonban, hogy bizonyos mértékig tárgyiasítva: a személyes érintettséget gyakran kiiktatva. Ezt fejezi ki a kései *Álomi metszet három csavargóval*, amely szerint „Káinnak én neveztetek, / elhagyójuk, / Mecsér fölött nélkülüm száll / szent hajójuk.”⁷⁴⁰⁵

Szerepnek mutatkozik a részletesebben tárgyalandó clowné: szegény Yorické, ám valójában nem egyértelműen megválaszolható Yorick minden vonatkozásának szerep-jellege. Látható volt az életrajz alapján is, hogy Kormos István szenvedélyesen, olykor mániákusan játszani szerető ember volt, s ez nem kis mértékben bohémnak mutatta őt. A közfelfogás persze hajlamos a művészeket bohémeknek is tekinteni, ám ne feledjük, hogy elsősorban művésztársai körében érdemelte ki Kormos e minősítést. Helytelen volna a játékos, a bohém sajtoságokat az ő esetében elsősorban szerepnek minősíteni, hiszen itt nyilvánvalóan személyiségjellemzőkről van szó, amelyeknek formálódásába ugyanakkor beleszólhattak a társadalomtól érkező minősítések. Az elfogadott normarendszertől való eltérés markáns rögzülését ez is elősegíthette. Ha úgy fogjuk fel, hogy a játékoság, a bohémiség a nehéz életsors, az elutasított társadalmi rend elviselésének lehetséges módja is, akkor sem egyértelmű a szerep-jelleg, Kormosé inkább az egyik lehetséges természetes emberi reakciótypus. Ezt igazolhatja az az ugyancsak szenvedélyes következetesség, amellyel a gyermekirodalom nagymesterévé formálja magát. A játékoságnak – úgy is, mint a szabadság birodalmának – a diktatúrákban is szinte kikezdetlen maradt a terepe.

Az *Ágborisét* bizonyult a legszebb példának arra, hogy miként függ össze a természeti és a társadalmi meghatározottság e költői világképben. Azt se nehéz szemléltetni, hogy a civilizáció motívumkörének egyes ágai, motívumbokrai miként kapcsolódnak egymáshoz, miként válik a motívumépítkezés polifónná. Az *Áfonya* (1971) első szakaszának olvasója aligha számít arra, ami majd következik. E 12 sorban megjelenik ugyanis egy tárgyiasított személy: „a térképiró, / egy szalmahajú-hegyesorru fickó / csálé cipőben, kockás flanelingben”, s legfeljebb jelképes módon térképészkedik, ugyanis „zölddel: fekete / áfonyaerdőt, végetseholérót” rajzol jártában-keltében, vagyis varázslót játszik esetlenkedve. Egy kissé mintha a *Varázsfuvola* Papagenójára hasonlítana, aki – mint a folytatásból kiderül – megismerte álmai asszonyát, s most már szeretné meghódítani is, s ezért megteszi, amire képes: szakmai hozzáértését mutatja be. Talán egy kirándulás során fellelt áfonyabokor lehetett az indukáló

élmény, talán csak annak megtudása, hogy a kedves szereti az áfonyát, s valahol vettek belőle. A lényeg a szerelmes férfi természetes reakciója: ő az, aki szereti, ha kedvese jól érzi magát, ha kedvére áfonyázhat az erdőben. Olyannyira, hogy a térképíró az egész világot áfonyaerdőssé alakítja, meg is növesztve méreteiben is az egyébként csak bokornyai növényt. A vers második része értelmezi, átminősíti tehát az elsőt: az *Áfonya* szerelmes vers. Különössége, hogy a vallomás – Kormosnál egészen kivételes módon – áttételes, egyes szám harmadik személyű. Ugyanakkor a szeretett lény te-ként jelenik meg, az ő így azonnal énné formálódik, tárgyiasság s személyesség egymásba fonódik. Ugyanez történik a természeti és a társadalmi meghatározottsággal is. A térképíró a természet megfigyelője és leírója-lerajzolója. A hegyek, vizek, áfonyaerdők, kőlyökrókák, madárfütykék a természet elemei. A térképíró és az áfonyát eszegető, maga is szinte áfonyává váló kedves a természet részeként nyilvánulnak meg, s a férfi álma az áfonyalánnyal való egyesülés.⁴⁰⁶ A gyümölcs általában termékenységszimbólum, s bár az áfonyát tudtommal nem szokás a magyar folklórban emlegetni, ez a vers finoman mind a megtermékenyítésre, mind a megtermékenyülésre ráutal:

csak veled akar élni, csak veled!
Hát szereti, ha homlokod hava
elcsattant áfonyától maszatos,
ha áfonyaemlékes nevetésed,
kisujjad körme, pötty a térdeden,
ha nap-szitán-dőlő lehelleted
mézes áfonyaillatot fuvint.

A megrajzolt földabrosz meg is van terítve: enni is lehet, szerelmeskedni is, a mézes áfonyaillat végzetesen odavonzza azt, aki „érted köröz igéivel anyátlan”.

A civilizáció fő motívumköréből végül is tehát a szerelem motívuma a meghatározó ebben a versben. De feltűnően jelen van benne az egyetemesség: a vers kerete a földrajzi tágasságot emeli ki, az egész földkerekség mintha a kedves kedvéért létezne. A vallomástevő nem a csillagokat hozná le az égről, hanem a földet – sőt a vizeket is – áfonyaerdővé varázsolná. Egy ilyen világban természetes az is, hogy minden élőlény áfonyaevővé változik, még a világ leghíresebb ökolívó világ bajnoka és

a pápa is. A vers azért azt is érzékelteti, hogy a világnak ez a szépséges és egyöntetű volta nem mindenható, csak a szerelmes ember szemében változik ilyenné, aki „csak téged lát e vasmozsár-világban”.⁴⁰⁷ A térkép-író, a rőzsessedő, a metrókalauz a szegény emberekre utal, a „pápabácsi”, a „Jézusra” fohásza-sóhaja, részben még a pékek említése is a biblikus-ságra, a térképírás, a varázslás-bűbájlás a művészi alakításra, a művészet olykor mágikus lehetőségű hatalmára. A térképíró bohém, bohókás-játékos fickóként jelenik meg, „varázslásának” van cirkuszi, clown-jellege is. A játékosság az egész verset áthatja, s az első versszakban egybefonódik a mesemondó jelleggel: „Jó darab földön”, „ment apostolok lován, hegyre föl- / völgybe le, hókuszpókuszt rajzolászva. / Ohó, mit rajzolt zölddel”. Játékos a férfi udvarlása és a kedves áfonyás megjelenítése. A „Hármat se alszol” és az egész világ áfonyássá változtatása ismét mesei elem.

Az *Áfonya* a személyes létben a lehetséges boldogság-varázst jeleníti meg. A *Pásztorok*⁴⁰⁸ viszont a vasmozsár-világot, a társadalom életének reményvesztett megítélését. S mivel ez a költő legutolsó, néhány héttel halála előtt megjelent verse, egy kissé végrendelet-jellege is van, bár nyilván nem ilyen szándékkal íródott. A társadalmiság itt elsősorban nem a természettel, hanem a történelmiséggel fonódik össze. A pásztorok mint beszélők személye ugyan nem változik a három versszakban, de ők nem annyira konkrét alakok, s elsősorban nem eredeti foglalkozásuk miatt vannak jelen. Sokkal döntőbb szimbolikusságuk, s ez az időhatárokat is elmosza. Az első szakasz befejezett múlt szemléletű, s Jézus születésére és Heródesre utal. A második és a harmadik jelen idejű, de nem azonos módon. Már az első szakasz utalása a kétezer évre előkészíti a következő különösségét. A szöveg a közvetlen jelent fejezi ki elsősorban, ugyanakkor utal a kétezer év folyamatosságára, a „Küld ellenünk új Heródeseket” ismétlődésére. A zárószakasz jelenbeli állóképnek mutatkozik, ez a jelen azonban befejezett: a szólás ellenére változtatásra semmi remény. A jövő tehát azért nem mutatkozik meg, mert nem is lesz, nem lehetséges.

E versben Heródes ellenében három alak jelenik meg: az Istenfia, atya és gazdánk. Ez utóbbi értelmezése csak nyitottan lehetséges. Szó esik e szövegben a pásztorok bárányairól, a mesterség értelmében tehát juhászok ők, s akkor gazdájuk vagy a nyájajuhász vagy az a birtokos, akié a nyáj. Ha a nyáj egy nagy közösség embereit, egy ország, földrész lakosságát jelenti, akkor a gazda, a gazdák azok a politikusok, akiknek ered-

ménnyel kellene harcolniuk a Heródesek ellen. Ám ez a harc kudarcok sorozata a történelmi időben. A pásztornak van egy vallásos-keresztény értelmezése is, s ebben a főpásztor, a gazda maga az Isten, a pásztorok az ő papjai, a nyáj az őket követők sokasága. Mindezeket egymásra vetítve: mind a pásztorok, mind a gazda fogalma összetett, a társadalmi hierarchiában felfelé és lefelé mozogva is meghatározható. Egyúttal az is figyelembe veendő, hogy a pásztorság mint foglalkozás a magyar népi hagyományban egészen a XIX. század végéig kiemelkedő rangú és fontosságú. Erre már csak azért is gondolnunk kell, mert Kormos költeménye az ajánlás szerint *Korniss Dezső festményére* készült, s ezt a tényt a záró-sor is kiemeli: „kornissi pásztorok”. A festmény 1968-ban keletkezett, egy új alkotói korszak egyik fő művének bizonyult, a szűr- és zászlómotívumok sorozatának egyik nyitánya. Az egész képet betöltő piros-fehéreszöld geometrikus statikus zászlómotívumra mintázódik rá a tulipános szűr-motívumokból formált két pásztor dinamikus figurája. A kép bal alsó részén helyezkednek el, jórészt a tágas fehér mezőben, de ezt a tágasságot jelenlétükkel szinte betöltik: „a motívum ugyan nincs tényleges mozgásban, mégis a kép sarkából előbukkanó, növekvő szűr-motívumok ritmusa a népi díszítőművészet alaposan megfigyelt, kirobbanó erőt sugárzó csoportosító módszerére támaszkodik”, írja Keserű Katalin.⁴⁰⁹ Monográfiájában Hegyi Lóránd a szűr-motívum-sorozat egyik fő típusának az epikus jellegű tartja, amelyben „a plasztikai jelek mozgásán, szemünk előtt kialakuló, dinamikus viszonyrendjén van a hangsúly – melyen keresztül egy sajátos »szürreális-epikus« jelentés bontakozik ki, főképp a népmesék, népdalok költői metaforáinak vizuális újratereztetésével”. Így „a sajátos belső mozgás – a Pásztorok esetében »vonulás« – szürreális mozzanatokkal gazdagítja, a képstruktúra architektúraszerű stabil rendjét. Szemünk előtt tárul fel egy költői világ, egy mesevilág, egy látomás...”⁴¹⁰ Kormos verse ennek a képnek az ihletésére készült, de nem leírása annak, hanem asszociációs úton egy másik szuverén kép, egy nagy vers megalkotása az eredmény. A legfeltűnőbb különbség a Kormos számára oly ismerős szürreális elemek, továbbá a pásztorok dinamizmusának mellőzése. Korábbi véleményemmel ellentétben⁴¹¹ úgy látom, hogy e pásztorok nem bajaikból feltörekvő emberek, sokkal inkább a mélységből; a poklok reménytelenségéből felkiáltóak. A dinamizmus a történelem gonosz és kiirthatatlan erőinek tulajdonsága. Mégis van lényegi világképi rokonság a két művész között. Monográfusa így jellemzi

a festőt: „A kornissi műalkotás mélyebb rétegében az objektív és a szubjektív szféra egyesítésére való törekvés metafizikai rétegeket tár fel: az Én és az Énen kívüli világ, a szubjektív lét és az egyetemes létezés, a véges és a végtelen, az anyag és a szellem, az érzékiség és az elvont szellemiség, a töredékes-meghatározott és a totális-szabad, a morális emelkedettség, a felelősség és a negativitás drámája – olykor mitikus küzdelmeként feltáruló dualizmusa – ez.”⁴¹² Mindegyikükre olyan huszadik századot kifejező polifónia jellemző, amely – Bartók szellemiségében – az ősi, a népi és a kortárs tendenciák művészi összhangjának megteremtésére törekszik. Egyúttal Kornisst is jellemzi a játékoság, igaz, Kormosnak éppen ez a verse nélkülözi ezt az alkotói sajátosságot. Ragaszkodik hozzá viszont Nagy László a *pásztorRablók* című, *Korniss piktor úr* képeire készített, képversnek is felfogható szövege, amely ezzel együtt is kifejezi a festői világ dualizmusát vagy polifóniáját s érintettségüket: „mi vígan megyünk tönkre”.⁴¹³

Kormos értelmezése szerint „ebben a képben én kétezer évre visszamenőleg, tehát Jézus születéséig visszamenőleg látok minden pásztorokat, noha kevés pásztor van a képen. De úgy érzem, hogy Korniss olyan közösséget vállal kétezer év szegényeivel ebben a képben, amit én születésem óta nemcsak vállalok, hanem magam is élek.”⁴¹⁴ Talán azt sem érdektelen ehhez hozzátenni, hogy a gyermek Kormos, aki kis termete miatt a betlehemezésekkor mindig Kisjézus lehetett csak, lázadozott, mikor válhat már pásztorrá. Nagyanyja így vigasztalta: „Majd lehetsz még pásztor, ha fölnősz, szegény fiam.”⁴¹⁵ Ezzel *A vasmozsár törője alatt* vallo-másában felidézett emlékekkel egybevetve a „különben nem lesz Kisdede király” sort, okkal gondolhatunk arra, hogy a pásztorok imádottja maga is pásztorrá vált kétezer év alatt, s arra is, hogy a gazda-képzet is rokonítható-azonosítható vele. Ez a kifosztatás tragikusabb, mint a kereszthalál, mert nem váltódik meg általa az emberiség.⁴¹⁶ Olyan végítélet előtti állapot jelenik meg, amelyet nem fog az igazak és a gonoszok elkülönítése követni.

Beláthatjuk, hogy a *Pásztorok* igen összetetten épül be a humán kultúra örökségébe, főként a kereszténység, a népi hagyományok és az etika síkján. Meghatározó benne a közösségek szerepe: a társadalom állapota, az egyetemesség-emberiség eszmeköre, a szegénységgel való azonosulás. Kormostól szokatlan ez a többszörös utalás a házára: e szó nála más-hol elő sem fordul. A *Pásztorok* magyarság-vers is. A személyes kapcsó-

latok terét említve: e vers egy művésztárs képének ihletésére készült, s maguk a pásztorok is – egy nézőpontból – szakmai kisközösségnek tekinthetők. S a pásztorkodás a jelképek szintjén szerep is, méghozzá egyike a legősibbeknek. Benne az őrzés, a gyarapítás, a közösség érdekeinek szolgálata a meghatározó, s az igazi pásztor olyannyira azonossá válik e feladatokkal, hogy feloldódik a szerep-jelleg.

Orpheusz – a szerelem motívumköre

*Orpheus panasza
Vonszolnak piros delfinek
Ház Normandiában
Tengermély*

A részben már visszaigazolt önvallomás ellenére, mely szerint a költőnek csaknem minden műve szerelmes vers, a pálya első két évtizedében – 1962-ig – voltaképpen az ellenkezője igaz: egyáltalán nem központi téma, motívum a szerelem, nem tekinthető lényegi, megszólalásra készítő élménykörnek. Ebből az időszakból mindössze öt idesorolandó verset vállalt az érett költő, közülük hármat átírt változatban, kettőt nem ismert eredeti szövegükhöz képest nyilván ugyancsak átdolgozva, s egyelőre egyetlen megjelent, de elhagyott művet sorolhatunk ide még (*Nehéz szívvel*). A *Három napja*, a *Klári, nyár, csönd* és a *Zöld lány* eredeti változatai azt tanúsítják, hogy nehéz dolog igazán jó szerelmes verset írni még remekművek környezetében is. Ugyanezt példázza a *Nehéz szívvel*. Az 1954-re dátumozott *Vallomás régholt költő hangján* bizonyosan átdolgozott szöveg: a stílusimitáció nemcsak a virágénekekhez vezet vissza, hanem a hatvanas évek Kormos Istvánjához is – előre. Az igazán jelentős vers a *Citerázó asszonyok*. Ez az 1953-as évszámot kapta, viszont csak 1970-ben jelent meg. Az élmény, az összöveg nyilván 1953 tájékához kapcsolható. Formai és stiláris jegyek alapján az is gyanítható, hogy több menetben készült a szöveg, s tényleg csak a csiszolgatás maradt a közlés előtti hónapokra. E szöveg ugyanis sokkal közelebb állónak mutatkozik az ötvenes évek ismert Kormos-verseihez, mint a hallgatás utáni hatvanas évekbeliekhez. Míg az *Atlantisz*, a *Testvérek*, a *Megmértéttől* határozottan a hatvanas évekre vall, a *Citerázó asszonyok* sokat megőriz az 1956 előtti költőből. Ugyanakkor – s ezért is nagyon érdekes lehetne az összövegek felbukkanása –, talán éppen ez a vers mutatja legközvetlenebbül, hogy Kormostól nem voltak idegenek ez időben sem olyanfajta költői törekvések, amilyenek „testvéreinek”, tehát Nagy Lászlónak és Juhász Ferencnek a költészetében éppen 1953 táján kezdtek kibontakozni.⁴¹⁷

A *Citerázó asszonyoknak* van egy szemléleti újdonsága is: a „szerelmes vagyok” állapotát hirdető, az udvarló versek után ez az első, amelyik az elhagyottságot állítja a középpontba. Az első házasság kudarcának okairól nem esik szó, viszont a férfi–nő kapcsolatok konfliktusossága nem egyedi esetként, hanem az emberi lét kiiktathatatlan törvényeként mutatkozik meg, ami az utódokra is áthagyományozódik:

Ki gyereket szültél nekem, valahol messze vagy,
lehelleted a homlokom gyöngyével be nem futja többé,
szemed kútjából soha többé, hangodba nem botlok már többé,
erről a sötét hegyoldalról nem mozdulok el soha többé.

Testedből szakadt tükörképed majd valakinek neveled,
holt anyám nevét viseli, elhagyja majd valakiért,
miatta is ül valaki a sötétben, mint én miattad,
s megtudja, mi a hallgatás, a csend gömbjének túl-fala.

A vers kerete a nyáresti idilli Balaton-part. A citerászó bánatot s örömet egyaránt felidézhet, a címben említett két citerázó asszony viszont nem csupán a hangszerek megszólaltatójaként, hanem a női nem képviselőjeként is jelen van a szövegben, ugyan inkább csak utalásként, de sejtetően.

Az elhagyottságnak többféle oka lehet. 1962–1963-ban Kormos me-
nekülni is próbál egy számára konszolidáltsága miatt elviselhetetlenné
váló kapcsolatból, s ezzel egy időben belemenekülne egy másikba, amely
részben a két vilárendszer szembenállása mint külső körülmény, rész-
ben a nő talán már ekkor megsejtett pszichikai állapota mint belső ok
miatt már kezdetben jövőnélkülinek mutatkozott. A szakítás verse az *Or-
pheus panasza*,⁴¹⁸ a reménytelenségben is reménykedni próbáló szerelem
két reprezentatív alkotása a *Ház Normandiában* és a *Vonszolnak piros del-
finek*. A költő 1965-re, 1962-re és 1963-ra dátumozta őket. Ugyanakkor az
Orpheus panaszára leveleiben mint még Párizs előtt írt opuszra hivatkozik.
A *Ház Normandiában* először 1970-ben jelent meg, a másik vers viszont
még 1963 májusában. Ez volt tehát bizonyosan kész akkorra. Foganta-
tásukat tekintve lehetséges, hogy korábbi a másik két mű, de kihordási
idejük lényegesen hosszabb volt. Semmi nem indokolja, hogy a hatvanas

években már publikálgató költő visszatartsa 1970-ig a *Ház Normandiában* szövegét, ha az már kész.

Az Orpheusz-mítoszhoz való kapcsolódás azért is ragyogó elképzelés, mert az 1962 utáni évtizedben a szerelem motívumköre valóban e líra meghatározója, s azért is, mert a Kormos-verseknek ezen túlmenően is van orpheuszi jellege. Igaz, e fogalom soha nem volt pontosan meghatározható, hiszen hiteles szövegek sincsenek, sőt a személy létezése is kérdéses. Ez a legendáság is jól jött a valóságos kései utód számára, aki nemcsak saját életének tényeit vélte – egyébként joggal – szabadon alakíthatónak a költészetben, hanem még az olyan közismert mítoszt is, mint ez. A mítoszban ugyanis Orpheusz hibát követ el: nem tart meg egy szabályt, s így nem hozhatja vissza az alvilágból feleségét. Kormos hőse viszont véttlen: „nem fordultam meg! nem igaz! szétrúgott muzsikámra mondom!” A kudarcot itt a dühös istenek hamissága okozza: egyszerűen becsapják a csodálatos varázserővel daloló férfit. A kapcsolat kudarcra tehát nem valamelyik vagy mindkét fél felelőssége, hanem a körülményeké, a sorsuk alakításában hatalommal rendelkezőké. A költő csak e nagy példába fogódzkodva háríthatta el mind a férfi, mind a nő felelősségét. Ezzel idealizálta is a kapcsolatot, ugyanakkor egyidejűen fejezhette ki a költői szó hatalmának nagyszerűségét, ám korlátozottságát is. Ez a jóságos hatalom a természeti világban érvényesülhet, a civilizációban viszont nem feltétlenül, sőt a muzsika „szétrúgására” is sor kerülhet. Ez tárgyszerűen akár a lant összetörését is jelentheti; ami lehet az istenek műve, de lehet a kedvesét vissza nem kapó Orpheuszé is. A „szétrúgott muzsika” ugyanakkor utal Kormos István kétszeri hosszú hallgatására is. Az 1949 utánit a dühös isteneknek, az általuk keltett jégkorszaknak köszönhette, az 1956 utánit nekik is, s e versen kívüli önértelmezése szerint bizony Eurüdikéjének is.

Az utolsó sorig központosítás nélküli s mindössze 9 soros költemény tartalmilag-hangulatilag két élesen elkülöníthető szerkezeti egységre tagolódik. Az első négy sor a költészet varázslatos hatalmát, a természetben létezés édeniségét fejezi ki. A második rész a mítosz szerint az alvilágban játszódik, e versben viszont erről nincs szó, a „valahol dühös istenek” többféle értelmezést tesz lehetővé, így az alvilágjárás irracionálitása helyett akár földi szintér is elképzelhető, s akkor nem feltétlenül a haláltól kell visszaperelni Eurüdikét, hanem valamiféle fogságból kiváltani. Az erőfeszítés látszólag sikeres, a mégis bekövetkező kudarcot a

vers újabb időbeli ugrással a kilencedik sorban közli. A szövegből nem világlik ki, miért dühösek az istenek, miért nem tartják meg ígéretüket, miért nem szabad megfordulni. A teljesebb megértéshez ismerni kell Orpheusz és Eurüdiké mítoszáat, másrészt el is kell távolodni tőle, ami azért lehet nehéz, mert a szerteágazó, Orpheuszhoz kötött mitológikus jelentések közül ez az egyetlen, ami az európai civilizáció általános műveltségelemévé vált.⁴¹⁹ A második szerkezeti egység úgy is tagolható, hogy a cselekménybeli vágást a hatodik és a hetedik sor közé gondoljuk. Orpheusz megrendültsége ugyanis szólhat Eurüdiké helyzetének („lábuknál Eurüdiké lökdösték röhögve utánam”), de az isteni ígéret be nem tartásának is. Lökdösték, de nem engedték el fogságukból a nőt, ezért következik máris a tragikus kudarcot kifejező testi-lelki állapot rajza. Az indulattal teli verszáró felkiáltások a kettős veszteségre utalnak: se szeretett lény, se muzsika, szétfoszlott a varázserő.

Az 1963 májusában megjelent *Vonszoknak piros delfinek*⁴²⁰ néhány hónappal íródhatott csak korábban. A verset a közvélemény a franciaországiak közé sorolta be, s ezt kötetbeli elhelyezése is erősíthette, hiszen a *Ház Normandiában* még egyértelműbben – bár feltehetően félrevezető módon – franciaországi keletkezést sejtet. Tekinthetjük mellékesnek is a keletkezés helyszínét, mégis döbbenetes, hogy egy költő éppen a nagy földrajzi távolság, a szigorú politikai határok leküzdése előtt, de már a sikerben reménykedve, tehát voltaképpen a kedveséhez utaztában írja meg a reménytelen szerelem tökéletes mementóját. Mintha Orpheusz tudná, hogy Eurüdikéjét Normandiában sem nyerheti soha el.

E vers indító alaphelyzete a meditáció. Tárgyias körülményei: éjszaka, magány egy cellaszobában. Gyakori lesz a továbbiakban ez a verset indukáló helyzet: a *Tengermély*, a *Nakonxipánban hull a hó*, a *Hanyatt a tengervízben* is hasonló, s ez a külső vershelyzet, a magányában elaludni nem képes ember vergődése szinte önkéntelenül indukálja a belső vershelyzet – a reménytelen szerelem – feltárását is. Kijelöli az ehhez vezető utat is a meditáció látomásba való átfordításával, egymásra rétegzésével. A látomás lezárása többféle lehet, itt a tragikus elem kap nyomatékot.

Az éjszaka, a képzelet szabad mozgása alkalmas lehetne a földrajzi távolság leküzdésére, valami mégsem engedi a boldog megoldásnak még a felvillantását sem: a képzeletet is köti az ellentmondásos életrajzi helyzet. Akár arra is gondolhatunk, hogy a lány már közölte a férfival, hogy bárhol élne, csak éppen Magyarországon nem, a költő pedig tudja, hogy ő

pedig csak itt élhet tartósan, annyira köti szakmájához az anyanyelv. Nem a férfi idegen tehát a lány számára, hanem az életkörülményei mutatkoznak vállalhatatlannak. A tragikus dilemma: szerelem vagy költészet nem éleződik ki e műben, pedig a háttérben ott munkál, mert ez ügyben nincs mit meditálni, a döntés kezdettől fogva egyértelmű. Viszont ennek következménye, hogy e szerelem nem teljesülhet be. Mindez azonban stilizáltan kerül a versbe: a kapcsolat beteljesülni nem tudásának nem politikai-hivatásbeli okai vannak, hanem a távolságból is következő idegenségérzet, az egzisztenciális magány és a megsemmisülés „mondhatatlan” képzete lesz az akadály. A 10–12. sorok semmi képzete egyszerre jelöli egy szerelem halálát és az emberi lét bevégeztségét, s e kettőt egymásra is vetíti: a szerelem halála a lété is. E komor közlendőnek nemcsak a 13–15. sorok cella-szobája a verstája, hanem a tengerpart is: Normandia, a kis falu, Ertot, ahol a lány él. A képzelet, a szerelem és a valóság tengere hullámoztatja a verset, s élteti a reménytelenségben az irracionális reményt, a vers zárása pedig ennek végső feladása: „alámerrül Atlantiszom”. Az első, terjedelmesebb rész, az első 12 sor a közeledési kísérletet és annak kudarcát rajzolja meg, előbb a *part*, a *ház*, a *kapu*, az ablak személyessé tett, majd a *kéz*, a *hang*, a *homlok*, a *szem* eleve a szeretett lényt megidéző fogalmaival. Szembeötlő a birtokos személyjelek hullámozása: az első, a második személy és a jelöletlenség. A személytelen *part* „szívem leomlott partfalá”-nak minősül, majd egy pillanatra megszületik a képzelt egység: „álmaim-rakta-házadig”, hogy aztán rögtön rácsapjon a te előbb személyes, majd személytelen elutasítása, ami ismét személyessé vált át, amikor az életben való egyesülés lehetetlenségét párhuzamosítja és ellenpontozza azzal, „ami mondhatatlan / hogy nem leszel hogy nem leszek”. Ez az ellenpont az ontológiai nézőpont érvényesítése is egyúttal. A költői hagyomány éppen ezzel szokta „megadásra” rábeszélni a tartózkodó hölgyet: úgyis csak egyszer élünk. Kormos megoldása sokkal tragikusabb, József Attilára emlékeztető: ebben az egyetlen életben sem lehetséges a boldogság, a teljesség. Mindkét lény tudja a végső bizonyosságot, mégsem másíthatja meg helyzetét. A jövő ezért „halvaszületett”, s ezért kerül múlt időbe a kijelentés: „ki voltam istenek fia”. Az egymásra találás lehetetlenségének egyetlen „racionális” magyarázata található a szövegben: „gyerekkorodba nem hagyod magadat visszarántani”. A végső megszövegezésében feltehetően e versnél későbbi *Atlantisz* szerint: „Gyerekkorom Atlantisza, / elsüllyedt

mesebeli tájam! / Fölötted hullámlik a tenger”. A gyerekkor tehát az az elsüllyedt Atlantisz, az az édeni táj és világ, amelyben az ember teljes életet élhet. Így értendő e versben is a gyerekkor és Atlantisz. Miután a *Tíz évesek leszünk* (1962) központi témája ugyancsak a gyerekkor, feltelezhető, hogy van valami Cécile életrajzával összefüggő háttére is e motívumnak.⁴²¹

A vers első szerkezeti egysége, az első 12 sor hármas tagolást mutat: az 1–3. sor a látomás áramán a kedves megközelítése, a 4–9. a kedves elutasító gesztusainak költői leltára, a 9–12. sor a léthelyzetből az ontológiai következtetés levonása a kapcsolatra s az emberi létre vonatkozóan is. A második, a záró szerkezeti egység, a 13–16. sor indítása kiemeli a látomásból, de vissza is utal rá. Eddig fények, színek, a testbeszéd jelei, a „hangtalan hang” írta le a helyzetet, most „egy árva kutyaugatás” visszaránt a valóságba: nem a kedves szólalt meg. Egy disszonáns hanggal ugyan találkozhattunk már a 10. sorban („kerékbetört nevetés csattan”) s az személytelen volt, akár a kutyaugatás. Mindkét hang „kibeszél” a látomásból; az ugatás ténszerűen, a nevetés a mondhatatlan üzenet külső – vagy nagyon is belső – kommentárjaként. A látomás hangtalan, de fényes, bár nem igazán színes, hiszen éjszaka, feketeség van. Bár itt a szelídebbnek mutatózó *korom* kifejezés szerepel a tenger jelzőjeként, ez is utal a bevégezetségre, hiszen korma annak van, ami elégett. De utal ez a jelző a költő nevére, s akkor a *koromtenger éjszaka* a belső látomások ideje és színtere.⁴²² A *piros* szín lehet a látomás fényességében káprázó behunytt szemé, a tenger feletti felhőkben még visszatükröződő napfényé, de lehet a szív, a vér jelképe is. Sőt kifejezheti az örömet is. A delfinek kapcsán – főként az *Orpheus panasza* szomszédságában gondolhatunk egy másik ókori legendára: Arionéra.⁴²³ Hiszen ő is költő volt, s egy delfin mentette meg – gyönyörű énekéért –, amikor vagyónára áhítozó hajósok a tengerbe dobták. A delfinek így az élet megőrzését segítik, e versben: a cél közelébe visznek. Ugyanakkor kétarcú lények, hiszen a kudarcot látva „felfalják” e két ember lehetséges közös jövőjét. Nemcsak életadóak, hanem halált osztóak is. A piros és a fekete a pokol színe is, a piros a tűzé, a korom az állandó tűz következménye, s a versben leírt léthelyzet pokoljárásként is értelmezhető, amelyből nincs visszaút. Nem egyértelműsíthető jelkép sem a piros delfin, sem a koromtenger: önmagukban is összetettek, együttesük még tágabbra nyitja az értelmezési tartományt.

A zárósorok nemcsak a verset kiváltó léthelyzetre utalnak, hanem az első rész látomásának végkövetkeztetését a realitások síkján is megerősítik, de oly módon, hogy nem beszélnek ki a versből, hanem annak képi világában maradnak. Az „álmaim-rakta házad” és a „cella-magány” között nem jött létre a kapcsolat, amelynek jelképe lehetett volna Atlantisz, hiányáé pedig annak alámerülése. Jelen és jövő e hiányban válik azonos-sá, s a remény végérvényesen a befejezett múlt része lesz: a gyerekkoré-Atlantiszé.

A vers alkotó elemei többnyire ezt a bevégzettséget, reménytelen-séget érzékeltetik. Az igék, a jelzők negatív vagy elutasító jellege, a bir-tokos személyjelek már említett hullámmása, a nyomatékos fosztóképző s körülötte a kattogó nem-ek, a szóismétlések, párhuzamok, a kapcsoló-dást erősítő alliterációk mind ezt szolgálják. S a ritmus is. A kedveshez, a reménykedő szerelemhez a dal illenék, s bár e 16 sor az éles sorköze-pi metszeteknek köszönhetően könnyűszerrel tagolható volna kétszer annyi kétütemű nyolcasra, az nem lenne adekvát formája. A meditációs láto-más inkább kívánja a négyütemű tizenhatosokat, melyeket páros rímek fűznek össze, s jambikus jelleg tesz dallamosabbá, szimultán ritmusú-vá.⁴²⁴ Ez a rendkívül arányos műalkotás végül is szimmetriák és azokat módosító aszimmetriák egysége, ezzel is kifejezve a képzelet reményke-dő mozgalmasságát s a valóságba visszahulló tudat felismerését a sors-képlet statikusságáról.

A *Ház Normandiában*⁴²⁵ az előbbi mű párverse. A táj mindkét esetben tengerparti, ott áll a ház, benne a kedves, s nem lehet a házba bejutni. Míg a delfines versben egyértelmű, hogy ennek a lány elutasító magatar-tása az oka, itt a „tejködhabban” sejtelmesebb a helyzet. „A szerelmes szív ugyan „kaptányban vergődik”, de a réttel együtt mintha ő is meg-torpanna a kapunál, hogy „bemenjen-e”. S polifón módon értelmezhető a zárósor is: „kert fölött denevérszavak igen soha igen soha”. A dene-vérek éjszaka repülnek, s ultrahang kibocsátásával, a visszaverődést ér-zékelve tájékozódnak. Az emberi fül számára tehát nem érzékelhetőek a *denevérszavak*, a tudat mégis felfogja őket. A négy szó azonban lehet egy képzeletbeli párbeszéd: a férfi igenjeire a nő nemje a válasz; s lehet a nő közlése is: igent soha nem képes mondani – a másik versre utalva „ver-gődnek csak homlokodon kérlelő szavam szárnyai”. Ha párbeszédnek fogjuk fel e négy szót, akkor még lehet némi remény: a „soha” talán mégsem végleges, a kapu még kinyílhat. Ha viszont a szobából kiáradó

közlés, akkor aligha lehet reménykedni. A vers egésze inkább az előbbi változat mellett szól, s ez is indokolhatja, hogy a *Szegény Yorick* ciklus élére a *Ház Normandiában* került.

Fontos különbség az is a két tengerparti vers között, hogy ez előbb nappaliként mutatja be a tájat, így több mindent megláthat a szem, színeket is. A számár, akinek ráadásul hangsúlyozottan emberneve van, a sirályok, a biciklis pék a sok kenyérrel⁴²⁶ barátságossá teszik a versindító életképet, bár baljós előjelek fokozatosan megjelennek. A sziklakönyék „fekete” jelzője még akár túlzó természetleírás is lehet, a „próbálnak ártani”, a „falán szilánkra törnek”, a „kifröccsenő vére” azonban fokozatosan vezet a mégiscsak hirtelen váltáshoz. A 14 soros – és szerkezetében a szonettre is emlékeztető – mű két nagyobb szerkezeti egységre tagolható. Az 1–8. sorok nappali világát a 9–16. sorokban éjszakai követi. Az első rész tárgyiasságra törekvő tájkép, amelyben csak a továbbiak tükrében mutatkozik meg a feszítő drámaiság. Ennek az első résznek is van egy felező belső cezúrája. Az 1–4. sorokban megjelenő tájkép festményszerű állókép is egyúttal, s ennek megfelelően hangsúlyos a színesség. Már Fodor András felfigyelt arra, hogy a negyedik sor után változik a vers formája: a sorok hosszabbá és páros rímelésűvé lesznek, a sorközépen határozott cezúrával. Ilyen mértékű ritmusváltás ritka Kormos kötöttebb verseinél, így elképzelhető az is, hogy egy hosszabb versírási szünet következménye. Így is szerves a folytatás, ám az 5–8. sorokban az állóképet filmszerű dinamizmus váltja fel: minden mozgásban van: a szél, a tenger, a sirályok, az ember. Szinte teljessé válik a színkép: a Gauguin-sárga, a kék, a fekete után megjelenik a fehér, a pirosra utalás a vér, a barnára a domb és a kenyér, a zöldre ugyancsak a *domb* és a *tenger* fogalmaival.

A második részben minden átmenet nélkül éjszaka lesz, bár nem koromfekete a *tejködhab* szürkéje a mohahomály zöldje alapján. A baljós képzeteket babonásság erősíti fel: „rókanyüsztés-éjszaka szegről rézserpenyő lecsattan”. A denevérhez ugyancsak babonás képzetek sokasága kapcsolódik. Semmi jó nem várható, félni kell. A *szív* sem csak a kedves rabja, hanem „kaptányban vergődik”, miként egy nyüsztítő *róka*. A nappali táj hangjai *szélzúgás*, *sirálykiáltás*, *tengermoraj*. Az éjszakaié: *rókanyüsztés*, *csattanás*, *denevérszavak*. Ez utóbbiak jórészt meghallhatatlanok, tehát a tengerfenék-csöndhöz tartozóak, s így a *számár* verset indító hallgatása s a vers végén a *valakié* mintegy keretet is ad a műnek. A fest-

mény és a filmjelenet után ez a második részt látomásos-mitikus jellegű. Fodor András határozott kapcsolatot vél felfedezni Wagner *Tristan és Izolda* című zenedrámája és e vers között. Okfejtése meggyőző, gondolkunk kell azonban a két alaphelyzet lényeges különbségére is: e versben a férfi és a nő kapcsolatát nem egy harmadik személy léte gátolja.

A Cécile-szerelem e két nagy verse mellett idetartozik a *Tíz évesek leszünk*, a *Harang* és a *Tél Normandiában*. Emlékként szerepel a *Nakonxipánban hull a hó* leltárában, s mintegy szétfosló emlékként a *Sárga esőben*: „a lyukas álmon / kirepül Éva, kirepül Cécile”.

A következő – beteljesedni ugyancsak nem tudó – szerelem nagy verse a *Tengermély*⁴²⁷ (1967). Sokan ezt tekintik Kormos szerelmi lírájában a legtokéletesebbnek. Mintegy két évvel a hazatérés után keletkezett, s bár döntő tartalmi és poétikai elemei alapján akár a Cécile-szerelem kései darabja is lehetne, nem róla van szó, hanem a később „aranyfejű”-nek nevezett nőről. Az életrajzi háttér a maga konkrétumaival azonban lényegtelen, a már ismert léthelyzet a meghatározó: a magányba taszítottság és ennek el nem fogadása, a társ utáni vágyakozás. Akár még azon is meditatálhatnánk, e mű egy reménytelen szerelem megörökítése-e, vagy pedig egy szerelmi kapcsolatban az átmeneti távollét kínjainak ad hangot. E két eset lényege szerint egy a költő szemléletében, hiszen az érzelmi és a fizikai távolságot egyaránt lehetetlen áthidalni, s a versek mítoszi háttérében másként halad még a másodpercmutató, a láthatatlan is, s szinte minden a kifosztottságra utal.

A *Tengermélyt* – annyi más Kormos-vershez hasonlóan – a képzelet intenzív működtetése határozza meg. Jellemző vershelyzet a „szemem húnym” (*Atlantisz, Nakonxipánban hull a hó*), ennek itt az „arc tenyérben” felel meg. Ismétlődnek e vers más kulcsmotívumai is: az *Atlantisz*, az *úszó sziget*, a *szoba*, a *tengermély*. Ideillik a *Hanyatt a tengervízben* közlése: „akire én gondolok / egy sóhajjal elérem”. E versek rendre a valóság és a képzelet világát szembesítik egymással valamilyen módon, sorsképlet-modelleket rétegeznek egymásra, akár *sorsképlet-szembesítő költeményeknek* is nevezhetnénk őket azzal a megszorítással, hogy a pozitív sorsképlet rendre nem vezethet el a szabad lehetőségek világába; csupán a képzelet játéka lehet az, ami az élet igazi rangját megadhatná. Weöres Sándor *Az éjszaka csodáit* írta meg (1940), Kormos a hasonló csodák képzeletjátékával mindig szembeállítja a valóságos léthelyzetet.

A vers címszava sorsmetafora tehát, de ilyenként is kétféle képzetkört indíthat el, ugyanis a lenti világ a fentihez hasonló: a létnek itt is vannak pozitív és negatív pólusai. A *Tengermély* elsősorban a kitaszítottság, az elsüllyedtség, a lét-alatti-lét képzeit hívhatja elő, ám kiiktathatatlannul hozzátartozik az is, hogy olykor egy boldog világ süllyed el.

Az első sor a sorsmetaforát értelmezi, a szakasz további része viszont látszólag tárgyias leírása egy életrajzi helyzetnek, s csak a második szakaszban válik egyértelművé, hogy az élet- és a léthelyzet szorosan egymásra vonatkozik, s feloldást csak az álom hozhatja. A szenvedés testi helyzete, az *arc tenyérben* az álom helyett az álmodozást indítja el, s felidéződik az éji órán nyilván valahol alvó kedves rokonítható testhelyzetben (*lehúnyt szempillád*). A kijelentő közlések és a parancsoló jellegű felszólítás után most a vágyott feltételeesség következik: mi az, amit szeretne a szenvedő személy, mi váltaná meg a szenvedéstől. A fikció lehetne-helyzete a harmadikból átível a leghosszabb, a negyedik versszakba is, de ott átváltozik a feltételes mód kijelentővé: megjelennek az álmodozó ágyánál előbb a *Három Királyok*, majd a vágyott személy is. A boldogság képzetében ringatódzás az álmodozás helyszínét is átvarázsolná, ám a környezet megismételt leírása egyúttal vissza is ránt a valóságba. Bár a negyedik – leghosszabb – szakasz határozott feltételeességgel indul, később kijelentővé válik, s ez látszik érvényesnek a zárósorra is: „egy intésdre földeregenek” – a sötétségbe borult tárgyak. Az ötödik szakasz indítása – „De most csak ez a mélytengeri csönd” – visszaránt a magányos éji valóságba, a tengermély állapota leküzdhetetlen marad.

Minden ember élete boldogság és boldogtalanság pólusai között hullámzik, s a kiélezett szerelmi bánat is általános emberi tapasztalat. Itt ez élet-halál kérdésévé válik, a kín mértéke már magát az életet teszi kérdésessé, a boldogság viszont csodálatos színes ünneppé varázsolódik. Az ünnep képzetét egyrészt a kedves elgondolt érkezése, közelléte idézi fel, másrészt van tárgyias alapja is, méghozzá az ugyancsak elsüllyedt gyerekkori világból a Szent István-napi ünnep és a karácsony. E kettőt össze is köti István neve, hiszen december 26. is István-nap, ez a keresztény egyház első vértanújának emléknapja, s a költőnek is neve napja. Mivel a karácsony Kormos számára a legnagyobb ünnep, érthető, hogy a Háromkirályok több versében is előjönnek. Ha karácsony a legnagyobb ünnep, talán ez, talán csak ez hozhatja el a kedvest is hozzá, aki szenved, megváltásra vár. A Jézus-képzet is áthatja az egész verset. Finoman

beleszövődik a két legszimbolikusabb pont: a kezdet és a vég, a születés és a keresztrefeszítés. Mint Jézushoz Betlehemben, járulnak a fikcióban az ágy elé a Háromkirályok, s ez az ágy ugyanaz, amely előbb, majd – a fikció széthulltával – ismét a kínok keresztjére feszítettség helyzetét jelképezi. Mert nemcsak a bezártság, hanem egy mintha-halál helyzete is a versbeli: a *földreomlott fehér ing*, a *felszögezett papírlap*, amely József Attila *Reménytelenül* című, nagyon is ideillő versének eredeti kézírata, az éjszakai vad, vérengző, bennünket meglopó *menyét* képze, a *korallok kése*, a *homok*, amely a vércseppeket felissza kivégzéskor, a *kín falai*, a *sós veríték*, *vállcsontok ropogása* mind-mind a halálra utal, s legáltalánosabban a végzetes sötétség is, amely szintén rokon a Jézus kínhalálakor bekövetkező sötétséggel.

Ezt a sötétséget, a csöndet, a helyhez kötöttséget oldja fel az ünnep képzetéhez kötődően a színesség-fényesség, a hanghatások sora és a mozgás-mozgalmasság. Széthullik a hideg-rideg mélytengeri világ: előbb a *kiscsikó* – *széna* – *jászol*, majd a *meleg* – *tűz* – *harangjáték* hármasa révén. A vers kezdetén egyedül a *gyöngybetűi* kifejezés utalt a szépségre, a kedves megjelenésével szinte minden, legnyomatékosabban a gyöngyre is visszautaló *ezüst nevetés* és a *zöldvessző-derekú*, amelyek a kecsesség képzetkörét hívják elő. (József Attilának is kedves szava volt az ezüst, szerepel a megidézett versben is.) Ám ennél fontosabb a *semmi ágán* léthelyzete, amely Kormos István versében annyiban módosul, hogy a *Tengermély* szenvedője reméli a feltámadást, az újjászületést. S ebben különbözik a nemzedéktárs Pilinszky Jánostól is, akinek *Négysorosa* rokon életrajzi helyzetből kiindulva válik tömör és a Krisztus-motívumot szintén előhívó művé a *szegek*, a *homok* és a *kínhalál* motívumaival, s természetesen az *éjszakáival* és a *magányával* is.

De profundis tör fel a vallomás, s ez a helyzet kevesebb kötöttséget tűr meg, ezért szabadabb ritmusú a versbeszéd, ezért véletlenszerűek, s akkor is ön- és ragrímek a sorvégi egybecsengések. A vers lejtése mindazonáltal alapvetően jambikus, amikor a tengermélyi helyzetet, tagoló jellegűen ütemhangsúlyos, amikor a boldogság-fikciót jeleníti meg. Talán ebben is föllehetjük a mélyből fölfelé törekvést, illetve a karácsonyi kántálások ritmusát.

Cécile után a hatvanas években a *Tengermély*hez hasonlítható szerelmes vers nem keletkezik, viszont megjelenik e motívumnak egy olyan változata, mely nem egy konkrét, egyedi kapcsolatot állít a középpontba,

hanem elemezni vagy legalábbis felvillantani kívánja a lírai hős szerelmi kapcsolatainak sajátosságait és történetét. A legegységelműbb példa erre a *Nakonxipánban hull a hó* (1970), de ezt fejezi ki korábban a *Szélház, nincs fala* két lányarca, a *Téli rege* summázása: „ördögöké lesz a szerelem” is. Ez a tendencia a hetvenes években, a Márta-szerelem időszakában is folytatódik, látszólag meglepő és disszonáns módon. Valójában az egyre konkrétábbá váló haláltudattal végzett életszámvetés természetes következménye ez: a költő nem tudja, de nem is kívánja még a boldog szerelem éveiben sem kiiktatni a múlt ide nem illő, de a személyiséget meghatározó vonatkozásait. Ugyanakkor ennek az életútnak a korábbi kudarcait felidézve érthető az aggodalom, sőt a félelem is: nem fogja-e valami ismét fatálisán szétrombolni a megszerzett biztonságot. Sokkal gyakoribb a lányok, a férfi–nő kapcsolatok emlegetése ebben az évtizedben, mint a megelőzőben, s ezek egy részét a jövő kétségessége hatja át:

Majd tél jön, hó boronálja szerelmem,
beharapott szám hangtalan telel,
mert rühes róka lett a beceszó,
annyi lányfúlbe mormoláztam el;

közli a *Majd tél jön* (1973). A *Legenda* (1972) pedig azzal fejeződik be, hogy „kéz-láb dereng, úszik pisztránghasad fölöttem, / s elnyel szemem elől Meotisz mezeje.” Az *N. N. bolyongásai* meditációja szerint: „Ölük kútjából ihatok, / s más ilyen hülyeséget hittem – / Mért volt e veszett szomjúság, / uram Isten!” Hasonló elem van a *Luca napra egy korty ital* és az *Október* számvetéseiben is. Visszaemlékezések szerint Kormos bárati körben szívesen célozgatott hódításainak sokaságára, nyilvánvalóan túlozva, de a játékba belemenők elismerő-irigykedő reflexióit boldogan nyugtázta. Ez a hódító férfi szerepének eljátszása, valójában mégsem modern Don Juan ő. A *Nakonxipánban hull a hó* leporelló-leltára egy-számjegyű, s még ha tudjuk is, hogy hiányos a lista, aligha tartana sokáig a kiegészítése az 1970 előtti és utáni nevekkal. Fontos az is, hogy e versbeli leltárban csak ketten válnak kiemeltté: „gyermekem anyja” és a „tengermély” hölgye. A kereső élet két megtalált, majd elveszített kincse.

Ilyen kincs a hetvenes évek társa, Márta is, akinek a neve viszont egyetlen versben sem szerepel. E hiány főként Cécile és Mézes Annuska nevének többszöri említése mellett szembeötlő. Racionális magyarázata le-

het részben a szeretett lény szemérmes tiltakozása a túlzottnak vélt konkretizálás ellen, részben az, hogy a Márta-versek fogalmát az irodalomtörténet addigra már határozottan József Attilához kötötte. Voltaképpen csak három mű tartozik ide, közülük az *Áfonyáról* már esett szó. *A Hanyatt a tengervízben* s a *Kannibál szerenád* egyaránt 1974-re dátumozott költemény.

Kormos Istvánra a pontosságra törekvő, s nem a különös címadás a jellemző. Talán csak a delfinek pirosságán ütközünk meg egy pillanatra. A *Kannibál szerenád* mint cím azonban feltűnően szokatlan, hiszen a kannibálokhoz aligha társítja bárki a kedvességet, a líraiságot; a kannibalizmus fogalma csak pejoratív értelemben használatos. Elhihetjük persze, hogy a kannibál is lehet szerelmes, ő is udvarolhat. A szerenád műfaji fogalmának ugyan csak jelzője a kannibál, mégsem vonatkoztathatunk el eredeti jelentésétől. Miként a vers fogalmaz: „Mert olyan sokat voltam éhes, / lettem európai kannibál”. Ez már némi finomítás, nyilván civilizáltabb formákra utal: mivel a szerenád udvarló szerelmi dal, célja a hódítás. Ezt drasztikusabban birtokbavételnek is nevezhetjük, s az európai polgári házasság hagyományaitól e fogalom nem is áll olyan távol. Gondoljunk a Kormos által mesterként tisztelt Szabó Lőrinc híres-hírhedt *Semmiért egészen* című alkotására, amely ebben az értelemben az európai kannibalizmus-felfogás klasszikus példája. Kormostól távol áll mesterének nőszemlélete; e vers egy sokkal szelídebb „kannibalizmusra” példa. Lényegében nem jelent mást, mint szerelmi kedveskedést: „fölfallak, megeszlek”, vagyis szeretkezni akarok veled. Ezt fejezi ki a szomjúság és az éhség motívuma:

Szomjúságomat oltani
tejfehér álmod föliszom,
tested is derengő fehér,
fogam közt morzsálló kenyér.

A kenyér szakralitásra is utaló motívum Kormos lírájában, s ez a vonatkozása itt is megvan: az éjszakai szeretkezés a mindennapi kenyérrel rokonítható lényegként jelenik meg. Az evés, az étel tágabban is jelen van e versben, hiszen a pillanatkép kerete az egész életút szerelem-élménye. Az első két versszak a házasságra utaló *karám*, a szerelmi kalandokra utaló *füves legelő* képeinek segítségével – talán a kalandvágy

miatt is – kudarcosnak tekinti a múltat. Minden fölégett, elpusztult, majdnem ő maga is. Ugyanakkor a zárószakasz tanúsága szerint e mostani boldog állapotban is tudatában van annak, hogy továbbra is vannak „hersegő füves legelők”, hogy ismét karámban él, de ezt nem annak tekintik, hiszen minden eddigi keresésének célját, a szerenád címzettjét találhatta meg. Ez a legforróbb vallomás. A férfi kalandos és kudarcos múltja miatti esetleges aggodalmakat is célszerű elhárítani, s az eddigi kalandokra utalás után a „minek hersegő füves legelők? / nem vagyok mézbe keringő darázs” sorpár a megingathatatlan hűséget fejezi ki, a mézzel is visszaulva képileg a múlt versindító bemutatására, másrészt pedig elhárítva a „virágról virágra röpködő férfi” minősítését. Ennek indokolatlansága leginkább a tényekkel igazolható, ezért is érdemes a harmadik szakasz változatával zárni a szerenádot:

de élek: nem-tudod-reggel veled,
a lelenc-nappalban veled,
éjszaka kormában veled.

A címhez is kötődően még egy különlegessége van e versnek: a szerelmi együttlét drámaisága. A „De mégis mióta veled!” közlése után legfeljebb az álmából fölébresztett nő („tejfehér álmod föliszom”) kábultsága-riadtsága indokolhatja a „dörmögést”: „ne félj”. Ő érezheti ekkor úgy, hogy egy „európai kannibál” fogságába került. De ez sem magyarázhatja a szerelmi együttlét folytatásának tragikus hangú kommentárját: „nem segít semmi ima rajtad, / nem segít semmi ima rajtam”, ugyanis ez a közös elveszettséget fejezi ki: a kannibálét és áldozatáét. Korántsem egyértelmű azonban ez a kategorikusnak látszó közlés sem. Lehetséges, hogy elsősorban azt jelenti ki: össze vagyunk láncolva, együtt élünk, mindhalálig. A zárószakasz ezt az értelmezést erősíti meg. A *kereszt* fogalma ugyanakkor a feláldozódásra is utal, a kereszt és a keresztrefeszített kölcsönösségére is, s ennek kapcsán gondolhatunk a *petit mort* megsemmisülés-élményére. Az *Áfonya* uralkodó harmóniaképzete kivételesnek bizonyul: a *Kannibál szerenád* olyan félelemérzetet társít mellé, amely már-már mitikus, s ezért aligha hárítható el szavakkal.

Ami e versben csak utalás volt a többi nőre, a kalandok lehetőségére, az sokkal nagyobb szerepet kap a *Hanyatt a tengervízben* strófaiban. E vers kiindulópontja is az éjszaka szobájában fekvő és képzelődő férfi

helyzete, s mint a cím is jelzi, most is a tengermély motívuma kapcsolódik hozzá. Egészen más azonban ennek a férfinak a helyzete. Bár most éppen egyedül van, de nem magányos ember: „megvásálta / valaki már a lel-kem”, ezért hiábavaló a szirénként csábító lányok káprázatos varázslata: „bármilyen isten figyel: / hűségben csíphet fülön.” Megismételt kulcsfogalom-má válik a *hűség* a szerelemben, igaz, közben kissé meg is fricskázza önmagát a költő; „öregszik Orpheusz, / nem fogja semmilyen rontás”. (Ezzel persze ismét átértelmezi az Orpheusz-mítoszt, abban ugyanis szó sincs semmiféle hűtlenkedésről.) E versben álmokképként jelenik meg a szeretkezés, de nem elérhetetlenként. A vers zárása viszont tárgyias félelmet tükröz:

Ömlik a víz fehéren,
hullám hullámra fröccsen,
valaki nevem kiáltja,
de elforog velem földem.

Ez aligha lehet a kapcsolat szétfoslására való utalás, sokkal inkább a halálérzet finom jelzése.

A hetvenes években az *Áfonya* mellett még egy tisztán idilli szerelmes vers keletkezett: a *Profán mágia*. Tartalmilag egy gyermekkori emléket elevenít fel: a kisiskolás elcsábítását egy nagylány által. Az életrajzi háttér az ezzel foglalkozók hajlamosak „első szerelmem Mézes Annus” alakjában fellelni. Ugyanakkor e vers a lányt Sövényházi Mártának nevezi, aki az irodalomtörténetből jól ismert XVI. századi kódexmásoló és -díszítő. A névötlet nyilvánvalóan Gellért Sándor *Gajd*⁴²⁸ című verséből való, Kormos voltaképpen azt gondolja tovább, amiről Gellért csak álmodozott: ha ma élne az a hölgy, ő bizony elcsábítaná. A profanizálás az első szerelmeskedés – vagy már szeretkezés – emlékét szakralizálja, s ezzel teszi különösen feledhetetlenné. Arra tudtommal még senki nem figyelt fel, hogy ez az 1973-ban keletkezett mű az *N. N. bolyongásai* című kötetben nem az anyag első harmadát kitevő, a gyerekkort megidéző versek között kapott helyet, hanem a Márta-versek közé ékelve, közvetlenül az *Áfonya* után. S bizony a Márta név is elgondolkoztathat bennünket. A *Profán mágia* valójában stilizált Márta-vers. E stilizációval egyúttal első szerelemmé változik a jelenbeli; elsővé és legszebbé, s ezzel a férfi újjászülethet, múltja többé nem számít. Ez az igazi mágia.

A szerelem motívuma kapcsán nem hagyható említetlenül az utolsó versek közé tartozó *Divinyi Mehmed irigye károg* (1976). Az ugyancsak XVI. századi szerző egyetlen művével halhatatlanná lett. Az udvarló szerelmes versből nem tudhatjuk meg, hogy sikeres volt-e az udvarlás, a kései utód mindenesetre reméli, ám számára nem ez bizonyul lényegesnek, hanem a megszerzett halhatatlanság:

Ezért az irigy varjúkárogás
üköm üke divinybeli gyerek
engem fekete félszbe rántasz
hogyan nevére kórságos csönd pereg.

A gyermeklét motívumköre

Az 1963-as újramegszólalás előtt annyira ritka a gyerek-motívum, hogy szinte észre sem vehető. Az 1945 előtti szövegek között két életkép található: az *Emlék...*⁴²⁹ elfelejtődött, míg a másik vers kiérdemelte az átdolgozást, *Eső esik* címen ismerjük a kisangyal csintalankodását. Van egy korai vers, amelyben megköszöni a nagymama felnevelő gondoskodását (*Kérvény a Naphoz*),⁴³⁰ a *Kását fújok tenyeremben* pedig holt öccsét említi. Ez a testvérke szerepel a *Dülöngélünk* eredeti változatában is „Holt öcsém alulról indul, / szemén két zöld / fillér fénylik – és szájából / fű hull és föld”, a végleges szövegből azonban kimaradt. Felvillan egy gyerek a *Katlan* (*Realizmus*) életképében, s ott van a motívum az *Egy lélek tájairól*⁴³¹ kedveskedő-kicsinyítő képeiben és szemléletében, igazából azonban csak e vers végső változata: *A nyár gyerekei* illeszkedik tökéletesen a személyessé és egzisztenciálissá tett gyermek-motívumhoz, s nem csupán azzal, hogy a versebe épül Mézes Annuska portréja, hanem a József Attila-követés levetkezésével is. Néhány életrajzi elem, néhány életkép – ez minden. Látszólag. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy Kormos István egy verses-mese-kötettel kezdte a pályáját, s éppen az ötvenes „hallgató” években majdnem minden költői képességét a gyermekirodalom művelésére fordította. Ami tehát még hiányzik a „felnőtt” lírából, az ott van epikus jellegű gyermekirodalmi alkotásaiban. Nyilvánvaló, hogy ez az odafordulás gyümölcsöző volt az érett költő számára is. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy Kormos egyúttal a gyermekirodalom szerkesztője, „mecénása”, „múzsája” is volt, továbbá hogy nemcsak az írók és a nők körében tudta megkedveltetni magát, hanem a különböző korosztályú gyerekek között is, feltételezhető, hogy ez a sokszoros érintettség előbbutóbb lírájában is megmutatkozik.

Sőt, mindjárt az újramegszólalás első alkotásaiban. A Cécile-szerelem kapcsán szó volt már arról, hogy több versben is döntő a szerelem és a gyermekség kapcsolata. Ebben mindenképpen szerepet játszik a „gyermekké tettél” József Attila által megfogalmazott helyzet-jellemzése, de lehet más oka is, s ezt az is valószínűsítheti, hogy a későbbi szerelmes versekben nincs meghatározó szerepe a gyermek-motívumnak – eltekintve a *Profán mágia* utánózzathatlan példájától. A gyerek-állapot ugyanis általában is menedéket kínálhat: a felnőttek védenek és szeretnek, sokkal kisebb a személyes felelősség. A gyermekséghez továbbá a tisztaság, az ártatlanság képzete is kötődik. A gyermeknek több joga van nem kiismernie magát a rejtélyes világban. Szabadabban tartózkodhat a képzelet birodalmában, s ő nem „felelőtlen”, ha végigjártassa a napjait.

A gyerekirodalom alkotója folytonosan közel érezhette magához a kicsinyeket, róluk felnőttverset mégis csak a franciaországi években kezdett írni. *A nyolc éves Don Quijote*, az *Anne de Chartres* és a *Farkasvadászat* trilógiája mindenképpen figyelmet érdemel. Mindegyikre jellemző, hogy a gyermekeket felnőttek környezetében mutatja be, s mindegyik versben van egy olyan gyerek, aki más, mint a többi, akinek már van időtudata, vannak komoly tervei, álmai. *A nyolc éves Don Quijote* persze egy ma élő kisfiú, bár a versben szinte teljes az időben való visszatérés, a regényhős idejéhez való illeszkedés, egyetlen szó árulkodik: „Sancho is fogócskázik S nem tud szélmalomról / csak nagynénjére és egy biciklire gondol”. A központozás nélküli versnek ez a „legravasabb” sorpárosa. A rímelés is összeköti őket, a természetesnek vélt mondatkapcsolás is, pedig a második sorban már nem Sanchóról, hanem ismét Don Quijoteről van szó. Ő az, aki „ül az iskolapadban”, míg a többiek fogócskáznak, tud a szélmalomról – a bicikli talán annak modern megfelelője –, s ő gondol nagynénjére: a következő sor franciául meg is nevezi Cécile-t, aki be is teljesítheti a vágyat. Fontos szerepe lesz ugyanennek a női névnek az *Anne de Chartres* világában is: a kislány az ablakban könyököl, és gondolkodik. A nyaralása jár a fejében, majd a várható rokon: „Hajó jön a tengeren, hajón Cécile!”, s e fölötti örömeiben alszik el. A *Farkasvadászat* kisfiúja talán azonos a nyolcévessel, ő viszont a versíró vendéggel foglalkozik, ővele szeretne jót tenni. Ez a gyerek éppen lázas beteg („anyád kezét eltoltad homlokodtól”), így fantázia, lázálom és igazi álom kapcsolódik egybe. Fantáziatévékenysége kifejezetten férfias, a nyolcévesé is elhivatottságtudatos, míg a kislányé rapszodikusán csapongó. A lány

s a beteg gyerek is elalszik a vers végén, a nyolcéves is „szemét behúnyja”, amikor megzavarja a körülötte zajló gyereksereg, azaz a kinti világ. Az álmos kislány gondolatai logikusan csapongóak, gyerekhez illőek. Életkori sajátosság a fiú néhány sorban érzékeltetett beszédmódja is: „korán kelt hideg dézsa köd reggeli ima / apja keze lenyelt könny rajz matematika”, illetve: „közébük fegyvereddel! három is felkalimpál! / fröccsen a hóra vérük! hó-vér maszatot innál!” Az első sorpár 13 szava voltaképpen nyolc mondatértékű történet sűrítménye. Nyilván nem a már rég feledett álmoság készített ilyen tömörségre, hanem a reggel leltározó számbavétele, valamint az eseményeknek a lényeghez képest jelentéktelen volta. Amire gondol, ahhoz képest csak zavaró tényező mindaz, ami vele, körülötte történik. A *Farkasvadászat* ugyan idézve adta elő a lázas gyerek beszédét, de pontosan érzékeltette a mondottak felfokozott, átélt, ugyanakkor zaklatott eredeti előadásmódját.

E három vers gyerekhőse személyes kapcsolatba kerül a versek megmutatózó vagy objektivizált alkotói énjével, az évekkel későbbi *Téli rege* (1968) már nem keres személyes kapcsolatot. „Beatrix csizmás csöpp ükunokája” egy szürrealistává váló pillanatképpen jelenik meg, s bár erre semmi utalás nincsen, sokkal inkább lány, mint fiú. Lehet, hogy ő, lehet, hogy más a kisujj tulajdonosa (ha ő, akkor mégis csak ismerőse lehet a költőnek, de legalábbis – versei révén – ismeri a nevét), a végkövetkeztetés a téli idill után a szerelem kétarcúságára utal:

Holnapra hó jön, frissen zuhogó,
ötforintos pelyhekkkel jön a hó,
kisujj rajzolja hóba a nevem,
de ördögöké lesz a szerelem.

E versekben a gyereknek mindig van valami artisztikussága, többnyire már a megjelenésében is; a nyolcéves fiú csak üldögél az iskolapadban a szélmalom-szimbólumra gondolva, Anna „katedrálisablakról szökött”, méghozzá Chartres-ban, a lázas fiú még betegen is jó cselekedetre készül, majd rajzol, a *Téli rege* gyereke Mátyás király szobra mellett álldogál, így lehet Beatrix ükunokája, s megjelenik Szent Ferenc is. Ott van persze Sancho is, aki fogócskázik, Anna bátyja, aki indiánosdit játszik, s persze a farkasvadászat is vad cselekedet, de ugyanúgy van benne eszmeiség, mint a szélmalom-szimbólumban. E művekhez képest egészen más az

Egy talicska halálára gyerek-képlete. Itt egy egész életpályát követhetünk végig: a 100 sorból csak 14 foglalkozik a gyerekekkel, amely egy kubi-kos-apa majdan kubikossá váló fiáé; az esküvő ideje mellett az egyetlen boldogságot hordozó, bár csak „Isten nagyritka napjain” válhat teljessé az öröm:

Vásárba vivő szekere,
csengős-szárnyas-négylóvas hintó;
költözéskor batyuk fölött
lebegett, álmos csöpp Nizsinszkij.

Tárgyas a gyerekkép a *Nagy László feje* három szólamából a középsőben is. Ez a vers az ötvenéves mestert köszöntötte (1975), s olyan a három rész, mint egy szárnyasoltár: *70 éves parasztasszony hangja, 9 éves árvagyerek hangja, 17 éves lány hangja*. Ha meggondoljuk; az idős parasztasszony személyessé formálva lehetne akár a nagymama is, az árvagyerek önportré, a lány pedig az örök nő, a szerető, a férfiálom. S így a tárgyiaságon átsugárzik a személyesség: nemcsak Nagy László, hanem a megszólalók iránt is a felfokozott, a teljes körű szeretet.⁴³²

A gyereklét motívumkörét leggazdagabban a saját gyerekkor megidé-zése bontja ki. Ez a szál a korai versekben mellékes, az 1971-re rekonst-ruált és megújult pályaszakaszban (*Szegény Yorick* kötet) már erőteljessé válik, még nem a gyakoriságával, hanem fontos versekben való megjelenésével. Korai versek jelentékenyebbé tett változatának kell tekintenünk a *Védenek a nyárfák* és a *Megmérettél* korábban nem ismert (1948-ra és 1952-re datált) szövegeit. Az előbbin nem sok lehetett a változtatás, az utóbbi erősen Párizs utáninak mutatkozik.

Fontos elem a címadó versben is a gyerekkor, s a *Dülöngélünk* után a nagymama alakja a *Szegény Yorick*-ban jelenik meg először. A téma nagy-szabású bemutatása azonban az *Atlantisz*. Ezt 1949-re datálta a költő, de csak 1970 végén jelent meg, s szinte teljes egészében a *Szegény Yorick* és a *Tengermély* közeli szövegtársának bizonyul.⁴³³ A címet a zárószakasz ér-telmezi: „Gyerekkorom Atlantisza, / elsüllyedt mesebeli tájam!” – s a vers bemutatja ezt az összegzően mesebelinek nevezett tájat és időszakot. A költői kijelentés ugyan csak a tájat nevezi mesebelinek, s ezt jeleníti meg a legrészletesebben a legterjedelmesebb első szakaszban: a sziget-közi vadvízország a gyermek felnevelő természeti környezete, amelyben

még érződik „a vizek teremtés előtti / örök szaga”. Ez a kisgyermek valóban mintha a vizekből született volna. A második szakasz a természet után a civilizáció közegébe vezet: a faluban vagy a majorságban egy talán nem is működő ébresztőórával a nyakában szaladgál nem is a fiú, hanem „Kisjézus, fehér ingben botladoztam”, s mivel tél van, a betlehemezés idéződik fel. A harmadik szakasz leltár: szegényes gyerekjátékokat sorol, mindössze négyet, majd jön ötödikként a gyerekkornak jelképesen véget vető: a szerelmeskedés megismerése. Végül a negyedik szakasz az emlékek sorát, az egész gyerekkort szemléli befejezett múltként. Az emlékek ugyan megmaradtak, hiszen „*ma* hallom / *időm* kútjából dohogásukat”, ugyanakkor „csapkod az idő szárnya törten”: ami mesebeli, az egyszer volt, hol nem volt, azaz visszahozhatatlan.

A gyerek és a természet kapcsolatának bemutatása nemcsak a születésre utal, hanem szinte az egygyölvadtságot is kifejezi: ez a gyerek egy a természettel, érzékeli és átáramoltatja azt magán. Konkrétan megfogalmazódik a tapintás, a szaglás, a hallás, az ízezés, s mindent egybefoglalva a látás (a kép maga) mint érzékelési forma. A strofa zárása, mindezt már a jelenhez, az idő- és az Isten-képzethez viszonyítja, s ezzel is kötődik a második szakaszhoz: az időjelző órához és a Kisjézus-jelmezhez. E helyen a színesség a feltűnő: *sárgaréz kupola, fehér ing, kék lábak, zöld órák*, s ez az eljárás a *Tengermély* gyermekkor- és karácsony-képletét is jellemezte. A harmadik szakaszban a tárgyak leltára mellett a fontos személyek listájára is érdemes figyelni: *nagymama, Feri bátyám, Terus né-ném, Mézes Annus*. A mesebeli tájnak ők is szereplői, sőt a táj részben általuk ilyen szépséges. Ez az egyetlen életidőszak, amelyről Orpheusz kései utóda valóban elmondhatta: „a vizek hozzám kezesedtek”, sőt a rétek és lakóik is.

Kikerülhetetlen motívummá s emellett ciklusnyi verset is meghatározóvá, az *N. N. bolyongásai* verseinek első harmadával vált a gyermeklét. Idetartozik a *Kisborjak*, az *Áldozat*, a *Medve*, a *Jóslat*, a *Szent György*, a *Jászol*, a *Metszet: felhőszakadás után*, a *Nagymama háza*, a *Cin pohár*, a *Mozsár*, a *Folyók*, az *Emlék nádkorodból* – ezek a versek mind 1971-ben keletkeztek – és a *Profán mágia* (1973). E versek nem cáfolják meg az *Atlantisz* mesebeliségre vonatkozó, summázó minősítését, de összetettebben értelmezik. Bár lehet, hogy csak a jámbor olvasó hajlamos arra, hogy azt a mesebeliséget az édeniséggel azonosítsa.

Ezek az 1971-es versek éppen azt teszik nyilvánvalóvá, hogy a mesében jó és rossz egyaránt előfordul, s bár van idill, van tragikum is. A szöveget – és kötetet – nyitó *Kisborjak* az előbbi hangsúlyozza, a *Medve* viszont kijózanít:

Ha netán idillt szimatolsz
te jancsár! kölökmézőmön,
hol kiscsizmában furulyáltam
két lábon métázó nyulak közt,
nézd nemesi levelem: rokkant
nagyapám fotográfiáját.

Érdekes tovább sorolni a félelem, a tragikum, a kijózanodottság példáit: „egyik nem látja a messzi-vágóhidat, / másik nem látja a még-meszszibb-férfikort” (*Kisborjak*), „Ne búsulj, lesz valami EZUTÁN is” (*Jóslat*), „ÉN NEM ILYEN LOVAT AKARTAM” (*Metszet: felhőszakadás után*), „Hol van nagymama háza?” (*Nagymama háza*), „egy száj emléke: csontszobor anyádé” (*Cin pohár*), „széttűzódott az a világ, / széttördelődött az a világ” (*Mozsár*), „kín hieroglifáit / az süttötte szívedre” (*Emlék nádkorodból*). S ezek még csak a legszembeötlőbb, fogalmilag könnyen megragadható sorok. A *Kisborjak* mégis domináns idillje után az *Áldozat*, a *Medve* inkább a negativitás, a halálközelség képeit sorolja. A *Jóslat* a szegények karácsonya, de ez is csak egy villanásra válhat idillivé a második szakaszban, amely aztán így zárul:

aj, boldog percek, ti fölségesek,
utolszor volt ez a világ kerek,
búzlótt bolhás királyi ingetek.

Károlymajor sem az idill helyszíne a *Metszet: felhőszakadás után* leírásában: a *birkanyáj csapzott és keserű szagú*, a *szamár rémült*, a *körte lopott*, az *imára kulcsolt kéz képmutató*. A *Folyók* nagy leltárából sem hagyhatók ki a történelem tragédiái.

A gyerekkor leggyakrabban megidézett emléke a karácsonyi ünnepkör: Jézus születése, a betlehemezés, a Háromkirályok eljövetele. A Kis-jézus-szerep miatt oly könnyű a versekben is az azonosulás, ezért tud a gyerek a mezőn „jézusos fejlehajtva” koccgni a kisborjával. Számára Jé-

zus elsősorban a *gyermek*, ezért képes minden gyermekben meglátni a jézusi jegyeket, amiként a fenyőfában is a karácsonyfát (*Folyók*), a számarban is a szent történet állatát.

A gyerekkor fő színterei: a vízpart, a rét, a majorság a Szigetközben, a ház Erzsébeten. Növények, állatok népesítik be, olykor legendásan-csodásan a réteket. Szinte csak jó emberek veszik körül a gyereket: a nagymama, a keresztanya, paraszt öregasszony, Józsep úr, Zöld Erzsi fejőslány, a pék mint Szent György, napszámosok mint Háromkirályok, summáslányok, cigánykölykök, lánypajtások, köztük Mézes Annus, legendásítva Ráskay Lea, Sövényházi Márta.

A gyereklét motívumkörének legkésőbb megszólaló tárgyköre a saját utódoké. Összekapcsolódik ez az életút-összegző számvetésekkel. Közülük az *Egész évben Lucázás* összegzése inkább a következő fejezetbe való. A *Luca napra egy korty ital* (1973) második lányának megszületése alkalmából keletkezett. Inkább farsangias, mint húsvéti vagy Luca-napi alkotás, játékosan-ironikusan a clown szólal meg:

Csináltam Anna gyereket,
ne mondják, hogy fajom kihal,
Luca napra is gőzölög
orrom előtt egy korty ital.
Hasig tengerbe gázolok,
vagy más vizekbe lazacért,
értem keresztet hányjatok,
ha kópélelkem hazatért.

E vers első szakasza ráérthetően a saját gyerekkort is felidézi a maga szegénységével, a folytatás is egy nehézségekkel sújtott, mégis helytálló életet mutat fel: nélkülözést, bántalmazást, otthontalanságot – és mégis megtalált rímeket, hazát, megszületett utódokat.

Szegény Yorick – a clown motívumköre

Szegény Yorick

Nálunk először Szabolcsi Miklós monográfiája⁴³⁴ tudatosította, hogy a modern művészetben gyakori motívum a clowné, s főként a művész önarcképeként jelenik meg. Illeszkedik e hagyományhoz Kormos István is, de célszerű távolabbról, általában a játékoság, a játszó ember felől indulnunk el. Tudható, hogy a játék a természetben is megfigyelhető emlősöknél, némely madaraknál, s összefügg az állatfaj létfenntartásához szükséges készségek elsajátításával. Mivel Kormos lírájában a természetközelség meghatározó mind az ember természeti lény voltának, mind az élő és az élettelen természet antropomorfizálásának szintjén, magától értetődő, hogy a természet lényei, jelenségei is játszanak, olykor éppen az embergyerekekkel édes egyetértésben (*A nyár gyerekei, Kisborjak*). Mégis külön szintként kell számon tartani a gyermekjátékokat, amelyeknek ugyancsak fontos a szerepük, a készségelsajátító funkciójuk. De játszik a felnőtt is, s ezt hagyományosan a szórakozás fogalomkörével szokás jelölni. Ez részben igaz, részben azonban a felnőtt játéka is tanulás: új felismerésekhez való eljutás, már megszerzett készségek gyakorlása vagy felfrissítése, olykor csupán a begyöpösödés ellenszere. A játék a gyermeki princípium lehetséges megőrzését is kifejezi. A játszani nem tudó ember deformálódott személyiség, ezért mondhatta József Attila, hogy fél az ilyenektől. A játék ugyanakkor szenvedéllyé is válhat, akár olyan mértékben is, hogy az – időben, anyagi terhelésben – veszélyeztetni rabjának normális életvitelét. Így ez is deformálódás. Életrajzi értelemben ilyennek kell tekintenünk Kormos Istvánt. Helyzete azonban egészében bonyolultabb. A játéknak ugyanis vannak aktív és passzív, részt vevő és szemlélő formái.

Kormoshoz közeli példát említve: lehet a grundon vagy az írók csapatában futballozni, és lehet meccsre járni nézőként. Gondolom, belát-

ható, hogy bár sportolóként a néző passzív, a játéknak nemcsak nézője, hanem – legalábbis részlegesen együtt mozgó résztvevője, vagyis egyszerre aktív és passzív, egyszerre tud többet a játék lehetőségeiről, mert nagyobb az áttekintése, és egyszerre tud kevesebbet, mert nincs ott a mezőn, nem tud a játékos szemével nézni, fejével gondolkodni.

A néző szórakozik, a játékosok ugyanakkor az ő szórakoztatói, mondhatjuk azt is: clownjai. A játékszerető, játékos hajlamú Kormosra ez a fajta kettősség: az egyszerre aktív és passzív részvétel jellemző. Egyszerre szórakozik és szórakoztat, mind a mindennapi élet, az irodalmi élet játékaiban, mind munkájában: a költői tevékenységben. Egészen pontosan fejezi ezt ki a *Szegény Yorick* című költemény.

Személyiségjegyként fogadva el a játékszeretetet azért indokolt lehet a kérdés: nincsenek-e az életpályán fellelhető erősítő tényezők is? Úgy gondolom, hogy a játékoság erősödése – már az ifjúkori költészetben is – menekvés a nincstelenségből, az otthontalanságból, sikertelenségből. A játék szabaddá, gazdaggá, győztessé tehet. Segíthet más területek életkudarcainak elviselésében, átértelmezésében. Széppé varázsolhatja a rideg valóságot. Ezzel függhet össze az ötvenes évek félreszorított írónak játékkedvelése, s Kormos István ebben vállalt mókamesteri szerepet. Gyanítható, hogy éppen e korszak tragikuma formálta véglegessé személyiségének Yorick-vonásait.

Ha az ember játszó lény, a művész kétszeresen az. A költőkről létezik is egy olyan féligazság-közhely, hogy ők az örök gyerekek, nekik megbocsátható számos különtség. Kormos játékos személyisége igen nagy mértékben átíródott költészetébe, de azzal a lényeges különbséggel, hogy ami az emberben nemegyszer deformálódáshoz vezetett, az a versekben megismételhetetlenül egyéni varázslatként jelenik meg: a magyar lírában a játékoság ennyire gazdag – bár eltérő – színpépet korábban csak Weöres Sándor mutatta fel. A művész-szerep játékosá, clownszerűvé formálódása a huszadik századi magyar lírában hozzájárult ahhoz, hogy e szerep értelmezési tartománya polifónabbá válhassék. Ne feledjük azonban azt sem, hogy a sokszínű játékoság az érett Kormos sajátossága, s olyan történelmi időszakban készülődött-formálódott – 1948 után mintegy két évtizeden keresztül –, amelyben a hivatalos irodalompolitika jó szívvel csak a vátesz-forradalmár költő típusát fogadta el. Voltaképpen a közvélemény nagy része is így vélekedett, csak éppen mást és mást tekintett forradalmiságnak. Az 1948 utáni években – s nagyon hasonlóan az

1956 utániakban is – a társadalom a szép elvek és a silány gyakorlat ellentétességével szembesülhetett. A szó és a tett nem felelt meg egymásnak, s ez a szó művészeit is kikerülhetetlenül érintette. A játékoság így egyfajta kitérő, de elfogadhatónak gondolt válaszlehetőség az átpolitizált-ság légkörében. Ezen belül a clown-szerep vállalása már kritika is, hiszen Kormos Istvánt nyilvánvalóan nem a polgári, hanem a szocialista társadalom válsága barátkoztatta meg ezzel a szerepfelfogással. E szerepvállalásban ugyanakkor önkritika is van. A bohóc, a bűvész, a clown a semmit is valaminek tudja mutatni, jókedvében még saját csalását is leleplezi. A hosszú ideig tartó versek-nélküli költői létállapottal talán még inkább megfellelhető a clown, mint a verseket publikálóival. A költő egész életében szeretett készülő – vagy már késznek mondott, de senkinek meg nem mutatott – alkotásairól akár részletekbe menően is beszámolni⁴³⁵ (hány soros lesz, milyen a ritmusa stb.) Mivel gyakorta fejben készültek versei, némelyikük feltehetően éveken át formálódott, e beszámolóknak van igazságtartalma, mégis sokan csodálkoztak, amikor a *Szegény Yorick* kötet megjelent, hogy ezek a versek valóban elkészültek, ha nem is pontosan akkor és úgy, amiként szó esett róluk. A clown tehát egyszerre alakmása a játszó embernek, a társadalmi és magánéleti konfliktusokba keveredettnek, a művésznek. Így bár joggal mondhatjuk, hogy a clown a művész önarcképe, ehhez hozzá kell tennünk azt, hogy az emberé is. A Kormos-versekben ugyanis elsősorban nem egy művész, hanem egy ember önarcképe jelenik meg.

A játékoságnak három fő típusa különíthető el az életműben. Az elsőbe az életszerep-játékok sorolandók, s ezekben a játékos elem olykor inkább csak szimbolikusan értendő. Ám van játékoság-vonzata még az árvaság szerepének-motívumának is, s még több a szegénylegény-csavargó szerepkörnek. Természetesebben illeszthető ide is a gyerek motívuma és a clowné, amelyikbe a művész-szerep is átsugárzik.

A másik fő típus az alkotás mint játék. Idesorolandók a fantázia működtetésének játékos lehetőségeit kiemelő alkotások (*Nakonxipánban hull a hó, Áfonya, Hanyatt a tengervízben*), az átírások. Játéknak tekinthető az életmű megszerkesztése, a fiktív dátumozás. Világkép- és stílusjátékok, az intertextualitás ragyogó példái a mítoszi költemények (*Szarvas szarván száll az idő, Vogul menyegző*). A sokszor polifóniára is törekvő stílusjáték a lírai művek általános sajátossága. Főbb formái az archaizálás, a hangnemek keverése, idézése, az hommage (*Vallomás régholt költő*

hangján, *Szegény Yorick, Rajz a nap-köszörről* stb.). S általános a nyelvi játék is.

Végül harmadikként mint legáltalánosabbat, de ritkán és későn megfogalmazódót az élet mint játék elvét kell említeni. Bár háttérként, sejtelemként ott van ez már a hatvanas évek verseiben, igazából az *Egész évben Lucázás* (1975) bontja ki. Rokon ez azzal a felfogással, amely a clownt az ember önarcképének tekinti. Ezt tágítva jelenthető ki: a játékoság (is) az ember önarcképe. Azért is, mert a vers vágyként fogalmazza meg a tudottan megvalósíthatatlant, az ideált.

A kötetnek is címet adó *Szegény Yorick* jelentősége nagyobb az ebben a funkcióban megszokottnál. Szinte az életmű emblemaaversévé vált. A halála után bemutatott portéfilmben maga a költő mondta el, nyilván tudatosan választva és helyezve el a művet.⁴³⁶ Hamlet alakja a világirodalomban egyike a legismertebbeknek, s bár a drámának szinte minden jelenete emlékezetes, a legfontosabbak közé tartozik az V. felvonást indító sírásószín. Itt kerül elő Yorick koponyája, azé a 23 éve meghalt férfié, aki a király – a jó király – udvari bolondja volt, s akit kisgyermekként még Hamlet is ismert. Hamlet alakjára irodalmi alkotások sora reflektál, Yorické csak újabban keltett figyelmet, ebben Kormosé az úttörő szerep.⁴³⁷

A portréfilmben a költő a vers fogantatásáról is szólt: „Az ember rájön, hogy az élethez a halál is hozzátartozik. Nagyon szeretem a *Hamletet*, sokszor olvastam, sokszor láttam. Gábor Miklóst tízszer is láttam Hamletnek. A szegény Yorick szerepe a *Hamletben* számomra fontosabb, mint néhány valóságos élő szereplőé. Úgy éreztem, hogy az életben sokszor láttak engem Yoricknak. Sokféle becenevem volt kisgyerekkoromtól kezdve, később Sarkadi Imrétől kaptam, nőktől kaptam különféle beceneveket. Ezt a Yorickot átvettem Shakespeare-től, magamra számítva ezt a nevet. Gyönyörű a darabban, Arany János szövegében valahogy úgy van, hogy »e koponyának valaha nyelve volt, szépen tudott dalolni«. Nem biztos, hogy így van, csak az emlékezetemben van így. Amikor a saját halálomra gondoltam, arra, hogy meg fogok halni, nagyon sajnáltam magamat. Akkor írtam ezt a verset.”⁷²⁴³⁸

A halálfélelem, a halál tudata szinte magától értetődően hív elő létösszegző szándékot, indokol leltárkészítést. Létösszegző vers volna hát ez is? Igen, de nem csak a megszokott módon. Olyan szemléleti újdonság van benne, amely támaszkodik akár Shakespeare-re is, egy általános költői szokásra is (még élek, most kellene, hogy törődjetelek velem), még-

is önálló lelemény. A *Hamlet*ben a túlélők szemlélik, mit művelt az idő a föld alatt azzal az emberrel, akit ők még ismertek. Kormos versében nem a túlélő kortársak utókora, hanem egy olyan kései időszak jelenik meg viszonyítási pontként, amely beláthatatlanul távoli, s amelyben ezért már senki sem élhet, aki akár a koponyát felismerné, akár gazdájáról tudna valamit. Addigra semmi sem marad meg a személyiségből. Az időtávlat „mondjuk ötszázöt év”, s a kijelentésben rejlő esetlegesség nemcsak arra utal, hogy szinte tetszés szerinti lehetne a szám maga, hanem még inkább arra, hogy ebből az időtávlatból az egykor éltek legfontosabb gondjai is esetlegessé válnak. Hamlet még sajnálta Yorickot, szeretettel emlékezett meg róla, ugyanakkor elborzadt az emlékképet s a koponyát egybevetve. 505 év múltán erre már senki nem lesz képes, a koponya csupán leletté válik, tárgygyá, amelynek talán lehet még használati értéke, pohárként. Két jeles magyar példa is említhető. Madách Imre *Az ember tragédiája* egyiptomi színében beszélteti Ádámot a mindent porrá őrli időről. Márai Sándor *Halotti beszéd* című költeményében (1950) is szerepel az elporlás, a felismerhetetlenné vált csontkoponya képze.

Ez az 505 év a halálon túli idő végtelenségéhez képest kicsi csupán, de az emberi emlékezetnek rengeteg: a személy emléke is elporlad, semmivé válik. Ez az egyetlen, ami bizonyosan elképzelhető a távoli jövőről. A létezés szerkezetére vonatkozó felismerés kapcsán nem zavaró, hanem természetes számunkra, hogy a jó öreg sírásó alakja nem egy ötszáz év múlva létező alak sémája, még csak nem is egy maié, hanem leginkább a *Hamlet*-belinek az alteregója. Az időjáték tehát nemcsak a távoli jövőbe, hanem a múltba is elvezet, s ezt stílusosan a szöveg szelíd, de felismerhető archaizálása is mutatja (*valék, hajha, miccenés, sillabizálva*).

A költemény az emberiség létidejében helyezi el az egyetlen személyt, akinek létösszegzéséhez ez az igazi viszonyítási pont. Elsősorban nem azért, mert költő (*magyarul éneklő*), hanem mert ember, mint bárki. Az összegzésnek leltárjellege van, s kiindulópontja ennek is a távoli, elképzelt jövő; megtalálják majd egy ismeretlen ős koponyáját s néhány csontját, de semmi más nem marad belőle, minden más elrohad – még a név is. E halottság-látomást követi csak az életút; előbb a gyermek-, majd a felnőttkoré, míg a zárószakaszban a teljes életút összegződik a nevek leltárával. A gyerekkort idéző szakaszban a múlt képzei továbbra is előhívják a távoli jövőt, a működő testből csak a csontok maradnak meg:

„mezítláb átszaladtam / lábam csont dobverő lett”, illetve már előbb: „mert nyelvem elrohad / szívem is elrohad / mivelhogy aki élt / rohad egy miccenésre”.

A sírból kikerülő csontokkal nem csak a *Hamlet*-élmény kapcsán szembesült a költő. Emlékezzünk csak az *Egy kihantolt sírra* látomására: az emlékképekben sem megőrzött édesanya sírjának nem látott, de elképzelt feltárására. Érdeemes megjegyezni, hogy e vers végleges szövege 1965-ben vagy még később készült el, tehát már a *Hamlet*-élmény után, nagyjából a *Szegény Yorick*kal egy időben. Így az is feltűnhet, hogy az átdolgozott szövegben határozottabb lesz a csontmotívum, s bekerül egy olyan összegző szakasz is, amely ugyancsak rokon szemléletű a Yorick-verssel: „Nem lesz többé neved se / emléked se jeled se / kevesebb vagy mi voltál / egyetlen marék csontnál”. A szemléleti különbség a két Kormos-vers között azonos a *Hamlet* és a Yorick-vers közöttivel; az anyasírató az emlék örök voltát állítja, az önsírató a feledés láncreakcióját.

A hatvanas években a költő állandó élményköre a magányé, a kifosztottságé, a szerelmi kudarcé. E vers szövegkörnyezetében is sorra születtek a szomorú és a tragikus szerelem költeményei, így feltűnő, hogy ebben az életszámvetésben erről egy villanásnyira esik csak szó.⁴³⁹ A hallgatást az élet ekkor legfájdalmasabbnak tudott vonásáról a teljesnek látszó reménytelenség is motiválhatta, de talán az is, hogy említése zavarhatta volna a Yorick-képlet tisztább érvényesülését. A szerelmes, főként a reménytelenül szerelmes bohóc ugyanis nevetséges vagy groteszk, ritkán tragikus alak, Kormos azonban észrevehetően egyiket sem akarta e számvetés uralkodó szólamává tenni, mindegyik elemből beépített egy keveset, de az elégikusságot tette meghatározóvá. A rendkívülinek mondható időtávlat is ehhez kell: aki mondjuk ötszázöt éve halt meg, azt nehéz lenne már elsíratni.

Yorick a király bohóca, aki „végtelen tréfás, szikrázó elmésségű fiú volt”, ahogy Hamlet emlékezik rá, s való igaz, sokan látták hasonlóképp Kormos Istvánt is. A „szikrázó elmésség” megengedi az iróniát is, az elégikussággal vegyítve annak szelídebb formáit. A „végtelen tréfás” ember belátja, hogy a végtelen idővel szemben ez a clown autentikus magatartása. Az ironia szól a nyavalyás, mert ellenállni képtelen testnek (a *Hamlet* sírásója legfeljebb 8-9 évre taksálja a szétbomlás idejét), szól a lényeket észre nem vevő barátoknak, mindenkinek, aki szólította, önmagának és az utókornak is. Csak a nagymama és a sírásó marad ki ebből a szem-

léletből: a nagymama, aki fölnevelte emberré, s a majdani sírásó, aki koponyájának még valami hasznát is veszi, bár ezzel végleg befejeződik a személyiség utóélete is, hiszen már – akár jelöletlen – sírja sincs. A pohár motívuma máskor is kötődik az élet-halál elvéhez: a későbbi *Cin-pohár* azt a gyermekkori tárgyat idézi meg, amelyen ott „egy száz emléke: csontszobor anyádé”.

A vers időszerkezete a kései végeredményt helyezi az élre, s a hatás egyik titka ez. Az életút felidézett eseményei, jellemző vonásai sem az időrendet követik. Először a költő jelenik meg, majd a gyermek, azután pedig az a felnőtt, aki játékos clownként, magánélete elrontójaként és világutazóként mutatja be önmagát, s az utóbbival a nyaktilóából való szabadulást is kifejezi, vagyis a kudarc után a sikert. Végül az utolsó szakasz a nevek leltára. A valódi, a hivatalos nevek után a becézők következnek: a gyermekkoriak, majd az irodalmi életbeliek, végül a legfontosabb, az önmaga által választott. Az „anyámtól örökölttem” a törvénytelengyerek-fikciót szentesíti, ugyanakkor igazat is mond, hiszen választott családneve valóban az anyai. A vértanúság ezt az indítást az egész életre vonatkoztatja. A sok név, főleg a lóra történő utalással nem annyira az otthonosság, mint inkább az árvaság képzetét hívja elő.⁴⁴⁰ Azért is lehet valakinek túl sok beceneve, mert mindenki másnak ismeri, vagyis senki sem ismeri igazán. S ezért is egyszerű egy összefoglaló jellegű önnevezést választani. Van persze öncélú játékoság is a nevekben. A női névnek látszó Cicelle magyar tájszó,⁴⁴¹ s bár az igazi családnév franciásra torzított változata követi, a magyar nyelv szabályai szerint kell kiejteni. Az ember neve, megnevezése, névtelensége, monogramja visszatérő eleme Kormos verseinek, s ha ezt egybevetjük azzal, hogy az azonosítást szolgáló tulajdonneveknek általában is nagy nála a szerepe, akkor ezt családnévének megváltoztatása mellett, s annál sokkal inkább ősi, mágikus vonások továbbéléseként is értelmezhetjük.

A létet és nem-létet egyaránt összegző vers leltárában a siralom, a gyónás-vallomás és a testálás elemei egyaránt fellelhetők. Sirató és tárgyiasságra törekvő önsirató egyúttal. Mintái között bizonyosan ott található az *Ómagyar Mária-siralom*, elsősorban a verseléssel: a kevesebb szabadossággal tagoló jellegű kétütemű sortípussal, amelybe a jambikuság is belejátszik. A számvetésben az élet legfőbb értékeként a *magyarul éneklő nyelv*, a *dunnyogtam nagymamának szeretetteljessége* és a „csak elértem gyalog / Atlanti partokat” sejtelmes, de eredményességre

utaló kijelentése mutatkozik meg, s mindezt egyneműsíti az életet és a halált s az utókort is minősítő, embléma érvényű megnevezés: *Yorick voltam*, s lesz majd koponyám *partra vetve*, azaz teljesen a természet részévé válok. Ez a teljes ismeretlenségbe hullás a hetvenes években azonban már nem tölti el elégikus megnyugvással a költőt (*Október, Divinyi Mehmed irigye károg*).

Létösszegző versek

Október

Egész évben Lucázás

Rigó kiált fölöttem

Létösszegző verseket nemcsak az életút végén – vagy feltételezett végéhez közeledve – lehet írni, hanem közbeeső határpontokon is. Különösnek tetszik, pedig természetes, hogy nem annyira a sikerek, a csúcspontok készítetnek ilyenfajta összegzésre, hanem inkább az ellenkező helyzetek: a mélységből kiáltva hitelesebb lírai elemzések születnek. Ezek nem csupán önportrék lehetnek; léteznek tárgyias létösszegzések is. Kormos István sem csupán ötvenedik életéve után kezdett létösszegző verseket írni. A *Szegény Yorick* kötet összeállítása maga is létösszegzés, a címadó költemény pedig e verstípus egyik kiemelkedő példája. A létösszegzésnek nem kell feltétlenül az életsors több lényeginek tartott elemét megragadnia, összpontosíthat egyetlen sorsfordulatra, jelenetre, pillanatra, emléképre vagy emléktárgyra. Ezt is figyelembe véve, Kormosnak már 1973 előtt is van több létösszegző verse. Ha meggondoljuk, voltaképpen már az 1955-ös *Havas rét* is közéjük tartozik. Aztán a *Vonszolnak piros delfinek*, az *Orpheus panasza*, az *Utánunk*, a *Cinpohár*, a *Mozsár*, az *N. N. bolyongásai*. A tárgyias típusúak közül a *Keresztel hátuk szőréen*, az *Ágboris-rét*, az *Egy talicska halálára*, a *Katalánok*. Az első kettő ez utóbbiak közül egy eszmeiség, egy panteisztikus etikai tartás, a harmadik a szegénység, a negyedik a nemzethez, csoporthoz kötöttség sorsképletét állítja a létösszegzés középpontjába.

Az *N. N. bolyongásai* című kötet vége felé haladva a *Luca napra egy korty ital*, majd az utolsó vershármassal: a *Harlekin búsul*, az *Október* és a *Rigó kiált fölöttem* már egyértelműen a személyes életutat felvázoló, annak tapasztalatait kifejtő létösszegző költemények. Legelőször – valószínűsíthetően – a *Luca napra egy korty ital* keletkezett – a lánygyermek születésének örömeire – 1973 elején. Az *Október* az ötvenedik születésnapot említi – ugyanennek az évnek az őszén volt. Látható: korántsem

komor, hanem ünnepi, emelkedettségre okot adó életrajzi események indították el a számvetésversek sorát, s valószínű, hogy az *N. N. bolyongásai* kötet összeállítása már ennek az állandósult számvetésigénynek a szellemében történt. A mű egy bibliofil könyvsorozatban jelent meg, s éppen 33 verset tartalmaz. Emlékezhetünk rá: a kötet első harmada a gyermeklét motívumkörét állítja a középpontba jelképesen a *Folyókkal* zárva le a rejtett ciklust. A következő verseket a szerelem motívumköre kapcsolja együvé (bár az *Emlék nádkorodból* inkább az előző ciklusba illenék), s ez is 11 vers a *Sárga esőtől* a *Luca napra egy kerty italig*. A harmadik ciklus szétszórtabbnak látszik, változatosabb tematikájúnak, pedig ahogy a *Folyók* zárata előkészítette a szerelem motívumkörét, itt nagyon határozottan intonálja a *Luca napra egy kerty ital* a létösszegző számvetést mint uralkodó jegyet. (Csupán a *Samu király* esetében érezhetjük kissé erőltetettnek az idesorolást.)⁴²

Mellőzve bármiféle számmisztikát, e kötetszerkezet mellett további hármasságokat is találhatunk, ugyanis a ciklusokon belül logikusan kapcsolódik szorosabban egymáshoz három-három vers. A *Kisborjak*, az *Áldozat* és a *Medve* a kölökmező-jelképpel válik minitrilógiává, a *Jóslat*, a *Szent György*, a *Jászol* a biblikus képzetekkel, a *Nagymama háza*, a *Cin-pohár*, a *Mozsár* a házzal és szimbolikus tárgyaival. A kötet középső ciklusában a *Sárga eső*, a *Majd tél jön* és a *Legenda* az elveszített szerelem tárgykörében mozog. (Igazság szerint ideillene a *Félálom* is.) Majd egybe is kapcsolható két hármas következik: *Áfonya*, *Profán mágia*, *Hanyatt a tengervízben*, illetve a *Kannibál szerenád*, *N. N. bolyongásai*, *Luca napra egy kerty ital*. A harmadik kötetciklus hármasai: az *Ágborisrét*, az *Egy talicska halálára* és a *Katalánok* a természeti, a szegénysori és a nemzeti létösszegzései, a *Samu király*, *Rajz a nap-köszörről* és a *Fáklyások jönnek-mennek* a művészlétre változatok, végül a *Harlekin búsul*, az *Október* és a *Rígó kiált fölöttem* személyes életszámvetések.

Újabb kötetet kiadni, sőt kötetnyi verset alkotni sem volt ideje már a költőnek. Mindössze tizenkét vers maradt utána, közülük is töredék az egyik. Ám a halála előtti hónapokban többször mesélte, hogy életrajzi háttérű ciklust tervez, sőt ír, s az tíz, egyenként 120 soros versből fog állni. Ebből leírva semmi nem maradt fenn. Ám az elkészült versek is egyértelművé teszik, hogy a létösszegzés állandósult költői magatartása már ekkor. S ha ezeket az utolsó verseket megpróbáljuk elrendezni, tematikusan és motívikusan szinte az egész életpályát felmutatják. Az

Álomi metszet három csavargóval és a Zeppelinező vándorok a Dülöngélünk korszakát, s azon belül a szegénylegényeket és a szigetközi világot idézi meg, az Egy hajdanán elrepült ház a nagymamát s Pesterzsébetet, az Egy rákvadászat emlékére a franciaországi éveket. A legnagyobb mester, József Attila előtt tiszteleg a Vád, a mester-barát előtt a Nagy László feje. A Divinyi Mehmed irigye károg az archaikum és a szerelem iránti hódolat, a Pásztorok a magyarság-emberiség sorsképlete. Az Egész évben Lucázás, az Hommage a kendertilólófának, az Egy veszendő lélekért és a töredékes Egy keresztlevél hátára pedig a fogalom szűkebb értelmében is létösszegző költemények.

E verstípus jeles példái közül azt a hármat emelem most ki, amelyek az életműkiadásokban egymás után következnek. Az *Október*, majd a *Rigó kiált fölöttem* lezárja az utolsó kötetet, az *Egész évben Lucázás* megnyitja az utolsó verseket.

Az *Októbertől* alapos elemzést készített Lator László⁴⁴³ és Nagy Gáspár,⁴⁴⁴ aki arra is felhívta a figyelmet, hogy e mű a folyóiratközlés után egészen 1995-ig⁴⁴⁵ hibás tagolással jelent meg, nem véve figyelembe, hogy a 24. sor után új versszak következik. S ez nem csupán formális elem: a mű valóban így tagolódik két szerkezeti egységre. A cím a mi égővünkben a visszavonhatatlanul és megállíthatatlanul bekövetkezett ősre utal mindenki számára, s így az elmúlásra is, Kormos Istvánnak azonban ez születése hónapja is. 1977 óta tudjuk, hogy a haláláé is. Bármennyire véletlenszerű is, ki melyik hónapban születik és melyikben hal meg, az utókor olvasói számára lehet fátumszerűen borzongató hatása annak, hogy a versbeli hipotézis: „nem fájna, ha egy nagy csontkalapács / a halántékomra csördítene” néhány évvel később éppen októberben következett be.⁴⁴⁶

A vers első szerkezeti egysége az elégikus szépségeszmény, a második az elégikus józanság ígézetét sugározza. Az intenzív természeti képpel induló mű mindjárt a második sorba beékeli a személyes érintettséget az ötven életév, később a közvélekedés hangsúlyozásával: „nem tél ez”, magyarán: van még idő, emlékezzünk és gyönyörködjünk:

Gyors madár-Niagara zúdul
ötven évmre fröcskölődve, csurdig
a vérző-füvü-rét zöld fütyögéssel
rigók, csízek hullámlanak, pirók
csirreg egy galagonya-kottaágon,

havat futtatnak északi egekre
 a barázdabillegető bakák,
 szelet szurkál szarvára hajahéjjal
 két Ázsiát-vonszoló kisökör;
 nem tél ez, mondják, év októbere,
 valamint életem októbere;

Mindkét elemzés kiemeli a *madár-Niagara* kép különlegességét. Lator szerint olyan, „mint egy derűsre igazított Hitchcock-látomás”.⁴⁴⁷ Valóban, ha mocoroghatna is az első másfél sor után valamiféle félelemérzet bennünk, ezt elfojtják a továbbiak: láthatóan nem madár-apokalipszis rajza készülődik, a megnevezett madarak nem félelmetesek, hanem énekesek, s *fröcskölő*dve *füttyögéssel hullámlanak*, egyikük *csirreg*. *Gyors zúdulásuk* nyilván készülődés a vándorútra, s ezt jelzi az északi egek hófelhőire való utalás.⁴⁴⁸ A madarak készülődése – vagy érkezése – ősz, közelgő telet jelez, a Niagara-képzet pedig a hatalmas méretek mellett a vízre is utal, s ezt erősíti a *zúdul*, a *fröcskölő*dve, a *hullámlanak* megfogalmazás, később a *hó*, a *hömpölygetett*, a *déli tenger*, a *szoknyák úszkálnak*. Korábbi versekben a tenger a föld színét foglalta el, atlantiszivá téve a létet, itt mintha a nagyobb magasságok is vízi világgá változnának, s ehhez nem a komorság, a bezártság képzetei tapadnak, hanem egy hullámló, mozgékony, színes, éneklő világ jelenik meg, ahol a vérzésre való utalás még csak tájleírásnak mutatkozik, a piros színnel, a zölddel, hamarosan a hó fehérjével pedig talán a nemzeti színekre is rájátszik. A mesebeli *két kisökör* mintha a telet próbálná szarvaival visszatartani. Mindent egybevetve: annyira lenyűgöz bennünket – s alighanem a valomástevőt is – a természet érzékletes szépsége, hogy nem akarjuk észrevenni a letagadhatatlan jeleket: a *vérzést*, a *havat*, a *szelet*, a *vonszolást*, és a vitatható értékű általánosan elterjedt önbiztatást: *nem tél ez*, fogadjuk el inkább.

A terjedelmes versmondatot pontosvesszők tagolják négy belső szerkezeti egységre: a 9 soros tájrajzot követte a kétsoros reflexió, amelyben az előző sorok átpoétizáltsága után részben prózaian, részben ironikusan hat a „mondják” és a „valamint”. A következő egység (12–19. sor) a korábbi versekből már jól ismert, mégis újszerűen bemutatott két fő életrajzi tájat kapcsolja össze: a Szigetközi és Párizst. Nem is összekapcsolás, hanem azonosító egymásra rétegzés ez a tér és az időszemléletben

is. A királydinnyés homok, a szekérutak, Mecsér, Miklós, Lébény, valamint a Szent Lajos-sziget öreg fala, Miasszonyunk katedrálisa s a déli tenger egygyémosódik. Az „időm” nemcsak az életidőre, hanem a képzeletére is vonatkozik, s így belefér akár az a középkor is, amelyben a párizsi katedrálishoz még szekérutak vezettek, sőt az a földtörténeti múlt is, amelyben a Kárpát-medence tenger volt. Amiként a madarak hullámlanak, *hőmpölygetett időm* térben és időben egymásra emlékeket. S így egy kissé az idő is vízszerűvé válik, azaz az állandóságot és a változékonyságot egyszerre kifejezővé. A jelen látványával indító vers e múltbeli képek után a negyedik részben ismét jelen idejűvé válik, bár múlt idejű cselekedetokról szól a szerelmes ember életrajza kapcsán. Ez már az emlékidézés ege: *szoknyák, pendelyek keringenek*, alant *cipőerdő suttog*, a *tejszag* és a *lánybokák* utal a ruhadarabok viselőire, a képsor egésze a sikeres kalandok sokaságára.

Ennyi volna az életpálya lényege? Az emlékidő *tejszagát* egyszerre elfűjja az égő fű. A *fű* tehát már nem is *vérző*: máglyára került, tűzhalált hal. Az élet után a halál szaga, igen, ez október, ismétlődik meg a hónap kettős jelentésére vonatkozó kijelentés. Ezzel indul a vers második nagy szerkezeti egysége (25–40. sor), s logikus a következtetés: a saját halál képze:

Nem fájna, ha egy nagy csontkalapács
a halántékomra csördítene,
de utánam, uraim, mi marad?
mert tenyerem csak semmivel tele,
árkok szikráznak benne karcosan,
és kihűlt szerelmek lehellete;
látsz régóta, szegények Istene,
pecsédnek szívemen a helye,
tudtam s tudom, milyen lámpa ragyog
utamra, bár a nap is fekete,
serceg és pattog kanócélete;
már nem birizgál semmilyen titok,
én kezdettől magamra számított.

Ez a második egység ugyancsak négy belső részre tagolódik a pontosvesszőkkel elválasztva. A már említett elsőnek három sora mintha a tájrajz- és az életrajz folytatását ígérné, a második rész a halálra hivatko-

zással azonban kizárólagossá teszi azt a fajta életszámvetést, amely nem zárja még le az életutat, tehát van – ha a korlátok kényszerű-kötelező felismerésével is – jövődata: az októberi emberé. A *madár-Niagara* kulcsszerepű indítókép, s hasonló a funkciója a második szerkezeti egységben előbb a *csontkalapács*, majd a *kanócélet* ugyancsak egyetlen szóösszetétellel kifejezett komplex képeinek. A *nem tél* ez közlése már jelezte, hogy nem csupán múlt és jelen szemléletű a vers, de az emberre vonatkoztatva a téllal egyenértékűvé tett haláltudat most fogalmazódik meg, ezt eddig mintha elhessegetni próbálta volna a szemlélődő-émlékező magatartás. A feltételezett halál közlése elégikusan és eufemisztikusan esztétizáló a *csontkalapács* képével, ugyanakkor a megítélés szempontjából semlegességre törekszik (*nem fájna*), mintha a közlő személy túl volna már minden jón és rosszon.

Az eddigiek nem éppen ezt fejezték ki: a természet szépsége, az „ahová visszamenni volna jó” sóhaja, a lányok emlegetése az életút értékeit sorolta. Most ennek a visszája következik a *tenyér* képével, *semmijével*. Ezt a semmit növeli az *árkok* említése – ez egyébként a *szekérutak* képét mintegy folytatja –, majd a *kihűlt szerelmekre* utalás a korábbi szerelemkép ellenpontjaként. A harmadik rész mégis másfajta zárást készít elő. Bár a tenyér üres, a személyiséget határozott erkölcsi értékek irányították s irányítják *régóta*: a *szegények Istenének pecsétje a szíven* – ez az első pillanatra talán szentimentálisnak mutatkozó kép – a legpontosabb megfogalmazás arról, hogy milyen irányultságú Kormos István lírájának biblikussága.⁴⁴⁹ Megpecsételtség világítja meg az utat a *kanócélet* számára. E fogalomnak-képnek ugyanis hármasság jelentésköre van. Elsődlegesen arra a *lámpára* vonatkozik, amelyik a bibliai időkbe is visszavezet: a mécsesre. Aztán ráértjük akaratlanul is a *napra*, amely *fekete*, hiszen jön a tél, alig fog látszani. Gondolhatunk a 24 órás napra is, de az égitestre is, amelynek ugyan az emberi időmérték szerint beláthatatlan távlatban, de ugyancsak kilobban majd az élete. S mindez ráutal az *emberre*, a halandóra, akinek az életét szokás a gyertya fogyatkozásával, majd kilobbanásával jelképezni. Mindezek után a záró sorpár a mindennel számot vető, öntudatos, önmagában bízó ember hitvallása, aki megpecsételt szívvel is megváltoztatja – József Attila szellemében⁴⁵⁰ – a XC. zsoltár lényegét, s a „Tebenned bízunk eleitől fogva” helyett a személyességet a névmással is kiemelve így fogalmaz: „én kezdettől magamra számítok”. A titok sokféle lehet: a halál maga, a halálutániság, a vallásos hit, s leg-

alább ugyanennyire az élet egyéb titkai: a születés, a szerelem, az alkotás, az erkölcsi értékek és a valóságos emberi magatartás. A *birizgál* – a szentimentális jelleget végleg eltávolítva – a kíváncsiságra utalhat, s e versben stílárisan a *lánybokákkal* lehet összefüggésben, elsősorban azonban a *tudtam s tudom* végérvényesítő helyzetének következménye: a lényegi tudás birtokában esetlegessé, nélkülözhetővé válik, ami mellékes. A lényegi tudás magja csakis a halálfélelem leküzdése lehet, a természet rendjébe való beilleszkedést minden szinten elfogadva.

A vers első szakaszát jelentősen formálta a víz motívumköre. A másodikban hasonló a szerepe a tűznek, a *fénynek*. A vízhez e versben az életelelemek kapcsolódnak, a tűz, a fény élet és halál kettősségét fejezi ki. A *fű égő*, az *árkok szikráznak*, a *lámpa ragyog*, de *serceg és pattog*, a *nap is fekete*, a *szerelmek kihűltek*: az év vége az élet vége is lesz. Újjászületésről itt szó sincs, csak a halálig tartó helytállás parancsáról. De addig van út. Igaz, a *szekérutakra* nem lehet visszatérni, de a *déli tengerhez* sem (a déli itt nyárra, delelésre is utal, nemcsak a földrajzi helyzetre), s csak mécses mutatja az utat, de van út és van ragyogás. Az első szerkezeti egység csupa mozgás volt, egyedül a *mondják* különült el a mozgást jelentő igéktől. A vallo-mástevő-szemlélő a „támasztva vállam Szent Lajos-sziget / öreg falának” helyzetében jelenik meg, s egy ilyenfajta állapotban van végig a második részben: meditál, felmér, összegez: az igék a tudatállapotot közvetítik.

A létösszegzés magába olvaszt más véleményeket, nézőpontokat. A *mondják* közhelyszerű vigaszt közöl egyénítve, a cipőerdő suttogása inkább játékosan megfogalmazott életadalék. A második részben a vallo-mástevő szólít másokat. A „de utánam, uraim, mi marad?” az időződő Kormos legfontosabb, állandó kérdése, s ezt fölvetve máskor is megszólítja képzelt környezetét (*Szegény Yoric, Nakonxipánban hull a hó, Egész évben Lucázás*). Kivételes a „látsz régóta, szegények Istene” imajellegű szólítása, ez az „uraim” kissé színpadias, clownos jellegétől távolodva a szellemi-etikai szintet jobban hangsúlyozza.

A szellemi-civilizációs szintet gazdagítják a rájátszások is. A *Két bors ókröcske* népmeséje Kormos átdolgozásában is megjelent. Nyíltan Petőfire utal „a királydinnyés homok *kéksárga lepedője*,⁴⁵¹ alighanem Weöres Sándorra a „pirók / csirreg egy galagonya-kottaágon”. A biblikusságról, a zsoltárról, József Attiláról már esett szó. Sok civilizációs képzetet keltet a Szent Lajos-sziget és a Miasszonyunk Katedrálisa is. A vers ritmusról is szóltak már az elemzések, egybevéágóan korábbi általános meg-

állapításaimmal; a lazított, de jambikus jellegét megőrző időmértékes és az ütemhangsúlyos ritmusok egymásba játszása itt is a jellemző, a Kor-mostól megszokottnál talán több szabálytalansággal az első részben, de mindig tisztán jambikus sorzárlattal. A második részt elég nehéz lenne jambikusan ritmizálni, bár a hangsúlyviszonyok adnak ilyen jelleget is, mégis az ütemhangsúlyosság dominál. Viszont megjelenik egy sajátos rímelés, a 16 sor rímképlete a következő: x a a x a x a x a a b a a b b, vagyis egyszerre monoton és változatos.

Az *Október* az érett költő szemléletének és poétikai sajátosságainak egyik legteljesebb összegzése. Egymásba futtatja az ember természeti és társadalmi lény voltát, ezzel összefüggően a tér- és időszemléletet, a tárgyiasságot s a látomásosságot. Sűrítetten példázza a motívumhasználat, a képalkotás, a nyelvi stílus, a ritmuskezelés sajátosságait. Rejtett ars poetica is. A létösszegzés látszólag a legfontosabbról nem beszél: a költői alkotásról. A kérdésre azonban, hogy „utánam, uraim, mi marad? megszületett a válasz: az *Október* című költemény – és társai.

Az *Egész évben Lucázás* az *Október* zárósorának öntudatával szemléli a világot, de mintha az ottani előző sort elfeledné s ismét „birizgálná” valami titok, mégpedig az, hogy lehetséges-e *csupa-játék*, örömteljes létezés. A két vers természethez kötődő időszemlélete között alig több mint két „hónap” telik el, ám közbeesik a téli napforduló, s hozzá a megújulás képzete kapcsolódik. Ezt jelzi a Luca-nap, a karácsony, az újév: a reménykedés, az öröm, a tervezés, a jókívánságok időszaka, a békéé, amely sajnos átmeneti, pedig „Időtlen béke, az kellene még”. A költő kislánya Luca, életrajzilag erre utal az „egész évem át-Lucázom”. A lucázás a jeles ünnepeken való kántálás népszokása, elsősorban a karácsonyhoz-újévhez kötődve. Ugyanakkor gyerekjáték is, a kétféle jelentés könnyedén összekapcsolódik a négyszakaszos vers második felében.

Az első strófa a saját gyerekkort idézi fel: eszerint nem a játék, hanem a könyvolvasás volt a kedves időtöltés. A következtetés a várhatóval ellentétes: „Mondhatom: olyan lettem, amilyen, / ebből a kosztból, éppen elegendem.” S ez már a jelenre vonatkozik, ez a *koszt* a foglalkozást és hivatást adó irodalom. A második strófa a vershelyzetet rögzíti: fekete karácsony volt, köd van, *újév reggele*. Közben groteszkül az elhárított irodalmiság is helyet kap: „csókafodros Üllői-uti fák / siratják Kosztolányi lombjait”. A harmadik strófa himnikus, varázsolni vágyó jókívánság mindenki, az emberiség számára:

Az egész év majd játékkal telik,
 mert nem megy le a nap, szétfröcskölő
 hullámai cirmolják a szemünket,
 hogy zöld örömcsökön éljenek
 a fényéből hörpentő emberek,
 ikrázzon aranyhalakat az ég,
 szülessen csíz, rigó, kisnyúl elég,
 lány, fiú, egy se ágyutöltelék.
 Időtlen béke, az kellene még.

Végül a negyedik strófa ezt az éden-álmot személyessé teszi, józanul azért feltételeSEN: „Ha igazat mond ez a mai reggel”, akkor következhet be a „csak játszok, egész évem át-Lucázom” életterve. Az újévi reggel alkalmat kínál arra, hogy a gyermeklét motívumkörének több fontos eleme összetalálkozzék: a saját gyerekkor, a Kisdéd, a tárgyias gyerekkép, a saját gyerek, sőt az élő természet kicsinyei és a természet újjászületésének kezdete újévkor. Mindebből következik, hogy kimondatlanul is jelen van a szerelem motívumköre: a harmadik strófa szerelemhymnus is. A játék motívumait mindvégig színezi a clownosság. Elutasítóan a kezdetre emlékezve („se bakugrándra, se cigánykerékre, / s e kazalbukfencre nem uszított”), össznépi bohóckodásként szilveszter rongytrombitáira utalva, jóságos varázslóként boldog újévet kívánva, végül egy boldog bohócjáték részeseként: „ha pedig magam elhorkantanám, / orron pöccint egy csöpp, butuska lány.” Olyan ember műve ez, akire pontosan illik az 1976-os önjellemzés: „Szeretek gyalogolni. Ma is elég erős lábaim vannak, felfelé is gyalogolok. Képletesen mondom, de úgy érzem, hogy felfelé gyalogolok egyelőre.”⁴⁵²

A *Rigó kiált fölöttem* először a *Tiszatáj* 1973. szeptemberi számában jelent meg, ott még *Epitáfium* címmel. Bár érezzük a sírfelirat-jelleget így is, az eredeti cím jobban ráirányítja a figyelmet arra, hogy az elégi-kus dal, főleg a második szakaszban epigrammaszerű, bár nem a megszokott ritmusú. Ugyan nincs arra előírás, hogy a sírfeliratnak disztichonokban illik készülnie, lehetnek azok ütemhangsúlyos, vagy mint itt, szimultán módon ilyen és – anapestusokkal, pirrichiusokkal, choriambusokkal változatosabbá tett jambikus ritmusúak.

E vers – az *Október*hez hasonlóan, de ahhoz képest személyesebben – széppé varázsoltságot természetképpel indul, majd hirtelen vágással most is

az elképzelt halálutániság látomása következik. A második szakaszban ennek az után-nak az ideje zajlik, s közben felidéződik az életút sum-mázata, mindaz, ami el fog felejtődni:

Villám ragyog teli pohár
vizet csukott szemembe tündököltet
szélhőmpölygés arcon cirókál
de tudom elföd majd a sár
ha magamra húzom a földet
rigó kiált fölöttem VOLTÁL!

Ködmosta messzi majorok
Pest Lutetia kövei felednek
végsőt bukfencezvén a hinta
vérem lányokba zsiborog
megőriznek valamely versek
míg fénybe nem fullad a tinta

Az *Októbert* okkal nevezhettem az életmű egyfajta összegzésének, s még inkább érvényes ez a sokkal tömörebb, a jelzésszerű lehetőségekből is erényt formáló sűrversre. S a költő itt is szolgál valami különösséggel. A *Szegény Yorick*ban az 505 év időtávlata, az *Októberben* a „nem fájna”, itt a „ha magamra húzom a földet” groteszk-abszurd közlése ilyen.

Mintha a clown játssza – játszhatna – még a halál után is. Ugyanakkor, tudjuk, Kormos emberi személyiségéhez illett ez a morbid játék, olyannyira, hogy a temetésen voltak, akik azt várták: egy bokor mögül egyszerre csak előugrik a most is játszó, dehogyis meghaló clownos alak. Azt is tudjuk a *Szegény Yorick* óta, hogy Kormos képzelete foglalkozott a test sírbeli sorsával, s erre való tekintettel e sor – a megelőzővel – azt is kifejezheti, hogy a koporsó és a test korhadásával együtt a megmaradó csontváz egyre inkább *magára húzza* a földet, egyre inkább elfedi a sár. Nem lesz szem, nem lesz arc. A csukott szem a képzelet intenzívebb működését segíti elő, ugyanakkor mintegy jelzése a halálközelségnek. A *vil-lám* ugyan *ragyog*, de fénye a halál „fényalagútja” is lehet, csapása pedig maga a halál. A *teli pohár víz* nyilván „tisztá víz”, s a közmondást fel-idézve arra utal, hogy most őszinte beszéd fog következni. Gondolha-tunk az élet vizére is; ha fenéig ittuk a poharat, az életnek is vége sza-

kad. S ha villámütésként ér a halál s esetleg eldőlvé felborítjuk a poharat, a víz a földet sárrá teszi, ami elföd majd. A *villám* fény is, tűz is, a *szélhőmpölygés* levegőmozgás, s a *víz*, a *föld* említésével az úgynevezett őselemeket sorolják. A rigó csakis egy fáról – vagy bokorról – kiálthat: mintha életfa lenne ez, hiszen, fa és a rigó is van – szemben a „voltál” befejezettségével. Ez a *rigó* nem énekel, nem füttyög, hanem kiált, s csak egyetlen, tömör közlendője van, ami nem kíván semmi cifrázást.

A második szakasz a harmadik sorban közli – megint más módon – a meghalást, így az előtte lévő két sor életrajzi közlésével kapcsolatban a *felednek* vonatkozhat az életben és az élet után bekövetkező feledésre is.⁴⁵³ Ez a két sor az életút három fontos helyszínét nevesíti. A rájuk következő harmadik pedig közlésformájával a clown-jelleget idézi ide ismét. A negyedik sor a szerelem és a gyermekeim, az ötödik a költői alkotások tárgykörét vési a sírfeliratra, ám a záró sor mindezt bevonja a mulandóságba a végtelen időfolyam nézőpontjából. Az utolsó sorban olyan költői képet bont ki, mely a civilizáció jelen állapotában egyáltalán nem fenyegető veszély, hiszen a verseket nem tintával írott kézirat őrzi egyetlen példányban, mint a középkorban, hanem könyvek sokasága, mégis, ez a kép archaizáló realitástartalmával hitelesen szól akár jeles művek sokaságának feledéséről. S teszi ezt olyan költői képpel, amely a semmivé válást a lehető legfinomabban, artisztikusan fejezi ki. Hiszen a fény, az emberi mértékkel örök Nap az, ami a papíron kifehériti a tintát, az olvashatatlansággal eltörölve a művet.

Ez a fény ugyanakkor visszautal a villámra is, azzal mintegy keretet ad a versnek. A betűk fulladása pedig az emberére emlékeztet. A szépségbe belefeledkezni nem tudó ember *most*-ja szembesül a halál percének *majd*-jával és még nyomatékosabban e *majd után*-jával. A fénybe *fulladás* alliterációja is erősíti e kép hatását. A rímelés e sorhoz köti a hintát, az *f*-ek visszautalnak az első versszak halálképére: *elföd, húzom a földet, fölöttem*. Ez a költői eljárás az egyik mester, Radnóti Miklós utolsó versének, a negyedik *Razglednicának* a megidézése: az *f* és *h* hangok már ott a halálra utaltak. Ezzel a rejtett tisztelgéssel Kormos István viszszevezet a maga ifjúságához, vissza akár a *Halotti beszéd*hez, valamiképpen érzékeltetve azt is, hogy amíg vannak utódok, addig megőrződnek a versek.

Jegyzetek

- 1 A nyolcvanas évek közepén a Szépirodalmi Könyvkiadó részére pályaképet szerettem volna készíteni Kormos Istvánról az életrajzot kiemelten tárgyaló „Arcok és vallomások” című sorozatba. A publikus anyag áttanulmányozása, majd az özvegyével, Péter Mártával való konzultáció után beláttam, hogy a feladat könyvterjedelemben megoldhatatlan. Péter Márta egy születési anyakönyvi kivonatot és egy iskolai bizonyítványt említett mint dokumentumot, valamint azt, hogy a még élő, a gyerekkort ismerő rokonoktól sem lehet semmi érdemlegeset megtudni.
- 2 1962-es önéletrajza tagfelvételi kérelemhez. A Magyar Írószövetség archívuma.
- 3 *A vasmozsár törője alatt*, Bp., 1982. 14. (A továbbiakban csak a kötetcímet és lapszámot adom meg.)
- 4 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal* II. 263., Bp., 1986. 14. 1964. VI. 26. – Az életkort illetően nyilván hitelesebb az anyakönyvi kivonat.
- 5 *A vasmozsár törője alatt*, 14.
- 6 *Legendás irodalom*, összegyűjtötte Albert Zsuzsa, Bp., 1994. 142. – Ugyanezt hallotta Vaséknál társaságban Fodor András: *Ezer este...* I. 667., 1959. X. 27.
- 7 Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Halotti akv. 1924–1925. A halál helyszíne a Győr, III. Szentháromság u. 25. sz. alatti kórház.
- 8 Uo. Győr szabad királyi város levéltárának állami születési anyakönyvi másodpéldánya. Révfülu városrész 1901–1904 évekből.
- 9 Uo. Illetőségi törzslap.
- 10 *A vasmozsár törője alatt*, 17. Erzsébet 1989-ben halt meg. Terus nénivel 2001 szeptemberében sikerült beszélgetnem, ő 2001 decemberében halt meg.
- 11 Uo. 16.
- 12 További kutatások talán majd kideríthetik a tényeket. S bár elvileg nem lehetetlen, mégsem valószínű, hogy a kiskorú 1896-ban még csak 19 éves Kormos Ferenc egy nála 5 évvel idősebb lányt vett volna el. 1903-ban viszont már nagykorú és katonaviselt ember lehetett.
- 13 *Egy keresztlevél hátára. Kormos István képeskönyv*; Bp., 1987. 12. (kéziratból).
- 14 Bázsza Sándorné, azaz Terus néni 2001 szeptemberében megtörte eddigi hallgatását és részletesen mesélt a család múltjáról. Unokaöccsével annak

- haláláig tartotta rendszeresen a kapcsolatot. Kormos István kijárt pesterzsébeti házacskaikba. Amikor Terus néniék nagyon megszorultak, felkeresték a Móra Kiadóban Kormost, aki, ha nem volt pénze, akkor is szerzett: kölcsönkért ő is valakitől.
- 15 *A vasmozsár törője alatt*, 161–162.
  - 16 Uo. 15.
  - 17 Uo. 30.
  - 18 Fodor András: *Ezer este...* I. 166., 1953. I 14.
  - 19 *A vasmozsár törője alatt*, 17. – *A Nagymama háza* című vers 1973-as dátumú, s ebben leíródik, hogy „Száz éves lennél!” A hivatalos iratok egy, unokája két j-vel írta a nagymama lánykori nevét.
  - 20 Uo. 17.
  - 21 Uo. 19.
  - 22 Uo. 22.
  - 23 Kops Balázs későbbi sorsát a család ma élő tagjai nem ismerik pontosan. 1955 körül halt meg. Özvegy Kops Balázsné (ifjabb) közlése szerint ifj. Kops Balázs később műszerész lett. 1956-ban nősült. Utána a Budapest, VIII. Leonardo da Vinci u. 37. sz. alatt laktak, s amíg élt – 1962-ig – Kormos Ferenc, a nagypapa, hol e szoba-konyhás lakásban, hol Pesterzsébeten, a másik lányánál tartózkodott. Az Új Köztemetőben kapott végső nyughelyet. Kormos István gyakran látogatta itt is az őt rendkívülien szerető nagyapát. Féltestvérével haláláig rendszeres kapcsolatban volt, járt hozzá, kártyáztak, Fradimeccsre mentek. Kops Balázs egyébként külsőre, vidám, játékos természetére nézve is hasonlított Istvánra.
  - 24 Sajnos Pesterzsébet város árvaszéki iratai a második világháború során megsemmisültek vagy később kallódtak el.
  - 25 Fodor András: *A Kollégium*, Bp., 1991. 343. 1949. X. 8.
  - 26 A Magyar Írószövetség archívuma.
  - 27 „Páris, 1963, november 2.” = Műhely, 1979. IV. 15.
  - 28 Az *Egy keresztlevél hátára. Kormos István képeskönyv* közli is az információ alapján a gimnázium és a lakóház fotóját. Kormos István halála után Sárosi Lajos mosonszentmiklósi iskolaigazgató elemi iskolai tanulmányok után kutatott ugyancsak eredménytelenül.
  - 29 Báza Sándorné közlése
  - 30 *A vasmozsár törője alatt*, 210.
  - 31 Bársony Éva: *Szegény Yorick. Se száz kiló – se száz pengő* = Esti Hírlap, 1971. július 8.
  - 32 *Egy keresztlevél hátára. Kormos István képeskönyv*, 30.
  - 33 *A vasmozsár törője alatt*, 163.
  - 34 A név a vers átvírt változatában szerepel.
  - 35 Pátkai Tivadar: *A Kormos-versek forrásvidékén* = Műhely, 1993. 5. Kormos-szám, 57. – Egy hédervári emlékműsor alkalmával 1979. X. 6-án Fodor András is látta az idős Mézes Annust (*A hetvenes évek [Napló, 1975–1979]*, Bp., 1996. 619.)

- 36 *A vasmozsár törője alatt*, 178.
- 37 Uo. 240.
- 38 Uo. 9.
- 39 Uo. 237. – Ha igaz az emlék, Kispesten történhetett meg. A gyermekkori álmokról, álmodozásokról, hazudozásokról: uo. 9., 20–21., 227., továbbá Rab Zsuzsa visszaemlékezése: *Rakéta Irodalmi Kávéház*, Bp., 1988. 359.
- 40 Ónody Éva: *Jó kedvünkben csináljunk gyereket! Elfeledett beszélgetés Kormos Istvánnal* = Új Magyarország, 1991. március 15. Ez is kispesti emlék lehet. Az emlékezések rendre szigetközivé változtatnak későbbi élményeket.
- 41 Emberség, 1947. 2–3.
- 42 *A vasmozsár törője alatt*, 165–166.
- 43 Az anyakönyvek a Bp. XIX., Csokonai u. 9. alatti Vass Lajos Általános Iskola irattárában találhatók. Köszönöm a kerületi önkormányzat és az iskola segítségét, a kutatás lehetőségét.
- 44 Ma Zrínyi Miklós Általános Iskola, Bp., XX. Mártírok útja 47. Köszönöm az iskola segítségét, a kutatás lehetőségét.
- 45 Erről Fodor András: *Születtem föld*, 300.
- 46 Lőrincz Pál (Bp., 1916. április 24.–?) költő, újságíró. Kötete: *Békés lázadó*, 1942. Visszaemlékezése Kormos István három levelével: Magyar Nemzet, 1983. június 23. – Terus néni arra emlékszik, hogy Kormos a Sobieski utcai lakásba odavette a már családos Lőrinczet. Ő maga nem sokáig lakott ott.
- 47 Uo.
- 48 Uo. – A pécsi *Sorsunkban* Lőrincz Pál megjelent, de Kormos nem. Szij Gábor azonos Szijgyártó Lászlóval.
- 49 *A vasmozsár törője alatt*, 24.
- 50 Szijgyártó László (Bp., 1916. július 11. – Bp., 1983. október 1.) magyar–latin szakos középiskolai tanár, 1944-ben a *Magyar Élet* szerkesztője, 1945–1949 között minisztériumi tisztviselő, a *Köznevelés* szerkesztője, majd ismét tanár. 1964-től kiadói szerkesztő. Műfordító, verses mesék, ifjúsági színművek, elbeszélések szerzője.
- 51 *A vasmozsár törője alatt*, 25.
- 52 Uo. 234.
- 53 A Magyar Írószövetség archívuma. Önéletrajz a tagfelvételi kérelemhez. 1962. IV. 28.
- 54 A lap közölte pályakezdők írásait is, bár 1944-ben rendszertelenebbül. Korábban hangsúlyos bemutatást kapott Gellért Sándor, az ifjú Kormos egyik példaképe, s egyszer még Szijgyártó László is szerepelt verssel (1941. október 25.).
- 55 Csorba Győző-hagyaték. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár.
- 56 Magyar Nemzet, 1983. június 23.
- 57 *A vasmozsár törője alatt*, 166.
- 58 Kops Balázné közlése. Bázsza Sándorné viszont távolabbi rokonságot említett.
- 59 *A vasmozsár törője alatt*, 166. és Fodor András: *Ezer este...* I. 177. 1953 IV. 17. Mindkét történet lehet fiktív is.

- 60 *A vasmozsár törője alatt*, 191. Évekkel később tudta meg, hogy a szomszéd házban negyven Gulácsy-kép égett el a falon.
- 61 Uo. 25. A találkozóra Szabó Lőrinc naplójából kikövetkeztethetően 1945. szeptember 2-án vasárnap került sor. (Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*, Bp., 1974, 387.) Szász Pál a gyarmatáru-kereskedésben dolgozott.
- 62 Püski Sándor és felesége megerősítette ezt. Arra már nem emlékeznek, hogy 1945 előtt is volt-e kapcsolatuk. Ők is kedvelték a fiatalembert, könyvajándékokkal is ellátták. Püski Sándorné említette, hogy Kormos rendszeresen kapott vidékről élelmiszercsomagot.
- 63 Takáts Gyulától hallotta ezt Fodor András. (*A Kollégium*, 264., 1949. IV. 8.)
- 64 Kormos István: *Csorba Győző és városa = A vasmozsár törője alatt*, 104.
- 65 Kormos István visszaemlékezésében (*A vasmozsár törője alatt*, 29.) összecsúszhattak a hónapok. A párizsi békeszerződés aláírása 1947. február 10-én volt, s Illyés nem sokkal utána hazatért, tehát vele is találkozhatott volna. Így viszont nyilván Illyés tudtával történt a júliusi számban való közlés. Egyébként Illyés *Franciaországi változatok* című útirajza az 1947. júniusi könyvnapi jelent meg.
- 66 Fodor András: *A Kollégium*, 39., 1948. X. 29.
- 67 Uo. 94., 1948. III. 17. – Ez az egyetlen verse jelent meg az *Újholdban*. Kardos Pál később Pándi Pál néven vált közismertté.
- 68 *A vasmozsár törője alatt*, 87.
- 69 Uo. 114.
- 70 Uo. 139. és 233–234. A *Diárium* szerkesztője, Kulcsár Adorján viszont határozottan úgy emlékszik, hogy Juhász saját maga kereste fel a folyóiratot.
- 71 Fodor András: *Ezer este...*, 68. 1950. V. 21. és 74–75., 1950. VII. 6.
- 72 *Magyar Életrajzi Lexikon* III. Kiegészítő kötet, Bp., 1981. 424. – Kulcsár Adorján állítja, hogy ha kapott is valami ösztöndíjat a fiatal költő, nem volt ennek fejében lektor.
- 73 *A vasmozsár törője alatt*, 31.
- 74 Fodor András: *A Kollégium*, 359., 1949. XI. 24.
- 75 Uo. 463., 1950. VII. 5. Hubay Miklós emlékezete szerint kettejüket egyszerre távolították el a filmgyárból. Az ok: kozmopolitizmussal való fertőzöttség, s ez Kormos esetében többszörösen nevetéses.
- 76 Fodor András naplójában 1950. I. 23-án ír Kormos új munkahelyéről (*Ezer este...* I. 93.)
- 77 Ez a dolgozók gimnáziuma jelenleg a Dugonics András Általános Iskola és Gimnázium része (Budapest, VIII., Dugonics u. 17–21.), itt őrzik a régi anyakönyveket. Köszönöm, hogy kutathattam bennük. A felvételi vizsga eredményei: magyar nyelv és irodalom: jeles, történelem: jó, gazdasági és társadalmi ismeretek: elégséges, föld- és néprajz: elégséges, latin nyelv: jó, francia nyelv: jeles, természetrajz: elégséges, természettan: elégséges, mennyiség-tan és mértan: jeles, rajz és műalkotások ismertetése: jeles.

Kulcsár Adorján emlékszik rá, hogy a diákot Csatlós János készítette fel a vizsgákra. Mivel ő francia–latin szakos volt, nyilván ezekből a tárgyakból, s mint láthatjuk, eredményesen.

78 Kulcsár Adorján közlése.

79 A két tanév félévi és évvégi eredményei: magatartás: példás, példás, jeles, jeles; hit- és erkölcstan: felmentve; magyar nyelv és irodalom: jeles, jeles, jeles, kitűnő; történelem: jó, jeles, közepes, közepes; gazdasági és társadalmi ismeretek: elégséges, jó, jó, jeles; latin nyelv: mindvégig jó; francia nyelv: mindvégig jó; természetrajz: jó, jó, VI.-ban nincs; vegytan: V.-ben nincs, elégséges, közepes; mennyiségtan és mértan: elégséges, elégséges, közepes, elégséges; rajz és műalkotások ismertetése: jó, jó, elégséges, jó; egészség-tan: V.-ben nincs, közepes, elégséges. Az általános tanulmányi eredmény: elégséges, jó, közepesrendű, közepesrendű. Az osztályzatok – a VI. osztály bizonyítványát kivéve, amikor átmenetileg a hetes volt a legjobb jegy – nincsenek számszerűsítve.

80 Az anyakönyv bejegyzései.

81 Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 159.

82 Fodor András: *A Kollégium*, 356., 1949. XI. 10.

83 Uo. 311., 1949. VII. 4. és 447., 1950. VI. 13.

84 Pallos Klára (Kolozsvár, 1929. V. 23. – Bp., 1984. V. 30.) röntgenasszisztensként dolgozott.

85 Fodor András: *A Kollégium*, 342–343., 1949. X. 8.

86 Fodor András: *Kormos István bolyongásai* = F. A.: *Születtem föld*, 1990. 296–308.

87 A fénykép az *Egy keresztlevél hátára*. *Kormos István képeskönyv* 15. oldalán található a dedikációval: „öreganyád Kormos Ferencné”.

88 Fodor András: *Születtem föld*, 303.

89 Uo. 303–304.

90 Uo. 304.

91 Fodor András: *Ezer este...* I. 212., 1954. I. 8.

92 Fodor András: *Ezer este...* I. 393., 1956. III. 5.

Rab Zsuzsa (Pápa, 1926. VII. 3. – Bp., 1998. III. 6.) költő, műfordító. Pályája a hatvanas években bontakozott ki, 1963-ban kapott először József Attila-díjat. Költőként csak ezután vált ismertté: diákkori versesfüzete után 1968-ban jelent meg első igazi kötete.

93 Az 1956-os forradalom leverése után nagyon sokan emigráltak, hirtelen hátrahagyva lakásukat, értékeiket.

94 Fodor András: *Kormos István bolyongásai* = F. A.: *Születtem föld*, 304.

95 Fodor András: *Ezer este...* II. 129., 1962. X. 10.

96 Rab Zsuzsa: *Játékos esztendőök – Rakéta Irodalmi Kávéház*, Bp., 1988. 360–361. – A házaspár – abban az időben szokatlan módon – magázódott.

97 Uo. 360.

98 Fodor András: *Ezer este...* I. 416., 1956. VI. 26.

99 Uo. 664. 1959. X. 15.

- 100 Uo. 674., XII. 14.
- 101 Uo. II. 42., 1961. VII. 10.
- 102 Uo. II. 126., 1962. X. 6.
- 103 Uo. II. 128., 1962. X. 8.; 129. X. 10.; 136. XII. 8.
- 104 Uo. I. 93.
- 105 Uo. I. 124. 1951. X. 31. – A *Szabad Nép* aznapi számában. A kínai író neve mai átírásban: Hsziao Szan. Komjáthy István *Hunyadi* című eposzáról éppen Kormos István írt recenziót a *Könyvbarát* 1951. 3. (augusztus) számában. Az elfeledett írás inkább a korra, mint Kormosra jellemző.
- 106 Vas István és Szántó Piroska visszaemlékezése = Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 143.
- 107 1955 és 1977 között a két sorozatban közel 60 kötet jelent meg, köztük néhány prózai mű is. (Később csak költői alkotások jelentek meg.)
- 108 Fazekas Anna (1905–1973) ifjúsági író, Gerő Ernőné Fazekas Erzsébet húga. Fodor András által lejegyzett, átírás előtti sorai: „Karuk izmos, szárnyuk edzett, / valamennyi töről metszett.” és „pillantásuk barázdája, / mélyen szánt a láthatárba.” (*Ezer este...* I. 184., 1953. VI. 19.)
- 109 Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 142–143.
- 110 Uo.: 141–157., példák sora olvasható.
- 111 *Egy keresztlevél hátára. Kormos István képeskönyv*, 55.: a futballcsapat fotója 1953-ból.
- 112 *A vasmozsár törője alatt*, 250.
- 113 Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 144–145., Illés Lajos: *Kormos István bajnokságot nyer* = I. L.: *Titkos fiók*, Bp., 1981, 216.
- 114 Közülük néhány olvasható a *Kormos István művei* című kötetben (Bp., 1995).
- 115 *Rakéta Irodalmi Kávéház*, Bp., 1988. 363.
- 116 Uo, 363–365, és *A vasmozsár törője alatt*, 19–20.
- 117 Fodor András; *Ezer este...* II. 259., 1964. V. 29. Rab Zsuzsa kérésére a válóper után a Berlin étteremben ebédelnek, amelynek Zsuzsa előző férje a vezetője.
- 118 „Kedves Zsuzsa, nehéz nap ez a mai. Nem tudtam semmit mondani. Bocsáson meg a keserűségért, a sok rosszért, ahogyan az életét ütöttem. Nem akartam, nem én voltam, mert ilyen vagyok. Hogy mi van előttem, nem tudom, Milyen isten játszik jól vagy rosszul velem? Sokat kaptam magától. P.” Kormos István Rab Zsuzsához írott levelei Nagy Gáspár tulajdonában vannak. Köszönöm, hogy lehetővé tette felhasználásukat.
- 119 „Paris, dec. 14.” (1963)
- 120 Paris, 1965 ápr. 3.
- 121 Műhely, Kormos-szám, 1993. 536.
- 122 „Paris, 1965 ápr. 3.”
- 123 Magyar Műhely, II. évfolyam 12. sz. 1965. – Ua.: *A vasmozsár törője alatt*, 60–74.
- 124 „Paris, le 20 sept. 1965” és „Paris, le 8 nov. 1965”.
- 125 Fodor András: *Ezer este...* II. 136., 1962. XII. 8.
- 126 Uo. 342., 1965. T. 23.

- 127 A regény végül Cécile Nagy, Gara László és Paul Eugène Réginer fordításában jelent meg. Cécile 1962 nyári magyarországi tartózkodására utal anyjának, Vándory-Nagy Margitnak Németh Lászlóhoz írott 1962. augusztus 7-i levele (*Németh László élete levelekben*, Bp., 2000. II. 116–117. E levél alapján nem voltak régi ismerősök.)
- 128 Levél Rab Zsuzsához, „Paris, le 22 avril 1965”.
- 129 Levél Domokos Mátyáshoz, „Paris, le 3. Septembre 1965.” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 26.
- 130 Levél Fodor Andrásához, „Paris, le 23 mai 1965.” = Uo. 4.
- 131 „Paris, le 1 septembre 1965”.
Fodor Andrásához 1965. augusztus 3-án írt levelében tényként közli hazatérését (Műhely, 1979. IV. 16.)
- 132 „Paris, le 20 sept. 1965”. Az idézett sor a *Vonszolnak piros delfinekből* való, amelyet még első elutazása előtt írt.
- 133 *A vasmozsár törője alatt*, 175.
- 134 Levél Fodor Andrásnak, „Paris, 1963, október 3” = Műhely, 1979. IV. 14.
- 135 Néhány irodalmi Múzeum, Hangtár. Az emlékezés szerint Kormos később közlevél részlete a műfordításról szóló fejezetben olvasható.
- 136 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, Le 11 october 1964” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 16.
- 137 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 9 nov. 1964.” = Uo. 18
- 138 Papp Tibor beszél életéről. Kelevéz Ágnes interjúja 1996. április 18-án. Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár. Az emlékezés szerint Kormos később közvetlenül az amerikaiaktól (értsd: SZER) is elfogadott támogatást.
- 139 „La Maison du Poete – Bruxelles MCLXV”.
- 140 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 21 mars, 1965”.
- 141 *A vasmozsár törője alatt*, 32. Garát mint „szent őrlőtjét s halottját a magyar költészetnek” említi.
- 142 Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 30–39. Parancs János közleményére reflektált Papp Tibor, arra válaszolt az érintett (Műhely, 1994. 1. 67.).
- 143 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, 1965 ápr. 3.” Ugyanerről a gondról: Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 23.
- 144 Az idézett levelek: „Paris, le 14 février 1965”, „Paris, le 21 mars 1965”.
- 145 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 23.
- 146 Fodor Andrásnak 3000 forinttal tartozik. Ez az összeg akkor Kormos másfél-két havi fizetése volt.
- 147 *A vasmozsár törője alatt*, 249. A kéziratot Czibor János hagyatékából kapta, Csukás István révén.
- 148 „155 Av., du Maine. Paris 14e”.
- 149 Ezt a Németh László-levelezés tanúsítja.
- 150 Az adatok a Rab Zsuzsához írott levelekben.
- 151 „10 rue des Grands Augustins, Paris 6e”.

- 152 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 21 mars 1965”.
- 153 Fodor András: *Ezer este...* II. 331., 1964. XII. 30.
- 154 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 21 mars, 1965”.
- 155 Uo.
- 156 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965”, folytatása ugyanennek a küldeménynek: „Paris, le 23 Mai, 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 24.
- 157 Levél Lator Lászlónak, „Paris, 28 janvier 1965” = Műhely, 1997. 5. 48. (Hibásan 1968-as évszámmal.)
- 158 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 1 janv. 1965”.
- 159 *Egy keresztlevél hátára. Kormos István képeskönyv, 78. (kéziratból).*
- 160 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. Ugyanerről: Levél Rab Zsuzsának, „Paris 1965 ápr. 3.” – A hölgyet még 1963-ban ismerte meg a belgiumi Knokke-ben, ahol nyilván a költő-fesztiválon vettek részt.
- 161 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 22. 23.
- 162 Saint-Germain-Prés és a – Kaidoszkóp = Új Ember, 1963. július 14. és Pilinszky János: *Publicisztikai írások*, Bp., 1994. 315. – Az estre június 28-án került sor. Beszámolt róla még Papp Tibor: *Magyar költők estje Párizsban* = Irodalmi Újság, 1963. július 1.
- 163 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, Le 24 nov. 1963” Műhely, Kormos-szám, 1963. 5. 13.
- 164 Uo. 13.
- 165 Eredeti címe: *Augusztus 18.* Fodor András erről: *Levelek Párizsból* = Műhely, 1979. IV. 13. – E két vers is az említett *Élet és Irodalom*-számban jelent meg.
- 166 Uo.
- 167 Levél Rab Zsuzsának, „Párizs, febr. 3. szerda”.
- 168 Levél Domokos Mátyásnak, „Paris, le 10 Mai 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 22. – Ulisses a *Voyages*-ban szerepel.
- 169 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 22 avril 1965”, továbbá levél Fodor Andrásnak: „Ertot, le 28 juin 1965” = Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 6.
- 170 Levél Fodor Andrásnak, „Paris, 1965, augusztus 30.” = Műhely, 1979. IV. 16.
- 171 Levél Rab Zsuzsának, „Paris, le 8 nov. 1965”.
- 172 Kormos István prózái megnyilatkozásai párizsi tartózkodásáról: *A vasmozsár törője alatt*, 12., 32., 33., 86., 158., 169., 175., 183., 215., 228., 249. Az erre az időre datált versek: *Harang, Tél Normandiában, A nyolc éves Don Quijoe, Anne de Chartres, Farkasvadászat, Jékely Párizsban, Rue Christine, Voyage*, s az évszám szerint a levelezéssel ellentétben az *Orpheus panasza* is.
- 173 Fodor András: *Ezer este...* II. 403. 1965. XI. 21.
- 174 „– Fogódzkodj meg! – mondja Kormos telefonon. Még egyszer beszélt Zsuzsával, randevút kért tőle, amire ő nem ment el, de kapott a férjéről goromba hangú levelet, melynek legenyhébb megfogalmazása férfikitarottnak neve-

- zi őt. Jellemző Pista lelki ambivalenciájára, hogy ezek után eláll a jogosnak vélt pertől.” = Fodor András: *Ezer este...* II. 438. 1966. IV. 21.
- Rab Zsuzsa visszaemlékezése a válás utáni kapcsolatukra: „Két több hónapos párizsi útja között gyorsan és simán lebonyolítottuk, közös megegyezéssel, a válást. Jó barátok maradtunk – egy keserves intermezzót kivéve – mindvégig, sőt talán csak akkor lettünk igazi barátok. Ott folytattuk, ahol kezdtük; ő a kiadó belső, én külső munkatársa.
- Segítségére mindig számíthattam. Rengeteget tanultam tőle. Irodalmi ízlésemet ő irányította. Eligazított a változó irodalompolitika útvesztőiben. Könyörtelenül kipécézte szövegem gyenge pontjait. Ma is, ha valamit nyakbe húzva írok le, ott látom mutatóujját a papírom: ez meg mi?!” = *Rakéta Irodalmi Kávéház*, 365.
- Rab Zsuzsa és Csanádi Imre 1965-ben kötött házassága 1969-ben felbomlott.
- 175 *A vasmozsár törője alatt*, 176–177.
- 176 Fodor András: *Kormos István bolyongásai* = F. A.: *Születtem föld*, 305.
- 177 Benyhe János és Domokos Mátyás véleménye (Albert Szusza: *Legendás irodalom*, 154.)
- 178 Fodor András: *Ezer este...* II. 431., 1966. III. 4.
- 179 Uo. 549., 1968. VII. 1.
- 180 Datálás nélkül idézi Fodor András: *Kormos István bolyongásai* = F. A.: *Születtem föld*, 305.
- 181 Uo. – A gyógyipedagógusnak tanuló Ferenczy Zsuzsa 1964 őszétől segített a Fodor családnak.
- 182 Uo. 307.
- 183 Fodor András: *Ezer este...* II. 611., 1969. XI. 11.
- Péter Márta (Budapest, 1940. IV. 19. – Bp., 1991. VII. 2.) az ELTE olasz–művészettörténet szakán végzett. Néhány évig Veszprémben volt tanár, majd az Iparművészeti Tanács munkatársa. Később az Iparművészeti Múzeum főigazgatóhelyettese.
- 184 Fodor András: *Ezer este...* II. 624. 1970. II. 19.
- 185 *A vasmozsár törője alatt*, 173–174.
- 186 Fodor András: *A hetvenes évek (Napló 1970–1972)*, I. 283. 1971. IX. 18.
- 187 „Valaha A. Gy. megígérte neki, ha megnősül, lakáshoz segíti. Most megtudom, az egykori motiváló okot is. Az „aranyisasakos fejű” lánnyal ült a Duna-part lépcsőjén, valamikor 68–69-ben. A lány éppen nyakába hajtott fejével sírdogált, amikor csokor virágot terjesztve föléljük megjelent Gyuri bácsi, és meghívta őket... Pista most váltotta be a bianco-csekket, s ígéretet kapott.” = Fodor András: *A hetvenes évek (Napló, 1975–1979)*, 201., 1976. IV. 30.
- 188 Uo. 320., 1977. V. 13. – E naplójegyzettel szemben a *Kormos István bolyongásai* a Menyecske út 25. I. 7. számú, tehát első emeleti lakást említi. Ez a helyes adat.
- 189 Uo. 125. 1970. XI. 20.

- 190 *Tengerlátó (50 fiatal költő)*, Bp., 1977. vál., szerk., előszó: Vasy Géza, felelős szerk.: Fazekas László.
- 191 *Madárúton. 45 fiatal költő*, Bp., 1979. vál., szerk., előszó: Vasy Géza, felelős szerk.: Nagy Gáspár. – Az antológia élén a mester előtti tisztelgésnek áll Kormos István *Utánunk* című költeménye.
- 192 Erről tanúskodik *Az örvénylő szívű vándor. Versek Kormos Istvánról*. Győr, 1985. Az antológia 90 költő 170 versét közli, igaz, ezek közül több csak át-tételesen kapcsolódik Kormoshoz.
- 193 Pintér Lajos *A Kormos-egyetem és Kormos-evidenciák* című írásai. Nagy Gáspárt Kormos István javaslatára vették fel a Móra Kiadóba szerkesztőnek. 1977 őszén ő vette át a versantológiák és az elsőkötetes költők gondozását.
- 194 Bár az akkor létező három fokozat közül csak a másodikat kapta meg, ez is fontosnak bizonyult. Az első fokozatot általában idősebb, sokkötetes költők kapták, a harmadikat fiatalok.
- 195 Fodor András: *A hetvenes évek (Napló 1970–1972)*, 400., 1972. IX. 4.
- 196 Uo. 345., 1972. II. 12.
- 197 A levél közlése: Műhely, Kormos-szám, 1993. 5. 58.
- 198 Kormos beszámolójának rögzítése: Fodor András: *A hetvenes évek (Napló 1970–1972)*, 471., 1972. XI. 25.
- 199 Koncsol László: *Kormos István (1923–1977)* = Irodalmi Szemle, Pozsony, 1978. II: 71–73.
- 200 Fodor András: *A hetvenes évek (Napló 1970–1972)*, 278. 1971. IX. 4.
- 201 Jegyzetek az útról: Kiss Ferenc: *Naplórészletek* = Kortárs, 1994. II. 9–12. – Nagy László: *Krónika-töredék*, Bp., 1994. 50–54. – Zelnik József: *Az Isten céltáblája. Nagy Lászlóval Erdélyben* = Kortárs, 1993. 6. 22–27. (öt fényképpel). – Panek Zoltán: *Odafagyott villámok. Találkozások Nagy Lászlóval* = Kortárs, 1993. 6. 28–37.
- 202 Nagy László: *Krónika-töredék*, Bp., 1994. 239–243. és 318–319.
- 203 Uo. 450. A *Káin és Ábel* című drámáról van szó. Az utolsó úton készült két fénykép szerepel a *Kormos István* képeskönyvben.
- 204 Az 1975-ös úttal kapcsolatban Bujdosó Alpárhoz írott levelet közöl a *Magyar Műhely* 2000. 2–3., 113–114. száma. Egy 1977-es Bécsben készült fotót pedig a *Műhely* Kormos-különszáma közölt (Kormos és Tűz Tamás) a 74. oldalon (1993. 5.).
- 205 Fodor András: *A hetvenes évek (Napló, 1975–1979)*, 381., 1977. X. 21.
- 206 Nagy László: *Mert csak a szíve gyalogolt* = Élet és Irodalom, 1977. október 22. – Nagy Gáspár: *Kormos István búcsúztatója* = Új Írás, 1978. 1. 41–42. – Csukás István: *Nézek utánad* = Új Írás, 1977. 12. 68.
- 207 Fodor András: *A hetvenes évek (Napló, 1975–1979)*, 382–384., 1971. X. 27. – A halállal, a búcsúztatással, a győri eseményekkel visszatérően foglalkozik Nagy László naplója is: *Krónika-töredék*, 457–466.
- 208 Az emlékülésről beszámolt Sz-s: Élet és Irodalom, 1979. október 20. A Móra Kiadó kiállításának megnyitó beszéde: Nagy Gáspár: *Egy keresztlevélén „Év októbere”* = Élet és Irodalom, 1987. október 23.

- 209 Műhely, 1979. IV., 1998. 5–6., Kormos-szám, 1993. 5.
- 210 A szakirodalom minden tétele, minden adalék becses volt számomra. Különösen sokat köszönhetek Domokos Mátyás, Fodor András, Kiss Ferenc, Lator László közleményeinek, valamint Nagy Gáspár, Villányi László s a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársai segítségének.
- 211 *A vasmozsár törője alatt*, 1982. 22. (1976)
- 212 Uo.
- 213 Uo. 9. (1973)
- 214 Például Fodor András.
- 215 Kormos István ismeretlen versei. Irodalomtörténet, 1991. I. 167–189. Az itt közölt versek: *Nincstelen János éneke, Őszi előjáték., Őszi reggel..., Egy irányba..., Nincstelen János a mennyben..., Dicsérő muzsika a Múzsáról..., Fosztogatnak..., Szókeségről..., Kérvény a Naphoz... Élők és holtak..., Fehéren szép a világ..., Vacsora, Egy ingben..., Csillagom..., Népligeti padon..., Költ a költő..., Emlék..., Derűre borít..., Alunnák egy évet, Kását fújok tenyeremben, Nagy volt a fázikom.* Közülük első közlésben – tudomásunk szerint – 9 Az Ország, 5 a Dolgozó Magyarság, 3 az Új Magyar Munkás, 2 a Magyar Élet és 1 a Magyar Út lapjain jelent meg, 1 vers pedig már a Dolgozó Magyarságban is másodközlés. E versek közül 8 másod-, illetve harmadközlésben is megjelent még 1944-ben.
- 216 *Aludnék*, előzménye az *Alunnák egy évet*.
- 217 Forrás, 1944. február, 151.
- 218 Forrás, 1944. május, 180.
- 219 1944. 16. sz. április 13-tól április 19-ig. A későbbi közlés: Dolgozó Magyarság, 1944. május 12.
- 220 Kérdéses például, hogy az *Eltűntek az égben* valóban a kötetben jelent-e meg először. Kormosnak kiváló versértő patrónusai voltak, ők alighanem olvasták és értékelték ezt a verset is.
- 221 *A vasmozsár törője alatt*, 27. (1976)
- 222 Uo. 26.
- 223 Uo. 26.
- 224 Szabó Lőrinc: *Napló 1945. április–szeptember* = Sz. L.: *Napló, levelek, cikkek*, 1974. 387. A találkozásra szeptember legelső napjaiban került sor, talán 2-án vasárnap.
- 225 *A vasmozsár törője alatt*, 26. (1976). Érdekes, hogy Fodor József egyetlen Kormos-verset sem közölt az *Új Idők*ben, amelynek 1945–1949 között egyik szerkesztője volt.
- 226 Uo. 22.
- 227 Hasonló szellemiségű szólás a koplalásra: Napnál ebédelt, holdnál vacsorált. (Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, 1897, reprint kiadás: 1990. 341. A vers legújabb közlése: *Kormos István művei*, 147.)
- 228 Újraközlése: *Kormos István művei*, 147.
- 229 *A vasmozsár törője alatt*, 27. (1976) és 233. (1977).

- 230 A mondat a kötetben szerepel. A *Diárium*ot Kenyeres Imre szerkesztette. A lap belső munkatársa Kulcsár Adorján is, aki Kormos első kötetének szerkesztője. A lapot az Egyetemi Nyomda adta ki, s 1946-ban kezdtek könyvkiadással is foglalkozni, 1949-ig 15 munka jelent meg. Az elsők: Nadányi Zoltán: *Csók a sötétben*, Végh György: *Eszter könyve*, Darázs Endre: *Kunyhó füsttel*, Kormos István: *Dülöngélünk*, Takáts Gyula: *Se ég, se föld*, Weöres Sándor: *A fogak tornáca*. Ez utóbbiak könyvnapi kiadványként arattak sikert. Kulcsár Adorján szíves közléséből tudom azt is, hogy a Kormos-kötethez a Művészeti Tanács nem adott támogatást. Volt néhány előfizető, s a *Diárium* számára kiszedett – megjelent és meg nem jelent versekből állt össze a könyv.
- 231 *A vasmozsár törője alatt*, 27. (1976), 136. (1969). A megsemmisítésben is sok lehet a legendásító elem, legfeljebb két-három tucatnyi kötet kerülhetett erre a sorsra. Arra is van adat, hogy a *Szegény Yorick* kötetért cserébe visszakérte az 1947-ben dedikált *Dülöngélünket*, miként ezt Lator László felidézte. (Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 153.)
- 232 A korszak közismert indulója volt a „Dózsa népe bontsd ki zászlód...” kezdetű.
- 233 Illyés Gyula verse 1931-ben jelent meg a *Nyugat*ban, majd beillesztette a *Rend a romokban* című kötetbe, amely Kormos első könyvtárában megvolt. Érdemes megemlíteni, hogy 1945–1946-ban legalább öt sajtótermékben, antológiában újra megjelent ez a vers, s alighanem sokszor szavalták is.
- 234 *A vasmozsár törője alatt*, 235. (1977).
- 235 Uo. 22. (1975), 240. (1977).
- 236 Erdélyi József: *Fehér torony*, 1995. I. 351. (1935).
- 237 Uo. 399. (1937).
- 238 *Királyság*, uo. 400. (1937).
- 239 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, 1986. I. 219. 1954. II. 12-i naplóbejegyzés.
- 240 *A vasmozsár törője alatt*, 230. (1977?).
- 241 A kötet birtoklásáról: *A vasmozsár törője alatt*, 23. (1976). Talán már a vásárlásban is lehetett szerepe Sziogyártó Lászlónak, aki Sziy Gábor néven már 1942-ben elismerő méltatást írt a kötetről a *Sorsunkban*.
- 242 Sinka István: *Végy karodra idő* = Magyar Műhely, Párizs, 1965. és *A vasmozsár törője alatt*, 48.
- 243 Uo. 50–51.
- 244 *A vasmozsár törője alatt*, 230. (1977?).
- 245 Magyarok, 1947. 7.
- 246 A *Vád* versei közül motivikusan is hatással lehetett Kormosra többek közt az *Emlékezzetek rólunk*, *Nyári felhők alatt*, *Örökség*, *Szalontán egy ajtó muzsikál*, *Kiáltanak őseim*, *Nem tudják a kék eget kiáltani*, *Mikor még anyám szamarazott*, *Alszik*, *Sinka nagyanyám* stb.
- 247 *A vasmozsár törője alatt*, 22. (1976).
- 248 *Makkot üthetnék* = *A bál udvarában*, 1942. 156.
- 249 *Egy őszi hídi vásáron* = Uo. 147.

- 250 *Halló! Itt rádió... = Halálratáncoltatott lányok*, 1944. 22.
- 251 *A bál udvarában*, 1942. 85.
- 252 Uo. 5.
- 253 *Dülöngélünk*, 1947. 3.
- 254 Gondoljunk a „Száraz tónak nedves partján” típusú dalokra.
- 255 *A vasmozsár törője alatt*, 230. (1977).
- 256 Uo. 23. (1976).
- 257 *Jékely Zoltán összegyűjtött versei*, 1988. 19.
- 258 A népi lírában a tulajdonnevek használata amúgy is elterjedt szokás volt. Illyés, Erdélyi, Sinka nyomán a fiatalok indokolatlanul is gyakran éltek vele. Kormosnál is szerepel az első kötetben Birkás Pali, Lőke, Sötér Laji, Csóka Laci, Sömjén. Nők: Mészöly Erzs, Annuska, Sósné, Sós Ilonka, Zsuzsa, Terka, a három nagynéni: Ilon, Böske, Zsuzsa. Balázs, Boldizsár és Bálint azért nem egészen illenek ebbe a sorba, mert nyilvánvalóan költött nevek. A Kálmán név lehetséges értelmezését egy Sinka-vers segítheti. A *Vád* élén áll az *Emlékezzetek rólunk*, amely három, sorsa ellen lázadó, kiemelkedő „zsványról” szól, s ezek Kálmán, Pál és a szerző. Sinka István első kötetében 1934-ben Féja Géza Szabó Pál és Sértő Kálmán után a harmadik paraszti östehetséget köszöntötte Sinkában, aztán a korabeli irodalmi köztudat együtt is látta őket. Kormos Istvánra is hatott Sértő Kálmán, így elképzelhető, hogy a *Dülöngélünk* megírásakor már halott költőt vette be a költemény halálélet menetébe.
- 259 Rába Görgy, Végh György és Vidor Miklós első kötetei még 1945 előtt megjelentek.
- 260 *A vasmozsár törője alatt*, 27.
- 261 *Éhenkórász-dúdoló, Komolyabban*.
- 262 Csupán stiláris szerepe van a „földbe nyomja a cselédházat” és a „papsajtra dől” módosításoknak.
- 263 Ez a madár a hangjáról kapta a nevét, s a biii-bic hangsor önmagában is értelmezhető sírásként.
- 264 „Imé jön néked a te királyod, igaz és szabadító ő; szegény és számárháton ülő, azaz nőtényszamárnak vemhén.” Zakariás 9,9. Megjegyzendő, hogy az egyiptomi menekülés leírásakor az Újszövetségben nem szerepel a számár, annak említése, ábrázolása ugyanúgy ókeresztény korabeli fejlemény, mint ennek az állatnak a betlehemi istállóban való elhelyezése – az ökörrrel együtt.
- 265 Nagy László használta e kifejezést a *József Attila!* című versében, amely következetesen egymásra mintázza a költő és a Megváltó alakját.
- 266 *A vasmozsár törője alatt*, 210.
- 267 Uo. 175.
- 268 *Francis Jammes válogatott versei*, 1958 (kétnyelvű kiadás).
- 269 Miniportréval és négy verssel. A későbbieket is figyelembe véve Kosztolányi Dezső összesen 26 Jammes-verset fordított.
- 270 1942. Athenaeum.

- 271 Szabó Lőrinc: *Örök barátaink*, 1941, Radnóti Miklós: *Orpheus nyomában*, 1943, Rónay György: *Új francia költők*, 1947.
- 272 Idézi Szabó Lőrinc a maga Francis Jammes-esszéjében, amely 1944-ben keletkezett, de sokáig kiadatlan maradt (*A költészet dicsérete*, 1967. 150.). Viszont ugyanezt a részt idézte már 1914-ben Kosztolányi is a *Modern költők* kisesszéjében.
- 273 *A vasmozsár törője alatt*, 210.
- 274 Uo. 175.
- 275 Uo. 18.
- 276 Kormos István: *Ház Normandiában. Verselemzés* = Fodor András: *Futárpos-ta*, 1980. 148.
- 277 Megjelent a *Sarjurendek* című kötetben (1930).
- 278 Weöres Sándor: *A teljesség felé*. E műről egyébként a Kormos által bizonyosan olvasott *Diárium* és a *Válasz* is közölt bírálatot.
- 279 A Weöres-mű értelmezésében Kenyeres Zoltán *Tündérsíp* című könyvére támaszkodtam (1983. 91–96.).
- 280 A vers festményszerűségét erősíti az is, hogy a nyomtatékos két indító és a záró sor ígétlen.
- 281 János evangéliuma 14,6.
- 282 *A vasmozsár törője alatt*, 182. és 246. A *Fehér virág* elemzései: Beney Zsuzsa: *Nyitva van az aranykapu*, 1979. 119–124., Fűzfa Balázs: *Miért szép. Versértelmezések*. Celldömölk, 1997. 75–77., Kemsei István: *A líra csomósodásai*, Új Írás, 1983. 4. 86–87., Kerék Imre: *Műhely*, 1979. 4. 18–21., ennek változata: Magyar Nyelvőr, 1992. 4. 408–412., Szepes Erika: *A mai magyar vers*, 1996. II. 154–155., Vasy Géza: *Sors és irodalom*, 1995. 19–23.
- 283 *A vasmozsár törője alatt*, 182–183.
- 284 Uo. 29–30.
- 285 A Kormos halála után megjelent kötetekben sincs ajánlás. Viszont a *Hét évszázad magyar költői* (Békéscsaba, 1996.) azt „írja bele” a versbe a cím alá, hogy „Az abdai névtelennek” (Lakatos István szerkesztésében), az *Erőltetett menet*. In *memoriam Radnóti Miklós* (1999. vál., szerk., összeáll. Réz Pál) pedig „R. M.-nek” ajánlással látja el a művet, talán azért, hogy egyértelműbb legyen az értelmezés. Korábban a *Radnóti koszorúja* (Győr, 1979) és a *Radnótól Radnótíró* (1985) című gyűjtemények feleslegesnek – és megengedhetetlennek tartották a kiegészítést. Igaz viszont, hogy a *Műhely* 1993. 5. számában található egy Kormos-kézirat-fotókópia, amely „Radnóti Miklós emlékének” ajánlja a verset. Az eredeti dedikációról és annak elhagyásáról nyilatkozott Vas István és Lator László is (Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 143–144.). Vitatható egyébként a vers keletkezési idejéül a *Szegény Yoric*kban megadott 1948-as évszám is. Bár lehet, hogy az idézett vallomás téved a körülmények felidézésében.
- A Radnóti Miklós *Versei* ugyanis 1948 legvégén jelent meg, a legelső újságismertetés 1948. december 17-i. Az ezt követő hetekben a sorban álló öregasszonyok között inkább lehetett téma Mindszenty József, hiszen az eszter-

- gomi érseket december 23-án tartóztatták le, s 1949. február 8-án már ítéletet is hirdettek perében, amely komoly nemzetközi visszhangot keltett. 1949 késő tavaszán viszont, a május 15-i országgyűlési választások előkészítő szakaszában Grösz József is megnyilatkozott mint kalocsai érsek, a püspöki konferencia elnöke, Mindszenty akadályoztatása miatt a katolikus egyház hazai vezetője. S megemlítendő az is, bár nem perdöntő érv, hogy a Kormos vers alapképe is a májusi természetre utal, s bizony elképzelhető, hogy csak 1949 tavaszán született meg ez a mű.
- 286 A *Magyarok* 1947. januári száma közölte Weöres Sándor: *Eidolon* (későbbi címén *Az áramlás szobra*) című dadaista-szürrealista jellegű, a nyelvtani szabályokat is szabadon átformáló kísérleti versét, amely méltatlankodó visszhangot váltott ki, nyomtatásban is vitát keltett (*Újhold, Szívárvány*).
- 287 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, 1986. I., 167.
- 288 *A vasmozsár törője alatt*, 168.
- 289 *Az Új Hangban* a második sor névelője feltehetően sajtóhiba, a szabályos ritmust is megbontja.
- 290 *A vasmozsár törője alatt*, 20.
- 291 Uo. 187.
- 292 Levél Rab Zsuzsának.
- 293 Levél Rab Zsuzsának.
- 294 Levél Rab Zsuzsának.
- 295 Párizs, 1965, május 10. Közlés: *Műhely*, 1993. 5. Kormos-szám, 22.
- 296 Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár, 369/2. A felvétel 1970. november 17-én készült a Magyar Rádióban.
- 297 *A vasmozsár törője alatt*, 142–143.
- 298 Fodor András: *A Kollégium*, Bp., Magvető, 1991. 384–385.
- 299 Uo. 447.
- 300 Kormos István: *A vasmozsár törője alatt*, 1982. 138. (1971)
- 301 Uo. 70. (1965)
- 302 Uo. 146. (1972)
- 303 Uo. 145. (1972), továbbá ugyanerről még 149. (1972)
- 304 Uo. 145–146. Az említett mese: *A kanonok csatlósának meséje*.
- 305 Uo. 144. (1972)
- 306 A lírai művek fordításához az időben a kiadók általában nyersfordítást, jegyzetekei is adtak – a nagy világnyelvekből is. Kormos nyelvismeretéről nincsenek megbízható adatok, ismerői szerint franciául is csak közepesen tudott.
- 307 Illyés Gyula: *Hattyúdal ébreszt vagy lehet-e a népnek művészete?* Bp., Magvető, 1976. 45.
- 308 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1971–1978*, Bp., Szépirodalmi, 1992. 145.
- 309 Kormos István: *A vasmozsár törője alatt*, 152–153. (1973) Uo. 153. (1973). *A Fehér mágia* Ficowski két versét közli, igaz, a García Lorcának is emléket állító *Spanyol szvit* terjedelmes mű. A *Világirodalmi Lexikon* sajnos nem tartja számon Kormos fordítását, a pótkötetben sem.

- 310 A *Nagyvilág*-közlések: 1968.7.: Jean-Luc Moreau: *Elégia*; 1973. 2.: Három finn költő – Lounela: *Utcák*, Ronimus: *Diogenész*, Tynni: *Nádtenger*; 1976. 9.: Oliver Scott: *Pohárköszöntő, Félbeszakított dal, Talizmán, Mariettának*; 1976. 11. Harry Martinson: *Hang az Eonok birodalmából, Érzelmes haszonelvűség, Leszámolás, Bemocskolt halál*.
- 311 Ágh István: *Kormos István mágiája* = Tiszatáj, 1975. 1. 88–90. és uő: *Egy álom következményei*, Bp., Magvető, 1983. 271–275.
- 312 Fábíán László: *Fehér mágia* = Magyar Nemzet, 1974. szept. 29. 13.
- 313 Veress Miklós: *Ének és mágia* = Magyar Hírlap, 1974. nov. 2. IV.
- 314 Takács Zsuzsa: *Varázslók és varázslatok*. Kormos István: *Fehér mágia* = Élet és Irodalom, 1974. aug. 17. 11.
- 315 Tandori Dezső: *Fehér alapon – nagyon fehérrel*. Kormos István: *Fehér mágia* = Nagyvilág, 1975. 11. 1749–1750.
- 316 A mai magyar irodalom története 1945–1975 II. A költészet. Akadémiai Kiadó, 1986. A műfordítás (Kenyeres Zoltán–M. Róna Judit–Rónay László–R. Takács Olga), II/2. 1007–1089. Az Eminescu-utalás az 1036. oldalon található.
- 317 A sorozat első éveiben megjelent egy Baudelaire–Verlaine–Rimbaud-kötet, továbbá néhány prózákötet is (Alcoforado, Gorkij, A. Tolsztoj), ám ez utóbbiakat később nem jelölte a sorozat címlistája. A kezdetben karcsú kötetek idővel egyre gazdagabb anyagot közölhettek. Az egyes szerzők bemutatását viszont egyre inkább az Európa Kiadó „Lyra Mundi” sorozata végezte.
- 318 A levél eredetije Nagy Gáspár tulajdonában. Címzettje a kiadó irodalmi vezetője, Rákay István. Miklós: Kovács Miklós igazgató.
- 319 Kopányi György: *Az égig érő fa* = Sorsunk, 1947. 2. 127.
- 320 Jelenlegi ismereteim szerint. A leporellók bibliográfiája általában hiányos. A lexikonok nyilvántartják viszont a *Bohóc, rókák és egyéb mókák* című könyvet is, amely szlovák nyelvű kiadvány.
- 321 Kormos István–Ortutay Ibolya–Kós Zajos: *A hetvenkedő sün*, Bezdek, Zdenek: *A fakatona*, ford. és átdolg. Jabláczy László, Bp., Gondolat, 1965. 143 l. Bábszínpad 35.
- 322 Lényegtelen stilisztikai változtatás történt csak az *Erőntúlvaló*, *A lompos medve*, *A táncos bárány és A repülő farkas* című mesékben. Ezek csak 1980-ban jelentek meg ismét, de nem is valószínűsíthető már az 1970-es években a további radikálisabb változtatási szándék, amelyet esetleg a halál gátolhatott volna meg.
- 323 Ugyanez a két indító strófa is. A legutolsó sor az első változat legelső szakaszában is szerepelt már.
- 324 További példák: „Belőled lesz még csak a király! / Ej, mit beszélék? Még csak a királynő!” s „a vártoronyban ott a rabmadárka”, „Eridj, kis gazdám, mondd meg a királynak, / hogy te még máma mindent idehace”.
- 325 Tudomásom szerint egyiknek sincs újabb kiadása.

- 326 A két költő közös mesefeldolgozásai (Illyésé mindig prózában): *Az égigérő fa*, *A repülő kastély*, *A háromágú tölgyfa tündére*, *A loncsos medve*, *A farkas mulatni megy*.
- 327 Elemzései: Pósa Zoltán = *Háttér a gyerekkultúrához*, 1988. 132–135.; Rigó Béla = *Gyermekirodalom*, 1999. 191–194.
- 328 Kormos István művei, 257.
- 329 Önálló címeik: *Az aranyhalacska és a csuka*, *Mörrenmorcogi Micó meséje*, *Mese Csirő mókuskáról*.
- 330 Az 1956-os névsor: „Török Erzs egy, / Elek Jutka kettő, / Timár Jani három, / Varga Gyurka négy, / Vas Pista öt, / Juhász Feri hat, / Domokos Matyi hét, / Kormos Anna nyolc, / Kádár Zsuzsa kilenc, / Kovács Micu tíz, / tíz, tíz, tíz, tiszta víz”. A végleges: „Katona Anna – egy, / Varga Bence – kettő, / Pór Jutka három, / Fazekas Marci – négy, / Fazekas Eszter – öt, / Domokos Matyi – hat, / Vas Pista – hét, / Pengő Gyöngyi – nyolc, / Fodor Dávid – kilenc, / Kovács Micu – tíz, / tíz, / tíz, / tiszta víz”.
- 331 Az első idézet az 1956-os kiadásban még nem szerepel. A második utalás Vas István Goethe-fordításaira. Vas István igencsak szerette a szellemi-irodalmi játékokat.
- 332 *A hetvenkedő sün*, *A fázó róka*, *A kunkorifarkú kakas*, *A nyulacska csengetője*, *A kártyázó egerek*, *A szőre-eres-orra-hegyes róka*, *A muzsikás kismalac*.
- 333 Esetleg kevésbé ismert napmesék adják az alapanyagot.
- 334 Kivétel *A halhatatlanságra vágó királyfi* (Juhász Ferenc).
- 335 Kormos István gyermekköltészetének nyelvi varázslatosságával foglalkozott Vargha Balázs: *A magyar gyerekkönyv-csoda (Kormos és Lázár felől nézve)* = Kortárs, 1984. 2. 297–304.
- 336 Rajzait Gaál Éva készítette.
- 337 Ezek a braziliai magyar nagykövetség számára készültek 1974-ben.
- 338 Rigó Béla = *Gyermekirodalom* (szerk. Komáromi Gabriella, 1999) 191., Bognár Tas: *A magyar gyermekvers*, 2001. 274–278.
- 339 *A vasmozsár törője alatt*, 158.
- 340 Uo. 180.
- 341 Uo.
- 342 Uo. 137. (1969)
- 343 Uo. 242–243. A költő ugyanitt később írt és jóval később megjelent engesztelő versnek nevezte a *Testvéreket*.
- 344 Uo. 235.
- 345 Szabadulni szeretett volna a számára fojtogató Rab-ságból.
- 346 *A vasmozsár törője alatt*, 213.
- 347 E versben kivételessége miatt is oly különleges hatású a tragikus pátosz.
- 348 Különösen tanulságos lehet ebből a szempontból a *Tél Normandiában*, a *Medve*, a *Jóslat*, a *Majd tél jön*, a *Hanyatt a tengervízben*, az *N. N. bolyonásai*, az *Október*, az *Egy rákvadászat emlékére*.
- 349 Mivel az életmű egyelőre nincs számítógépen feldolgozva, s mivel a költő nyelv sajátosságaiból következően olykor nem lehet s nem is szükséges tar-

- talmi szempontból egyértelműen minősíteni a közléseket, ezek az adatok s a későbbiek is csak megközelítő pontosságúak.
- 350 A huszadik században keletkezett, elterjedt szavak: boeing, kuka, repülő(gép), tank, veker, s feltehetően a dodgem. A XIX. század második feléből valók: benzin, bicikli, fotográfia, guberál, pókerez, zabi(gyerek).
- 351 *A vasmozsár törője alatt*, 154.
- 352 Uo. 158.
- 353 Uo. 159.
- 354 Uo. 179.
- 355 Uo. 251.
- 356 Uo. 170.
- 357 Uo. 198.
- 358 1972, Kenyeres Zoltán: *Gondolkodó irodalom*, 1974. 242.
- 359 1973, Kiss Ferenc = *A magyar irodalom története 1945–1975. II/2. A költészet*, 1986. 704.
- 360 1975, Kenyeres Zoltán: *A lélek fényűzése*, 1983. 261.
- 361 1974, Lengyel Balázs: *Verseskönyvről verseskönyvre*, 1977. 187.
- 362 1979, Könczöl Csaba: *Tükörszoba*, 1986. 279.
- 363 1980, Baránszky-Jób László: *Teremtő értékelés*, 1984. 470.
- 364 1980, Lator László: *Szigettenger*, 1993. 261–270.
- 365 1994, Lator László = *Irodalomismeret*, 1994. 4. 32.
- 366 1993, Vasadi Péter = *Műhely*, Kormos-szám, 1993. 5. 44.
- 367 1996, Papp Endre: *Megállni a megértésnél?*, 2001. 34–45.
- 368 Kiss Ferenc: *Interferenciák*, 1984. 131–143. (1974).
- 369 Furcsa lenne, ha előkerülne e versnek is egy még korábbi változata, amelyben még és már a *fekete* jelző vagy szinonimája szerepelne, bár ez csak megerősítené a *Karcos torokkal* 1945 utáni átírásának részben politikai okát.
- 370 Nagy László a maga pályakezdésének rekonstrukcióját a *Deres majális* című gyűjteményes kötetben tette közzé (1957). Sok publikált versét törölte, még több kéziratát jelentősen átírta.
- 371 Hamvas Béla: *A Medúza*, Diárium, 1944. 2., és *Magyar Orpheusz* 1990. 213–217.
- 372 Megjelent 1982-ben.
- 373 Megjelent 1995-ben.
- 374 Komjáthy István: *Hunyadi* = *Könyvbarát* 1951. 3. – *A magyar költészet franciául* = *Nagyvilág*, 1964. 4. – Csanádi Imre *Ördögök szekerén* (korrektúrapéldánya a Rab Zsuzsához 1965. április 3-án írt levél melléklete. – *Bemutatjuk Kiss Annát* = *Könyvvilág*, 1971 6. – Bársony Éva: *Szegény Yorick, Se száz kiló – se száz pengő*. Kormos István új kötetéről (interjú) = *Esti Hírlap*, 1971. július 8. – Ónody Éva: *Jókedvünkben csináljunk gyereket! Elfeledett beszélgetés Kormos Istvánnal* = *Új Magyarország*, 1991. március 15.
- 375 *Egy keresztlevél hátára*, 1987. A 12., 27., 30., 51., 62, 78., 96. oldalakon.
- 376 Lelőhelye: a Magyar Írószövetség archívuma.

- 377 Kiss Ferenc: *Kormos prózája* = Tiszatáj, 1983. 6., és K. F.: „Fölrepülni rajban...”, 1983. 148–157.
- 378 Uo. 149.
- 379 *A vasmózsár törője alatt*, 94.
- 380 Kiss Ferenc: „Fölrepülni rajban...”, 150.
- 381 Uo. 155.
- 382 A Móra Kiadó „Kozmosz Könyvek” sorozatában 1977-ben megjelent s általam szerkesztett, az akkori fiatal költőket reprezentatív szándékkal bemutató antológiáról (*Tengerlátó*) például Kormos írt lektori jelentést. Ebben a „bizalmas” anyagba betekinthessem akkor. Egy gondolatára emlékszem, eszerint én jobb – esetleg: sokkal jobb – szerkesztő vagyok, mint először. Át is dolgoztam a bevezető írást.
- 383 Domokos Péter megállapította Kormosról, hogy „maga is írt finnugor gyökerű, szövettű költeményt, jelentőségben, nyelvi-formai megoldását illetően a legnagyobbakéhoz mérhető” (Domokos Péter: *Szkitiától Lapponiáig*, 1999. 2. átdolg. kiadás, 209.).
- 384 *A vasmózsár törője alatt*, 20.
- 385 Uo. 21.
- 386 Uo. 191–192.
- 387 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, 1970. VIII. 2–3. II. 647.; és F. A.: *Szülöttem föld*, 306.
- 388 Fodor András: *Szülöttem föld*, 305.
- 389 Erről Kiss Ferenc: „Fölrepülni rajban...”, 156.
- 390 *A vasmózsár törője alatt*, 175.
- 391 *Szegény Yoric, Divinyi Mehmed irigye károg*.
- 392 Németh István Péter: *Egy nemlétező költői tájszótár margójára* = N. I. P.: *A szerepek hűsége*, Veszprém, 1989. 60–94. Egy részlet megjelent: Műhely, 1985. 6., 13–20.
- 393 Ezek a későbbi „nemszeretem” évek az életrajzban.
- 394 A vers szövegösszefüggésében ez a barátokra utaló közlés (bár előzőleg szó van a lányokról is). Kormos vallomása szerint „nem a nőkre gondoltam, hanem éppenséggel a szocializmusra”. Aztán pontosít: „Annyi költői hűségnyilatkozat van a nép nevében, aminek az érvényességét kétségbe vonom, különösen, ha hiteltelen szájából hallom.” (*A vasmózsár törője alatt*, 178–179.)
- 395 *A vasmózsár törője alatt*, 236.
- 396 Uo. 188.
- 397 Uo. 175.
- 398 Uo. 182.
- 399 Uo. 168.: „úgy kivágtak a Csillagból, hogy a lábam se érte a földet. Pedig nincs benne olyan szó, mely miatt akkor ne jelenhetett volna meg.”
- 400 Uo. 15–16.
- 401 Kormos István a fiatal költőket bemutató *Madárúton* című antológia szerkesztése közben halt meg. Tiszteletünk jeléül Nagy Gáspárral ezt a versét

- tették a kötet élére. Ma már belátható, hogy az utókorban sem a költők ha-
da, sem a társadalom nem vált igazabbá.
- 402 *A vasmozsár törője alatt*, 184.
- 403 Kiss Ferenc: „Fölrepülni rajban...”, 156.
- 404 *A vasmozsár törője alatt*, 187.
- 405 Ehhez hozzágondolva, hogy a szigetközi években a szerző öt-hat éven aluli volt, a versekben megjelenő szegénylegények pedig legkevesebb nagykamaszok, még nyilvánvalóbb a fiktitás.
- 406 A verset 1971-re dátumozta a költő, a szöveg 1971. szeptember 25-én jelent meg az *Élet és Irodalomban*, de akár az is lehetséges, hogy egy évvel korábbi e mű, s egyfajta nászajándék az 1970. októberi esküvő alkalmából.
- 407 Kormos ekkortájt kaphatta meg nagynénjétől a gyermekkorra emlékeztető s a bombatámadás után 1944-ben megmaradt mozsarat. A *Mozsár* is 1971-es megjelenésű, s akárcsak a későbbi *A vasmozsár törője alatt*, egyetemes élet- és világjelképként használja a fogalmat.
- 408 A verset elemezte Móser Zoltán = Új Forrás, 1984. 5. 74–80.
- 409 Keserű Katalin = Ethnográfia, 1977. 130.
- 410 Hegyi Lóránd: *Korniss Dezső*, 1982. 148.
- 411 Vasy Géza: *Pályák és művek*, 1983. 341.
- 412 Hegyi Lóránd: *Korniss Dezső*, 163.
- 413 Verséhez Nagy László több vázlatot készített, ezek közül három megjelent a *Kísérlet a bánat ellen* 139–141. lapjain (1981). A széljegyzetek közt ez is olvasható: „Cél: Bartók példája”.
- 414 *A vasmozsár törője alatt*, 239.
- 415 Uo. 20.
- 416 A panaszkodás hiánya egybevethető a keresztrefeszített atyját megszólító jajszavával.
- 417 Olyan versekre gondolok, amilyenek Juhász Ferenc *Óda a repüléshez* (1953) és Nagy László *A nap jegyese* (1954) című kötetekben találhatók.
- 418 A vers elemzése: Csengery Kristóf: *Egy vers dinamikája* = Muzsika, 1983. 2. 29.
- 419 Jelentős mértékben nyilván Vergilius *Georgicon*jának és a nagyszámú képzőművészeti ábrázolásnak köszönhetően.
- 420 A vers elemzése: Domokos Mátyás–Lator László: *Versekről költőkkel*, 1982. 304–312., Fábián László: *Ének Atlantiszért* = Új Írás, 1978. 1. 57–60.; Vasy Géza = 99 híres magyar vers és értelmezése, 1994. 624–630.; Tóth Erzsébet: *Vonszolnak piros delfinek* = Élet és Irodalom, 1999. május 28.
- 421 Cécile életrajzából nagyon keveset ismerünk. Az is lehetséges, hogy kisgyermekként még Magyarországon élt, az is, hogy édesanyja mesélt neki abban az időben sokat Magyarországról.
- 422 *A korom*, a *kormos* többször megjelenik a versekben, nappali és éjszakai színként, s szinte mindig a vezetéknevre utalóan.
- 423 A delfin–Arion párhuzamra Melczer Tibor figyelt fel: *Poeta angelicus* = Jelenkor, 1980. 9. 841–846.

- 424 Talán az sem a véletlen játéka csak, hogy a *Keresztrel hátuk szórén* és a *Fehér virág* esetében olyannyira bevált ritmustípus variációja az *Orpheus panasza*, a *Vonszolnak piros delfinek*, sőt részben a *Ház Normandiában* is.
- 425 A vers elemzése: Csukás István: *A halál és a halhatatlanság között* = Jelenkor, 1976. 10. 883–884.; Fodor András: *Ház Normandiában* = F. A. *Futárposta*, 1980. 147–156.
- 426 Csupán e verset olvasva talán nem bizonyul oly fontosnak a pék és a kenyér szerepeltetése, azonban ezek az életmű fontos motívumai; alapvető értékekre utalnak. A kenyér életszimbólum is – részben biblikus értelemben –, s kenyérré válik néhány versben a szeretett lény is: a mindennapi kenyér analógiájára mindennapi szerelmünké (*Félálom, Profán mágia, Kannibál szerenáda*).
- 427 A vers elemzése: Tandori Dezső: *Az erősebb lét közelében*, 1981. 379–383.; Vasy Géza: *Orpheus és Yorick* = Tiszatáj, 1995., 4. Diákmelléklet.
- 428 A vers elemzése: Bognár Tas: *A magyar gyermekvers*, 2001. 274–278. *A bál udvarában*, 1942. 141. *A Gajd* szövege: „Kódexeket másolt / Sövényházi Márta / Igen lelkes volt e / magyari apáca. / Szép is lehetett a / csípője mozgása – / hej, annak a kornak / hogy nem akadt bátra. // Ha én akkor vagyok / világba-virágba, / szeretőmül ugrik / három kacsintásra, / nevemet keríti / kolostor falára, – / De messzi vagy tőlem / Sövényházi Márta.”
- 429 Újraaközlése: Irodalomtörténet 1991. 10. 185.
- 430 Uo. 177.
- 431 Valóság, 1948. 2. 84.
- 432 Erről például Illés Lajos: *Titkos fiók*, 1981. 199–218.
- 433 A kötet 1971 májusában jelent meg, feltételezhető, hogy csak a kézirat véglegesítésekor fejezte be Kormos az *Atlantiszt*.
- 434 Szabolcsi Miklós: *A clown mint a művész önarcképe*, 1974.
- 435 Például Lator László emlékezése: Albert Zsuzsa: *Legendás irodalom*, 153.
- 436 *A vasmozsár törője alatt*, 223. A vers elemzése: Vasy Géza: *Sors és irodalom*, 1995. 34–38.
- 437 Kiemelendő Baka István *Yorick monológjai* című ciklusa a *Farkasok órája* című kötetben (1992).
- 438 *A vasmozsár törője alatt*, 222–223. Az idézet valóban csak Kormos képzeletében található, s inkább az ő verséhez illik. – A Madách Színház Vámos László rendezésében és Gábor Miklós főszereplésével 1962-ben mutatta be a színház történeti fontosságú előadást.
- 439 „Báthory utca 8 / nyaktilóm fabrikáltam”. Ezt csak az életrajz alapos ismerői képesek a szerelem motívumához kötni (lakcíme, az odakötő első házasság felbomlása). Mint tudjuk, van életrajzi-szerelmi vonatkozása az „Atlanti partok”-nak is, de magában a versszövegben erre semmi sem utal.
- 440 A ló fogalma felidézheti a kedveskedő „nagy ló vagy te” szólást is.
- 441 A Cicelle név egy ország-városos társas játékok során ragadt a költőre, aki egy ilyen nevű madár létezését állította. Valóban van ilyen szigetközi tájszó – hegyét jelent. A néphagyományban nálunk is él a Holdban hegedülő Dávid és

- az ugyanott hegedülő vagy táncot járó Cicelle mondája, s e név a Sibylla változata. (E névről eszmecsere volt az *Élet és Irodalom* 1985-ös évfolyamában: Réz Pál, Dobos Ilona, Péter László és Hídvégi Máté szólalt meg – 27., 29., 31., 32. szám.
- 442 Ez a vers 1972-es dátumú, s feltehetően a hasonló tárgyú *Nagymama háza* miatt nem került be az *N. N. bolyongásaiba*, de a 33-as szám korlátja is szempont lehetett.
- 443 Lator László: *Szigettenger*, 1993. 271–278.
- 444 Nagy Gáspár: *Száz nagyon fontos vers*, 1995. 397–401.
- 445 Az első közlés: Kortárs, 1974. 5. 1995-ben a *Kormos István művei* jelent meg.
- 446 Fizikai értelemben bizonyára fájdalmasan (szívhalál).
- 447 Lator László: *Szigettenger*, 275.
- 448 A pirók nem vándorol, s nem különösebben szép énekű. A csízek északról jönnek hozzánk telelni.
- 449 Az Ó- és az Újszövetség is következetesen használja a pecsét fogalmát szimbolikusan.
- 450 Nagy Gáspár utal a zsoltár és József Attila *Kész a leltár* című versének kapcsolatára e művel.
- 451 Említi Lator László: *Szigettenger*, 277.
- 452 *A vasmoszár törője alatt*, 178.
- 453 Az *Október* megfogalmazása – „ahová visszamenni volna jó” megengedi a kettős értelmezést.

Kormos István kötetei

Dülöngélünk. Versek. Egyetemi Nyomda, Bp., 1947.
Szegény Yorick. Versek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971.
Fehér mágia. Válogatott versfordítások, Európa Könyvkiadó, Bp., 1974.
N. N. bolyongásai. Versek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1975.
Kormos István versei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.
A vasmoszár törője alatt. Összegyűjtött prózai írások. Vál. és szerk.: Nagy Gáspár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982.
Szegény Yorick. Kormos István versei, Csohány Kálmán rajzai. Salgótarján, 1984.
Nakonxipánban hull a hó. Kormos István összegyűjtött versei. Kozmosz könyvek, Bp., 1985.
Rigó kiált fölöttem. Válogatott versek. Orpheusz könyvek, Bp., 1991.
Kormos István művei. (Versek, prózai írások.) Osiris–Századvég; Bp., 1995.
Kormos István és Baka István versei. Unikornis Kiadó, Bp., 1998.
Dülöngélünk. Versek, Kotnyek István rajzaival. Horváth Krisztina, Nagykanizsa, 2000.

Gyermekirodalmi művek

Az égig érő fa. Verses mesék. Szabó Vladimír rajzaival. Aquincum, Bp., 1946.
Az égigérő fa. Verses mesék. Szántó Piroska rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., 1951.
A trefás mackók. Verses mesék. Szántó Piroska rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., 1954.
Mese Vackorról, egy pisze kölyökmackóról. Verses mese. Szántó Piroska rajzaival. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp., 1956.
A repülő kastély. Verses mesék. Rogán Miklós rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1957.
A muzsikás kismalac. Verses állatmesék. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1960.
Két bors ökröcske. Mesekönyv. Csermák Tibor illusztrációival. Magyar Helikon–Corvina, Bp., 1960.
Vackor világot lát. Verses mese. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1961.

Zöldbajusz Marci királysága. Mese. Würtz Ádám rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1972.

Ejhaj, csibekas! Verses mesék. Réber László rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1973.

A zsiráfnyakú cica. Mese. Gaál Éva rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1974.

Kormos István–Kapocsy György: Állatkerti séta. Versek: Kormos István, kis állathatározó: Kapocsy György, fotók: Tokaji András: Corvina Kiadó, Bp., 1977.

Kerek esztendő. Versek. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1977.

A Pincérfrakk utcai cicák. Mese. Heinzelmann Emma rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1976.

A pöttyös zöld lovacska bátyja. Mese. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1977.

Vackor az első bében. Verses mese. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1978.

Az égigérő fa. Verses mesék, átdolgozott kiadás, Würtz Ádám rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1980.

Mesék Vackorról. Verses mesék. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1983.

A nyár gyerekei. Versek és verses mesék. Reich Károly rajzaival. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1985.

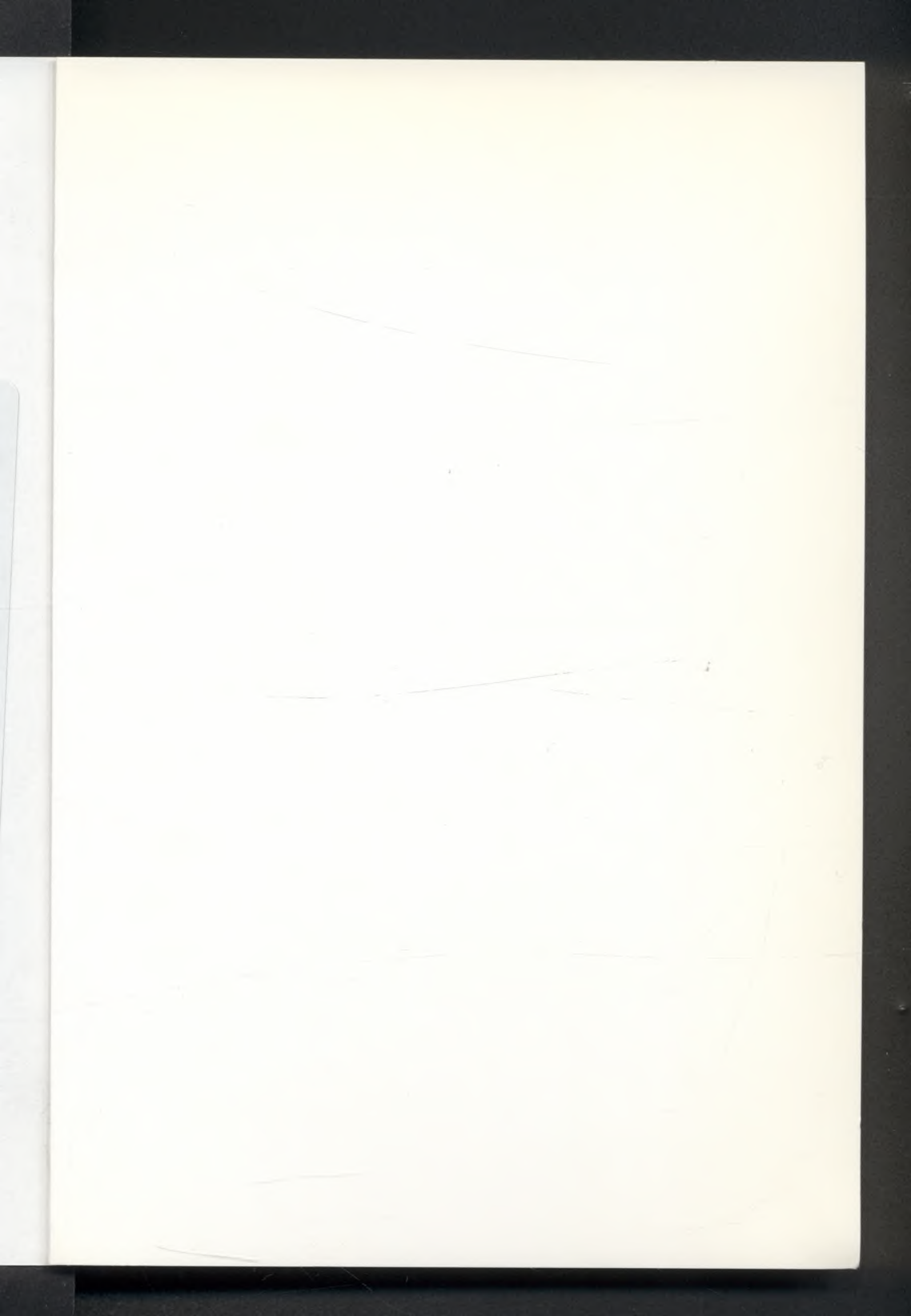

4835/or

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Ruttkay Helga
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Felde Csilla

A nyomdai munkálatok az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben készültek
Felelős vezető Balogh Mihály

VASY GÉZA • KORMOS ISTVÁN